

DOI 10.15421/26118012612

UNIVERSUM HISTORIAE ET ARCHEOLOGIAE

2018. Vol. 1 (26). Issues 1–2

THE UNIVERSE OF HISTORY AND ARCHEOLOGY

2018. Vol. 1 (26). Issues 1–2

УНІВЕРСУМ ІСТОРІЇ ТА АРХЕОЛОГІЇ

2018. Т. 1 (26). Вип. 1–2

УНИВЕРСУМ ИСТОРИИ И АРХЕОЛОГИИ

2018. Т. 1 (26). Вып. 1–2

Дніпро
2018

Друкується за рішенням вченої ради Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара згідно з планом видань на 2018 рік

У 59 *Universum Historiae et Archaeologiae = The Universe of History and Archeology = Універсум історії та археології = Універсум истории и археологии*. Дніпро, 2018. Т. 1(26). Вип. 1-2. DOI: 10.15421/26118012612. ISBN 978-966-981-185-1

Випуск є продовженням журналу «Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія». Випуск містить різноманітні матеріали наукових досліджень з актуальних проблем історії України та всесвітньої історії від раннього Середньовіччя до сьогодення, зокрема висвітлює маловивчені аспекти історії України XVIII – початку XX ст., радянського та сучасного періодів української історії. Значне місце відведено результатам останніх джерелознавчих, історіографічних та археологічних досліджень.

Становитиме інтерес для науково-педагогічних працівників ЗВО, науковців академічних установ, докторантів, аспірантів та студентів.

U 59 *Universum Historiae et Archaeologiae = The Universe of History and Archeology = Універсум історії та археології = Універсум истории и археологии*. Dnipro, 2018. Vol. 1(26). Issues 1-2. DOI: 10.15421/26118012612. ISBN 978-966-981-185-1

The issue is a continuation of the journal "Dnipropetrovsk University Bulletin. History & Archeology series". The issue contains a variety of research materials on topical problems in the history of Ukraine and World History from the Early Middle Ages to the present, in particular highlights the lesser known aspects of the history of Ukraine during the 18th – early 20th centuries, Soviet and Modern periods of Ukrainian history. Considerable space is devoted to recent historiographical and archaeological investigations and source studies.

The journal will be interested for researchers and teachers of higher educational and academic institutions, doctoral, postgraduate and graduate students.

Засновник і видавець: Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара.

Журнал зареєстровано в Міністерстві юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації Серія КВ № 23413–13253ПР від 24.05.2018 р. Наказом МОН України № 1412 від 18.12.2018 р. журнал перереєстровано і включено до чинного переліку наукових видань (категорія В), в яких можна публікувати результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора філософії та доктора наук зі спеціальності 032 Історія та археологія.
Адреса редколегії: просп. Гагаріна, 72, м. Дніпро, 49010, Україна

Контактний телефон головного редактора:
+38 056 3749860.

E-mail редколегії: editor@via.dp.ua

URL журналу: <http://www.via.dp.ua>

Журнал зареєстрований у наукометричних базах та репозиторіях: **Web of Science** (Emerging Sources Citation Index, 2017), **Index Copernicus International** (ICV 2017 – 78,67), **Google Scholar**, Directory of Open Access Journals (**DOAJ**), International Citation Index Of Journal Impact Factor & Indexing (ICIJIFI), Journal Factor, The Journal Impact Factor, Eurasian Scientific Journal Index, Academic Recourse Index, Cosmos Impact Factor, Elektronisch Zeitschriftenbibliothek, World Catalogue of Scientific Journals, Open Academic Journals Index, **Vernadsky National Library of Ukraine, Scientific Indexing Service**.

Founder and publisher: Oles Honchar Dnipro National University

The journal is registered with the Ministry of Justice of Ukraine. Certificate of state registration of printed mass media Series KV № 23413–13253PR, 24.05.2018. According to the order of the Ministry of Education and Science of Ukraine № 1412, 18.12.2018, this journal has been re-registered and included in the current edition of scientific publications in which the results of the dissertation papers can be published for obtaining the scientific degrees of the ScD and PhD in historical sciences.

Address of the editorial board: 72 Gagarin avenue, Dnipro, 49010, Ukraine

Contact phone of the Editor-in-Chief: +38 056 3749860.

E-mail of the editorial board: editor@via.dp.ua

Journal URL: <http://www.via.dp.ua>

The journal is registered in science-based databases and repositories: **Web of Science** (Emerging Sources Citation Index, 2017) **Index Copernicus International** (ICV 2017 – 78,67), **Google Scholar**, Directory of Open Access Journals (**DOAJ**), International Citation Index Of Journal Impact Factor & Indexing (ICIJIFI), Journal Factor, The Journal Impact Factor, Eurasian Scientific Journal Index, Academic Recourse Index, Cosmos Impact Factor, Elektronisch Zeitschriftenbibliothek, World Catalogue of Scientific Journals, Open Academic Journals Index, **Vernadsky National Library of Ukraine, Scientific Indexing Service**.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Голова редакційної колегії:

Д-р іст. н., проф. С.І. Світленко, кафедра історії України, Дніпровський національний університет ім. Олеся Гончара, м. Дніпро, Україна.

Заступник голови редакційної колегії:

Д-р іст. н., проф. Ю.А. Святець, кафедра історії України, Дніпровський національний університет ім. Олеся Гончара, м. Дніпро, Україна.

Науковий секретар:

Д-р іст. н., доц. Д.В. Архирейський, кафедра всесвітньої історії, Дніпровський національний університет ім. Олеся Гончара, м. Дніпро, Україна.

Члени редакційної колегії:

Д-р габ., проф. А.Г. Блажеєвський, відділ археології варварства та римських провінцій, Інститут археології, Вроцлавський університет, м. Вроцлав, Республіка Польща.

Д-р іст. н., доц. Н.В. Венгер, кафедра всесвітньої історії, Дніпровський національний університет ім. Олеся Гончара, Україна.

Д-р іст. н., доц. О.А. Єгореиченко, кафедра археології та спеціальних історичних дисциплін, Білоруський державний університет, м. Мінськ, Республіка Білорусь.

Д-р іст. н., проф. О.І. Журба, кафедра історіографії, джерелознавства та архівознавства, Дніпровський національний університет ім. Олеся Гончара, Україна.

Д-р іст. н., проф. В.В. Іваненко, кафедра східноєвропейської історії, Дніпровський національний університет ім. Олеся Гончара, Україна.

Д-р іст. н., проф. З.Є. Кабульдінов, Інститут історії та етнології імені Ч. Валіханова, м. Алмати, Республіка Казахстан.

Д-р іст. н., проф. Т.Ф. Литвинова, кафедра історії України, Дніпровський національний університет ім. Олеся Гончара, Україна.

Д-р габ., проф. В.Ю. Менджецький, відділ соціальної історії XIX–XX ст., Інститут історії ім. Тадеуша Мантейфеля Польської Академії наук, м. Варшава, Республіка Польща.

Д-р іст. н., проф. А.С. Мусагалієва, кафедра історії Казахстану, Євразійський національний університет ім. Л.М. Гумілова, м. Астана, Республіка Казахстан.

Д-р іст. н., проф. С.А. Скорий, відділ археології раннього залізного віку, Інститут археології НАН України, м. Київ, Україна.

Д-р філос., проф. А. Шернер, кафедра історії, Центрально-Західний університет, кампус Іраті, штат Парана, Федеративна Республіка Бразилія.

Д-р іст. н., проф. О.Б. Шляхов, кафедра української історії та етнополітики, Дніпровський національний університет ім. Олеся Гончара, Україна.

Д-р іст. н., проф. В.І. Яровий, кафедра Центральної та Східної Європи, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, м. Київ, Україна.

EDITORIAL BOARD

Editor in Chief:

Sc.D (History), Prof. S.I. Svitlenko, Department of History of Ukraine, Faculty of History, Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine.

Deputy Editor:

Sc.D (History), Prof. Yu.A. Sviatets, Department of History of Ukraine, Faculty of History, Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine.

Scientific Secretary

Sc.D (History), As. Prof. D. V. Arkhireyskiy, Department of World History, Faculty of History, Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine.

Editors:

Dr. habil., Prof. A. G. Błażejowski, Department of Archeology of Barbarism and Roman Provinces, Institute of Archeology, Faculty of Historical and Pedagogical Sciences, University of Wrocław, Wrocław, Poland.

Sc.D (History), As. Prof. N. V. Venger, Department of World History, Faculty of History, Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine.

Sc.D (History), Prof. A. A. Yegoreichenko, Department of Archeology and Special Historical Disciplines, Faculty of History, Belarusian State University, Minsk, Belarus.

Sc.D (History), Prof. O. I. Zhurba, Department of Historiography, Source Study and Archival Study, Faculty of History, Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine.

Sc.D (History), Prof. V. V. Ivanenko, Department of History of Eastern Europe, Faculty of History, Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine.

Sc.D (History), Prof. Z. Ye. Kabuldinov, Ch. Ch. Valikhanov Institute of History and Ethology, Almaty, Kazakhstan.

Sc.D (History), Prof. T. F. Lytvynova, Department of History of Ukraine, Faculty of History, Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine.

Dr. habil., Prof. W. J. Mędrzecki, Department of the Social History of the 19th and 20th Centuries, The Tadeusz Manteuffel Institute of History Polish Academy of Sciences, Warsaw, Poland.

Sc.D (History), Prof. A. S. Musagalieva, Department of History of Kazakhstan, Faculty of History, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Sc.D (History), Prof. S. A. Skoryi, Department of Early Iron Age Archeology, Institute of Archeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

PhD, Prof. A. Schörner, Department of History, State University Midwest of Paraná / UNICENTRO, campus Irati, Paraná, Brazil.

Sc.D (History), Prof. O. B. Shliakhov, Department of Ukrainian History and Ethnic Policy, Faculty of History, Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine.

Sc.D (History), Prof. V. I. Yarovyi, Department of Central and Eastern Europe, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine.

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

2018. Vol. 1(26). Issues 1–2, pp. 4–13

doi 10.15421/2611801

<http://www.via.dp.ua>

ПОРТРЕТИ ІСТОРИКІВ

УДК 016:929] (4737.63) Іваненко
LCC DK 508.843

С. І. Світленко, О. Б. Шляхов

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

До 70-річчя від дня народження професора В. В. Іваненка

Розглянуто основні віхи біографії, життєвий та творчий шлях відомого українського історика, заслуженого діяча науки і техніки України, проректора Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, професора В. В. Іваненка, визначено його внесок у розвиток вищої історичної освіти та науки в Україні.

Ключові слова: ДНУ імені Олеся Гончара; освіта; наука.

Світленко С. І., Шляхов О. Б. К 70-летию со дня рождения профессора В. В. Иваненко.

Рассмотрены основные вехи биографии, жизненный и творческий путь известного украинского историка, заслуженного деятеля науки и техники Украины, проректора Днепровского национального университета имени Олеся Гончара, профессора В. В. Иваненко, показан его вклад в развитие высшего исторического образования и науки в Украине.

Ключевые слова: ДНУ имени Олеся Гончара; образование; наука.

Svitlenko S. I., Shliakhov O. B. To the 70th anniversary of the birth of Professor V. V. Ivanenko.

The main factors of the formation of personality of V. V. Ivanenko, stages of the biography of the famous scientist-historian and teacher, manager of the high school are considered. The focus of the authors' attention is the creative work of a scientist – a well-known specialist on the modern history of Ukraine, his work on expanding historical knowledge on the issues of the controversial Soviet period, the didactic activity of the scientific and pedagogical worker, his hard work on the preparation of higher education qualifications as a scientific Head, Consultant and Chair of the Specialized Academic Council on History. An important part of the work of the historian within the framework of the program «Rehabilitated History» in the Dnipropetrovsk region was the revival and preservation of historical memory, the study of punitive and repressive policies of Soviet power, which led to numerous victims of the Stalinist totalitarian regime. The various initiatives of the vice-rector on modernization of educational work with a student youth, his public activity were revealed. The contribution of the jubilar to the development of higher historical education and science in Ukraine is recognized.

Keywords: Oles Honchar DNU; Education; Science.

Відзначення у 2018 р. століття від заснування Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара є добрим приводом уважніше придивитися до постатей відомих вчених, професорів класичного університету, які багато в чому й творили історію одного з провідних вищих навчальних закладів України. І в цьому ряду одне з почес-

них місць по праву належить Валентину Васильовичу Іваненку, знаному науковцю, професору, доктору історичних наук, заслуженому діячу науки і техніки України, проректору з науково-педагогічної роботи у сфері гуманітарної освіти та виховання молоді ДНУ, ім'я якого добре відоме не лише в нашій країні, а й за її межами. 14 січня

2018 р. В. В. Іваненко святкував свій 70-річний ювілей, що дає нам гарну нагоду, так би мовити, озирнутися назад, пригадати основні етапи його життєвого шляху, багатогранної та багатобічної науково-педагогічної та громадської діяльності, висвітлити творчі досягнення відомого українського фахівця-історика, авторитетного організатора історичної науки в Придніпровському краї.

Формування основ характеру, вдачі, звичок кожної людини зазвичай відбувається в сім'ї. В цьому сенсі Валентину Васильовичу поталанило, адже він народився в родині, де завжди в пошані були такі цінності, як людяність, відповідальність та працелюбність. Батько – Василь Іванович Іваненко (1913–1987) походив з незаможної селянської родини, яка мешкала в селі Кислянка сучасного Синельниківського району. Після закінчення в 1930 р. семирічки працював піонервожатим, потім – журналістом у районній (заводській) газеті Павлограда, куди переїхав опісля одруження в 1934 р. Після нападу нацистської Німеччини на СРСР у 1941 р. Василь Іванович брав участь у бойових діях на Південному фронті. В районі Запоріжжя потрапив в оточення, а згодом до фашистського полону, але вже через кілька днів йому вдалося втекти. Тож незабаром він долучився до розгортання на окупованій нацистами Дніпропетровщині руху опору, очоливши з 1942 р. радянське підпілля в Синельниковому. Його тогочасні звитяги переконливо засвідчує медаль «Партизана Отечественной войны I степени». Після війни Василь Іванович був керівником районного управління сільського господарства на Павлоградщині, а від 1951 р. очолював колгосп ім. Суворова в селі Нова Дача Павлоградського району Дніпропетровської області.

Не менший позитивний вплив на виховання Валентина Іваненка мала його мати – Параска Кузьмівна Іваненко (в дівочтві Макутіна) (1917–2001), що походила з родини робітників-будівельників, яка ще на межі XIX–XX ст. переселилася до Павлограда з Калужської губернії. До війни, маючи неповну середню освіту, вона працювала в органах РАЦСу. В часи воєнного лихоліття перебувала в евакуації спочатку в Краснодарському краї, а потім в Кемеровській області, де працювала на військовому заводі.

У 1954 р. родина Іваненків переїхала до села Булахівка Павлоградського району. Незабаром Василь Іванович і Параска Кузьмівна почали відігравати помітну роль у житті сільської громади. Адже саме тут понад двадцять років (до 1976 р.) В. І. Іваненко працював головою колгоспу «Україна», вивівши його у ряд зразкових не лише в області, а й в республіці, а його дружина стала одним із зачинателів спорудження місцевого дитячого комбінату (який згодом і очолила), присвя-

тивши багато років шляхетній справі виховання дітей односельців. Зрештою, старші Іваненки залишили помітний слід у пам'яті мешканців села, які й досі згадують їх добрим словом. У свою чергу, держава належним чином оцінила внесок батька Валентина Васильовича в економічну розбудову колгоспу та села, його соціальної інфраструктури. Так, Василь Іванович був нагороджений орденами Леніна, Жовтневої революції, двома орденами Трудового Червоного Прапора та орденом Вітчизняної війни II ступеня. Параска Кузьмівна мала медаль «За доблестный труд в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.».

Родина Іваненків мала трьох дітей. Син Валентин, який народився 14 січня 1948 р., – був молодший. Зазначимо, що дитинство та юнацькі роки Валентина Іваненка проходили в дружній сімейній атмосфері. Після закінчення в 1966 р. Булахівської середньої школи перед юнаком постало питання подальшого життєвого та професійного вибору. При цьому визначальну роль у виборі майбутнього фаху відіграв директор школи і водночас учитель історії Ю. Г. Махрук, який, як згадував Валентин Васильович, був учителем за покликанням, досконало знав свій предмет і мав чималий ораторський хист. У підсумку В. Іваненко вирішив, незважаючи на великий конкурс (25 осіб на одне місце), поступати на історико-філологічний факультет Дніпропетровського державного університету. У 1966 р. абітурієнт Валентин Іваненко успішно подолав відбірковий бар'єр, склавши на «відмінно» всі три іспити – з історії СРСР, української мови та літератури, а також з німецької мови та став студентом ДДУ.

Студентство Валентина Васильовича тривало в перші роки після відновлення історичної спеціальності в університеті. Звичайно, тоді ще помітно не вистачало кадрів вищої кваліфікації, бракувало і власних аудиторних приміщень для занять. Тож на перших двох курсах навчання відбувалося в одному з найстаріших корпусів ДДУ по вул. Шевченківській, 59, а згодом заняття були перенесені до СШ № 44 по вул. Громова. Однак, незважаючи на існуючі проблеми, науково-педагогічний колектив факультету зміг створити атмосферу вимогливості й доброзичливості, під впливом якої й відбувався процес становлення людських та професійних якостей студента Валентина Іваненка.

При цьому вагому роль у підготовці тогочасного покоління студентів-істориків відігравали професори, серед яких слід згадати тогочасного керівника факультету, декана і завідувача кафедри історії КІПС, доктора історичних наук Ф. С. Павлова, завідувача кафедри всесвітньої історії, доктора історичних наук В. Я. Борщевського та завідувача кафедри історії СРСР та УРСР, доктора

історичних наук Д. П. Пойду. Всі вони належали до першої генерації радянської інтелігенції, пройшли значну життєву школу і користувалися чималим авторитетом серед викладачів і студентів. Окрім професорів, на факультеті працювала й ціла плеяда талановитих викладачів, які майстерно прищеплювали інтерес студентам до фаху історика. Тож для формування професійних якостей майбутнього вченого багато що дали лекції доцентів О. Ф. Батаріної, І. К. Воропая, Ф. Р. Гольденберг, М. Ф. Карпенка, І. Ф. Ковальової, М. П. Ковальського, В. В. Крутікова, В. І. Михайлової, Д. С. Шелеста тощо.

Звичайно, на роботі науково-педагогічних працівників факультету та й, взагалі, на студентському навчанні не могла не позначитися ідеологізація історичної науки в СРСР, жорсткі вимоги партійно-радянської системи в царині висвітлення тих або інших історичних подій, діяльність органів цензури. Отже, давався взнаки той факт, що всі були вимушені працювати, так би мовити, у певній системі координат. У такому річищі виховувалися і студенти-історики, багато з яких до вступу в університет встигли відслужити в армії або мали виробничий стаж на промислових підприємствах чи в колгоспі. Усе це створювало особливу, цілком «дорослу» атмосферу вже від початку навчання, впливало на першокурсників, які прийшли відразу зі шкільної лави. Тож вчорашні школярі досить швидко долучалися до громадської діяльності. Важливе доручення отримав і Валентин Іваненко, якого незабаром було обрано головою студради гуртожитку № 2 ДДУ, де, власне, і мешкали студенти-історики.

З іншого боку, вкрай важливим було те, що в тодішньому студентському середовищі, як згадував Валентин Васильович, існувала здорова морально-психологічна атмосфера, спостерігалася чітка націленість на навчання. Серед однокурсників Валентина Іваненка в цьому плані особливо виділялися Лідія Голубенко, Юлія Пелюх (Чекушина), Віра Цвірінко, Ольга Кононенко, Людмила Гаркуша, Михайло Карабанов та інші. Взагалі курс, на якому вчився студент Валентин Іваненко, був досить дружній, інтелектуально сильний. Не випадково, що згодом п'ятеро його випускників стали докторами наук, а ще декілька – кандидатами наук, управлінцями різного рангу.

Треба підкреслити, що в роки свого студентства Валентин Іваненко не обмежувався навчальними заняттями, а й рано зацікавився науковою діяльністю, вже на другому курсі почавши відвідувати науковий гурток, який діяв при кафедрі історії КПРС. У 1967 р. він спробував свої сили на конкурсі студентських наукових робіт під керівництвом доцента І. К. Воропая. Дебют виявився напрочуд вдалим – друге місце на Всеукраїнсько-

му турі та диплом Мінвузу України і ЦК ЛКСМУ. Згодом, на третьому курсі, акцент спеціалізації майбутнього вченого змістився до тематики, якою займалися на кафедрі історії СРСР та УРСР. Тож у цей час він долучився до студій з вітчизняної історії, почав відвідувати науковий гурток, який працював під керівництвом доцентів цієї кафедри – Д. С. Шелеста та В. В. Крутікова.

Зазначимо також, що за порадою аспіранта (пізніше доцента) кафедри історії СРСР та УРСР В. Ф. Шарапи студент В. Іваненко почав вивчати ще слабо досліджену історію мопрівського руху в Україні 1920–1930-х рр., що в підсумку й визначило напрям його наукових інтересів на наступне двадцятиріччя. Зрештою, результатом цілком зрілої евристичної роботи молодого історика стала підготовка наукової статті, яка була надрукована на шпальтах провідного республіканського наукового видання – «Українського історичного журналу». Цілком природно, що з таким науковим доробком Валентин Іваненко, який в 1971 р. з відзнакою завершив навчання на історичному факультеті ДДУ, вирішив присвятити себе науці, вступивши у тому самому році до аспірантури рідного університету. Науковим керівником Валентина Васильовича було призначено доцента кафедри історії СРСР та УРСР М. Ф. Карпенка, який обіймав тоді посаду декана факультету.

Роки навчання в аспірантурі були заповнені творчою, дослідницькою роботою, опрацюванням в архівах Москви, Києва, Харкова, Чернігова, Кіровограда, Запоріжжя, Мелітополя та Дніпропетровська важливих джерельних комплексів, які стали міцним підґрунтям дисертаційної роботи В. В. Іваненка на тему «Деятельность советской секции МОПР в 1933–1937 гг. (на материалах Украинской ССР)». Зрештою, достроково, 6 червня 1974 р., у спеціалізованій вченій раді історичного факультету ДДУ аспірант Валентин Іваненко успішно захистив свою кандидатську дисертацію. Опонентами на цьому захисті виступали д-р. іст. наук, професор В. З. Дробіжев з Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова та канд. іст. наук, доцент Сімферопольського держуніверситету ім. М. В. Фрунзе В. Ф. Шарапа. Провідною установою була кафедра історії СРСР Харківського державного університету ім. О. М. Горького.

Опісля захисту дисертації В. В. Іваненка було взято до штату кафедри історії СРСР та УРСР ДДУ. Тут, як згодом зазначав у своїх споминах сам ювіляр, завдяки «високому професіоналізму і авторитету, уродженій життєвій мудрості завідувача проф. Д. П. Пойди були створені справді творча атмосфера й належні умови для наукового зростання молодих дослідників, дружно «уживалися» фахівці з російської, української та радян-

ської історії» (Усна історія..., 2016, с. 289). Тож незабаром молодий педагог розробив та почав викладати для студентів історичного факультету один з основних курсів – історію Української РСР радянського періоду. Він ретельно готувався до кожної лекції, мав докладний конспект, добре структурував матеріал і доступно передавав знання студентам. При цьому зазначимо, що В. В. Іваненко викладав свою дисципліну українською мовою, що для того часу, скоріше, було винятком, ніж правилом. Приділяв він належну увагу і методичному забезпеченню дисциплін, які викладав. Так, у 1982 р. В. В. Іваненко опублікував навчальний посібник «Очерк истории мопровского движения на Украине (1933–1937 гг.)», який узагальнив його наукові пошуки, що велися упродовж десятиліття.

Поряд із навчально-методичною, викладацькою роботою молодий доцент (в 1977 р. В. В. Іваненко обійняв цю посаду) активно долучився до організаційно-виховної діяльності на факультеті. Адже в той час, як зазначав професор А. Г. Болебрух, вже «проявилися основні риси характеру В. В. Іваненка: сумлінне ставлення до будь-якої дорученої справи, загострене відчуття відповідальності, організаційні здібності, певні лідерські якості» (Валентин Васильович Іваненко..., 2008, с. 76). Тож вже з 1977 р. він став заступником декана істфаку з навчальної роботи, поповнивши таким чином склад керівної команди (разом з доцентами А. Г. Болебрухом та В. І. Шевцовим), яку в той час формував новий декан – відомий вчений та організатор історичної науки в Україні доктор історичних наук, професор Анатолій Михайлович Черненко. Саме після зміни керівництва в деканаті, як пізніше згадували колеги-викладачі, «атмосфера на факультеті нормалізувалася, значно більше уваги стало приділятися питанням вдосконалення навчального процесу, актуалізації тематики й підвищення теоретико-методологічного рівня науково-дослідної роботи, залучення до неї студентів і т. п.» (Болебрух, 2006, с. 13). У центрі цієї роботи і був В. В. Іваненко, який раніше за всіх приходив до свого кабінету заступника декана на 5-му поверсі корпусу № 1 ДДУ і пізніше всіх його залишав, займаючись цілою низкою справ – складанням розкладу занять, вжиттям заходів з підтримки навчальної та трудової дисципліни на факультеті, організацією суботників з прибирання прилеглої до корпусу території тощо. І при цьому йому вдавалося знаходити спільну мову з усіма, що створювало в колективі сприятливий психологічний клімат. Водночас не можна не зазначити, що робота поряд із таким досвідченим керівником, яким був проф. А. М. Черненко, дала Валентину Васильовичу чудову можливість накопичити

цінний управлінський та науково-педагогічний досвід.

Суттєву роль у професійному зростанні вченого та педагога відіграло і його стажування в Берлінському університеті ім. Гумбольдта в 1978/79 н. р. Під час свого десятимісячного відрядження В. В. Іваненко зібрав великий фактичний матеріал з історії українсько-німецьких зв'язків 1920–1930-х рр., який згодом максимально повно було використано в його докторському дисертаційному дослідженні.

У 1983 р. Валентина Васильовича як енергійного і перспективного керівника було рекомендовано на роботу до партійного комітету ДДУ. Безперечно, це означало якісно новий етап його діяльності, що тривав з 1983 до 1991 р. Спочатку В. В. Іваненко довірили таку важливу ділянку роботи, як посада заступника секретаря партійного комітету університету з ідеології. А в 1988 р. він вже став секретарем парткому ДДУ. На цій роботі працював до 1991 р., щиро вірячи у комуністичну ідею, у необхідність здійснення назрілої в країні «перебудови». Зрештою, ця діяльність стала для В. В. Іваненка серйозною школою професійного і життєвого зростання, набуття належного організаційного та керівного досвіду. Адже саме посада секретаря партійної організації ДДУ, як згадував у своїх споминах Валентин Васильович, дозволила йому перш за все вирішувати нагальні питання виробничого та соціального життя великого трудового колективу, який тоді працював у ДДУ (Усна історія..., 2016, с. 301). Тож без перебільшення можна зазначити, що В. В. Іваненко був причетний до тогочасних процесів розбудови університету, створення в ньому сприятливої морально-психологічної атмосфери, зміцнення авторитету рідної Alma mater у регіоні та в країні в цілому.

Працюючи як професійний партієць в університетському парткомі, В. В. Іваненко не припиняв й науково-педагогічної діяльності. Позаяк у 1986 р. його було призначено завідувачем кафедри історії СРСР та УРСР (з 1989 р. – кафедри історії СРСР, після виокремлення з неї кафедри історії України). Тож він став наступником на цій посаді відомого українського радянського історика-аграрника, професора Дмитра Павловича Поїди.

Довіра колективу кафедри зобов'язувала Валентина Васильовича прискорити роботу над докторською дисертацією. Принагідно зазначимо, що у другій половині 1980-х рр. доцент В. В. Іваненко вже був автором понад півсотні наукових статей та інших подібних публікацій. Результати своїх досліджень учений неодноразово апробував на важливих наукових форумах. Унаслідок пошукової роботи Валентин Васильович зібрав широкий

документальний матеріал, який всебічно розкривав тему інтернаціональних зв'язків робітничого класу Української РСР з трудящими зарубіжних країн у 1920–1930-х рр. Восени 1989 р. він подав свою дисертацію на розгляд кафедри історії СРСР. Докторська дисертація В. В. Іваненка «Становление и развитие интернациональных связей рабочего класса Советской Украины с трудящимися зарубежных стран в 20–30-е годы» складалася із вступу, п'яти глав, висновків, списку використаних джерел та літератури, що включав понад 500 найменувань. Дослідження всебічно розкривало новий пласт новітньої історії України. Джерельну базу роботи утворювали архівні документи, виявлені та проаналізовані автором з понад 100 фондів 17 державних та партійних архівів СРСР та НДР. Усе це дає підстави твердити, що дисертація В. В. Іваненка відзначалася науковою новизною і представляла суттєвий крок уперед в опрацюванні цієї проблематики у порівнянні з попередниками.

Наприкінці 1980-х рр. докторська дисертація В. В. Іваненка ґрунтувалася, звісно, на марксистсько-ленінській методології. Однак, ще не відмовившись від теоретичних настанов радянської історичної науки, В. В. Іваненко повною мірою продемонстрував новий підхід, не тільки узагальнивши позитивний досвід у розвитку інтернаціональних контактів робітників УРСР, а й показавши вплив таких негативних явищ, як культ особи Й. Сталіна, командно-адміністративна система управління, масові політичні репресії і т. п. Захист докторської дисертації В. В. Іваненка відбувся 28 грудня 1990 р. в Інституті історії АН УРСР у Києві, у присутності столичної української наукової еліти. Головував на засіданні спеціалізованої вченої ради з історії академік Ю. Ю. Кондуфор. Офіційними опонентами по дисертації В. В. Іваненка виступали відомі вчені – д-р. іст. наук, професор МДУ ім. М. В. Ломоносова Ю. О. Львунін, д-р. іст. наук, професор, старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР І. М. Кулініч та д-р. іст. наук, професор завідувач кафедри Київського інженерно-будівельного інституту В. Ф. Панібудьласка. Провідною установою була кафедра історії СРСР Донецького державного університету.

Успішний захист докторської дисертації засвідчив авторитет В. В. Іваненка як науковця високого класу. 7 червня 1991 р. Валентину Васильовичу було присвоєно науковий ступінь доктора історичних наук, а 11 листопада того самого року – вчене звання професора по кафедрі історії СРСР.

У 1992 р. підрозділ, який очолював В. Іваненко, було трансформовано у кафедру російської історії. Зміна назви кафедри – це не тільки оновлення форми, а й внутрішнього змісту. І в цьому сут-

ність цілеспрямованої діяльності багаторічного завідувача (до 2014 р.), який постійно перебував у пошуку нових наукових ідей, тем та напрямів роботи. Так, у 1995 р. В. В. Іваненко ініціював проведення на базі кафедри наукових читань з аграрної історії, на пошану професора Д. П. Пойди, які стали новою формою наукового життя на історичному факультеті ДДУ. Вони сприяли не тільки підтримці досліджень з аграрної історії України та Росії XIX–XX ст., а й налагодженню співпраці з представниками інших наукових шкіл. На сьогодні вже відбулося одинадцять подібних наукових читань, які стали традиційними й об'єднують усталене коло істориків-аграрників з Дніпра, Запоріжжя, Кривого Рогу, Черкас, інших міст України. Творчим підсумком цих наукових форумів є збірники наукових праць «Питання аграрної історії України та Росії», які від 1995 р. періодично видаються за редакцією В. В. Іваненка. Завідувач кафедри також спрямував зусилля викладацького колективу на написання навчального посібника, який би віддзеркалив російський історичний процес з точки зору сучасної української історіографії. Тож у 1997 р. вийшли друком «Нариси історії Росії з найдавніших часів до сьогодення», які на той час стали одним із перших і досить нечисленних видань такого жанру й тематики.

Під керівництвом знаного вченого-історика на кафедрі було успішно виконано і кілька наукових проєктів держбюджетних тем, які затверджувалися на рівні Міністерства освіти і науки України. Серед них були: «Українське питання в Російській імперії та Радянському Союзі», «Державницькі ідеї в українській суспільно-політичній думці першої половини XX ст.», «Радянська державність в Україні: пріоритети і особливості розвитку у XX ст.». Реалізація зазначених держбюджетних тем мала не тільки суто академічне, а й прикладне значення, що дозволило впровадити новий конкретно-історичний матеріал, важливі узагальнення і висновки в навчальний процес у ДНУ.

У 1999 р. розпочався новий етап у професійній кар'єрі вченого, адже в цей час він увійшов до керівного ядра нашого університету, коли новообраний ректор ДДУ, професор Микола Вікторович Поляков призначив Валентина Васильовича проктором з гуманітарних питань та виховної роботи (з 2004 р. – з науково-педагогічної роботи у сфері гуманітарної освіти та виховання молоді) Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

На посаді одного з керівників багатотисячного університетського колективу В. В. Іваненко яскраво продемонстрував усі свої кращі професійні та людські якості. Попередній досвід роботи навчив його слухати людей, розуміти їх та поважати їхню

думку, сприяти вирішенню їх проблем, знаходити вірний вихід у складних ситуаціях.

В якості проректора класичного університету В. В. Іваненко, як сучасний менеджер у галузі вищої освіти України, досяг чималих успіхів. У цьому плані перш за все слід згадати його ініціативи в опануванні нових підходів, форм та методів організації навчально-виховного процесу за умов утвердження в університетській освіті Болонської системи.

У 2003–2017 рр. проректор В. В. Іваненко започаткував проведення на базі ДНУ семи міжрегіональних науково-практичних конференцій з актуальних питань виховання молоді в сучасних умовах. Від початку ХХІ ст. він ініціював і забезпечив розробку багатьох нормативних документів (концепцій, програм, положень) з організації гуманітарно-виховної роботи в університеті, зокрема Кодексу честі та гідності студента, етичного Кодексу працівника ДНУ і т. ін.

Особливу увагу у справі модернізації вищої освіти проректор В. В. Іваненко приділяв запровадженню університетської автономії. Працюючи у згаданому річизці, авторитетний вчений і педагог у 2005–2008 рр. брав активну участь у роботі Консорціуму восьми українських університетів з вироблення національної стратегії університетської автономії в Україні. Крім того, в 2005 р. він був учасником Міжнародного семінару з проблем автономії університетів в Інституті відкритого суспільства при Будапештському університеті (Угорщина), а в 2006 р. – Міжнародного семінару в Кембриджському університеті (Велика Британія).

Не можна не згадати, що професор В. В. Іваненко був також організатором та співорганізатором проведення в ДНУ імені Олеса Гончара багатьох міжнародних, всеукраїнських та регіональних наукових форумів – конференцій, семінарів, круглих столів. Адже, як зазначав ректор ДНУ, член-кор. НАН України М. В. Поляков, «Валентин Васильович, як ніхто, вміє навіть черговому заходів на вищому рівні надати справжньому університетських блиску та глибини» (Валентин Васильович Іваненко..., 2008, с. 64). Підкреслимо також, що зараз у ДНУ реалізується значна програма міжнародної співпраці, і перш за все у рамках двосторонніх угод, укладених з провідними науковими та освітянськими центрами багатьох країн. Значна роль у реалізації цих планів та проєктів теж належить проректору В. В. Іваненку. Бо він брав безпосередню участь у багатьох міжнародних заходах, які здійснювалися як у ДНУ, так і за кордоном. Відвідував з цією метою університети Великої Британії, Польщі, Угорщини, Китаю, Російської Федерації, Казахстану і т. ін.

Уся ця плідна діяльність належним чином була оцінена в колективі університету. Не випадково заслужений професор ДНУ В. К. Якунін у своїх спогадах у 2011 р. підкреслював: «Гадаю, не є перебільшенням, якщо зазначу, що здорова атмосфера на факультеті (та й в університеті) створена завдяки мудрості, сміливості, твердості, послідовності... проректора ДНУ В. В. Іваненка» (Якунін, 2013, с. 7). У свою чергу професор І. Ф. Ковальова зазначала, що саме проректору В. В. Іваненку прищеплено «добррозичливе ставлення до людей, прагнення допомогти там, де це необхідно, відсутність високомірної зневаги до вчорашніх співкурсників». «Все це, – підкреслювала знаний науковець, – а також, без сумніву, заслужений авторитет у наукових колах, що ґрунтувався на багатолітніх серйозних дослідженнях історії радянського періоду, викликали до нього повагу та любов» (Ковальова, 2008, с. 183).

Розпад Радянського Союзу і становлення незалежної Української держави знаменували якісно новий період і в наукових студіях проф. В. В. Іваненка. Перед Валентином Васильовичем, як і перед усією історичною наукою, тоді постали широкі можливості в новому осмисленні складних і до того часу закритих сторінок історії України. При цьому вчений продовжував розробляти традиційну для себе тематику. Отже, його тодішні прагнення узагальнити свої багаторічні дослідницькі пошуки у вигляді нової монографії виглядають цілком закономірними. До того ж у той час розпочало публікаторську діяльність створене при ДДУ видавництво. І мабуть не випадково, що одним із перших видань у ньому в 1992 р. була україномовна монографія В. В. Іваненка та А. І. Голуба «Джерело народної дипломатії: Міжнародні зв'язки трудящих України в 20–30-ті роки», яка висвітлювала широкий спектр міжнародних зв'язків українського народу перших десятиліть радянського періоду.

Зазначимо також, що за ініціативи та під безпосереднім науковим керівництвом проф. В. В. Іваненка в рамках загальнонаціональної програми «Реабілітовані історією» (1992 р.) було створено потужний регіональний дослідницький центр з вивчення репресивної політики сталінського тоталітарного режиму та специфіки його прояву в різні часи на українських теренах, зокрема на Дніпропетровщині. Тож у 1999 р. у Науково-редакційному центрі обласної редколегії по підготовці й виданню вказаної тематичної серії вийшла друком перша на Дніпропетровщині книга «Відроджена пам'ять. Книга нарисів», у якій було вміщено 75 документальних біографічних нарисів. Ці матеріали помітно розширили уявлення про початок масових політичних репресій в краї від «Шахтинської справи» на рубежі 1920–1930-х рр., роз-

крили «криваві ужинки сталінізму» середини 1930-х – початку 1950-х рр., показали боротьбу комуністичного режиму з інакодумцями у пост-сталінський період 1960–1980-х рр.

Новим важливим кроком у справі відродження і збереження історичної пам'яті, у вивченні карально-репресивної політики радянської влади стало видання в 2002 р. у рамках програми «Реабілітовані історією» в Дніпропетровській області монографії Р. К. Терещенка, В. В. Іваненка і Л. Л. Прокопенка «Минуле з гірким присмаком. Репресії в історичній ретроспективі радянського суспільства» за науковою редакцією Валентина Васильовича. В ній, на основі широкого використання документів Архіву управління СБУ в Дніпропетровській області й Державного архіву Дніпропетровської області (ДАДО), значну частину яких уперше було введено до наукового обігу, автори проаналізували основні віхи, масштаби і прояви карально-репресивної політики комуністичної влади серед різних груп населення країни. Тим самим було розкрито криваву ціну «диктатури пролетаріату», справжнє обличчя сталінського «правосуддя» передвоєнного, воєнного і післявоєнного періодів, дії правоохоронних органів з викорінення інакомислення у постсталінський період. Суттєве значення для завершення процесу реабілітації жертв комуністичного тоталітарного режиму в Дніпропетровській області мала і публікація чотири томника «Повернені імена: Мартиролог» за науковою редакцією В. В. Іваненка. Фундаментальна книга містила список осіб, котрі в різні часи радянського періоду стали жертвами політичних репресій на Дніпропетровщині.

Таким чином, спільно з науковцями ДНУ та інших навчальних закладів, краєзнавців, за активної участі владних структур, архівістів, працівників СБУ Валентину Васильовичу впродовж багатьох років вдається здійснювати цей проект, конкретним результатом якого стало поіменне виявлення всіх мешканців нашого краю, репресованих за політичними мотивами за часів комуністично-радянського тоталітарного режиму, а це 23 351 особа. Загалом же тільки в 1990–2000-х рр. у рамках серії книг «Реабілітовані історією» по Дніпропетровській області вийшло друком 5 томів у 8 книгах. У 2008–2009 рр. ці книги зазначеної серії перевидаю в загальноукраїнському форматі у двох томах обсягом понад 160 друкованих аркушів.

Не можна не згадати тогочасні наукові студії проф. В. В. Іваненка з дослідження окремих найдраматичніших сторінок вітчизняної минувшини. Так, учений був одним із тих, хто започаткував вивчення Голодомору 1932–1933 рр. у Дніпропетровській області. У 1993 р. під його редактування вийшов друком збірник документів і матеріалів «Народна трагедія». В цьому археографічному

виданні опубліковано 49 документів з фондів ДАДО та 12 записаних спогадів очевидців трагічних подій 1932–1933 рр. у селах Дніпропетровщини. Продовженням такого роду археографічної праці став збірник «Повернення із небуття: Документи і матеріали про жертви сталінського свавілля в Дніпропетровському університеті», що був надрукований за редакцією професора В. В. Іваненка у 1995 р. У результаті цієї публікації з історичної безвісті були повернуті імена 80 репресованих працівників Дніпропетровського державного університету. Зрештою наукова критика ідеології та соціальної практики комуністичного тоталітаризму засобами широкого історичного матеріалу сприяла відмові В. В. Іваненка від ортодоксальних комуністичних поглядів і його переходу на позиції соціалістичної ідеології. Саме така суспільна модель є вельми близькою до деяких соціальних демократій, які сьогодні діють у розвинутих країнах Заходу.

У 2003 р. було надруковано ще одну монографію В. В. Іваненка «Біль і звитяга: ХХ століття в українському вимірі». Характеризуючи переваги цієї книги, академік НАН України П. Т. Тронько зазначав: «Звичайно, Валентин Іваненко – чесний, об'єктивний учений, який прагне на основі значного історичного матеріалу відтворити адекватну картину епохи, яку він досліджує, та її окремих дійових осіб, сприяти тверезому і реалістичному сприйняттю радянського етапу розвитку України, кращому розумінню грандіозних соціальних процесів, які відбувалися у ній впродовж ХХ століття». І далі: «Системно вивчаючи і критично переосмислюючи з сучасних теоретико-методологічних позицій багато складних, суперечливих, а часом і драматичних сторінок української минувшини радянської епохи, він широко залучає до роботи матеріали із фондів раніше недоступних архівосховищ. Завдяки цьому йому вдалося по-новому осмислити і відтворити цілий «букет» гострих проблем з історії України» (Іваненко, 2003, с. 4, 5).

Серед вищезгаданих проблем був і вельми суперечливий розвиток УСРР у роки непу. Своєрідності останнього В. В. Іваненко приділив увагу в монографічному дослідженні «Україна непівська» (2006, у співавторстві). Саме в цій книзі вперше у вітчизняній історіографії в комплексі було розглянуто найбільш поширені прояви девіантної поведінки в українському суспільстві непівської доби – дитяча безпритульність, жебракування, бродяжництво, пияцтво, проституція, а також висвітлено глибинні причини згаданих явищ. Крім того, в монографії проаналізовано низку заходів державних і громадських інституцій південного регіону республіки щодо їх поступового подолан-

ня, розкрито численні труднощі та прорахунки на цьому шляху.

У 2007–2009 рр. В. В. Іваненко сконцентрував свої творчі зусилля на розв'язанні складної наукової проблеми, якою є насильницька колективізація кінця 20-х – початку 30-х рр. XX ст. та Голодомор 1932–1933 рр. у регіональному вимірі. Спільно зі своєю ученицею Н. Р. Романець Валентин Васильович підготував цілий ряд наукових статей, науково-популярних книжок і монографію, які суттєво розширили уявлення про причини, перебіг і наслідки «великого перелому» на селі в нашому краї. В цьому контексті слід особливо виділити такі праці: «Голодомор 1932–1933 років на Дніпропетровщині та Запоріжчині» (2008), «Дніпропетровщина і «великий перелом» на селі кінця 1920–30-х років: монографія» (2009), «Опір селянства Дніпропетровщини сталінському режиму в 1928–1933 рр.» (2009) та ін. Ці наукові студії заслуговують на увагу не лише численними новими фактами, а й оригінальними інтерпретаціями минулого.

Відомий вчений не обійшов увагою і контроверсійні питання історії України часів Другої світової війни. В цій площині варто згадати підготовлену ним разом із професором В. К. Якуніним монографію «ОУН і УПА у Другій світовій війні: проблеми історіографії та методології» (2006). В центрі уваги авторів цього ґрунтовного видання постали такі важливі історіографічні й методологічні сюжети, як визначення місця та ролі України в тогочасному перебігу воєнних подій, історія ОУН–УПА, аналіз «Фахового висновку робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА» тощо. Зазначена монографія викликала значний суспільний резонанс не лише в Україні, а й за її межами, що так або інакше підкреслює її інноваційний характер.

Професор В. В. Іваненко брав активну участь і в інших важливих наукових і соціально значущих проєктах, які сприяли відродженню і збереженню історичної пам'яті в нашому краї. Так, у тому самому 2006 р. він став одним із співавторів колективної монографії «Історія міста Дніпропетровська» – першої синтетичної праці такого роду з минулої обласної мегаполіса, виданої за редакцією професора А. Г. Белебруха. Як член авторського колективу, В. В. Іваненко написав главу «Через політичні катаклізми до суспільства «нового типу» з розділу «Доба соціалістичного будівництва» та у співавторстві з С. А. Квіткою розділ «На зорі епохи незалежності». У 2009 р. професор В. В. Іваненко разом із О. В. Бойком узяв участь у п'ятитомному виданні «Історія державної служби в Україні», написавши розділ 22 цієї книги – «Політико-адміністративна система управління у повоєнний час (1945–1955 рр.)».

У свою чергу, в 2009–2010 рр. вчений долучився до підготовки та публікації фундаментального двотомного науково-популярного видання «Діячі державної влади та місцевого самоврядування Дніпропетровської області: Історико-біографічні нариси», у 2-й книзі якого В. В. Іваненко разом зі своїми учнями підготував 17 біографічних нарисів визначних діячів нашої області XX – початку XXI ст.

Слід зазначити, що професор В. В. Іваненко не припиняв і не припиняє плідну роботу у справі відродження і збереження історичної пам'яті в контексті історії рідного університету та його окремих підрозділів. Зокрема, саме В. В. Іваненку належать ідеї написання та великі зусилля з підготовки таких оригінальних видань, як «Секретний» підрозділ галузі: нариси історії фізико-технічного інституту Дніпропетровського національного університету» (2001) та «Славетне сузір'я окриплених університетом: нариси» (2008). При цьому у згаданих працях Валентин Іваненко особливо увагу приділяє людині, як активному учаснику і творцю історії. Зокрема, в останній із цих книжок представлено 89 науково-популярних нарисів про життєвий і творчий шлях видатних постатей, імена яких стали гордістю Дніпропетровського університету. Приділено увагу як тим, хто стояв біля витоків університету, закладав його традиції та стверджував авторитет – академікам Д. І. Яворницькому, Л. В. Писаржевському, О. М. Диннику, так і багатьом іншим науковцям та організаторам вищої освіти України радянського періоду та сучасної доби.

У цьому самому ряду гуманітарних ініціатив та проєктів проректора В. В. Іваненка слід назвати підготовку двох видань книги нарисів «Ми – з класичного університету. Дніпропетровський національний: час, події, люди» (2003, 2008), а також підтримку ним таких важливих ювілейних праць: «Історія Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара» (в першому, третьому та четвертому виданнях 1988, 2003, 2008 рр. Валентин Васильович брав безпосередню участь) та «Професори Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара. Біобібліографічний довідник» (перше та друге видання 2003, 2008 рр.). У центрі уваги згаданих праць – місія класичного університету в сучасному суспільстві, виховна компонента навчального процесу, концептуальне осмислення її досвіду та розробка новітніх виховних технологій, утвердження національно-патріотичного виховання студентської молоді. Не випадково, що згодом Валентин Васильович разом із колегами став упорядником цілої низки науково-популярних видань з цієї проблематики – «Думки, підказані серцем. Роздуми про виховання студентської молоді» (2011), «Хто людство розумом перевер-

шив» (2011), «Вигранюємо особистість, патріота...» (2016). Особливо варто виділити книгу «Ми пам'ятаємо! Університет звияжний: Статті та нариси» (2017), одним з авторів-упорядників якої виступив проректор В. В. Іваненко, і в якій висвітлено найбільш яскраві, героїчні сторінки минулого та сьогодення ДНУ імені Олеса Гончара. Адже в ній зібрано багатий фактичний матеріал про участь викладачів та студентів університету в Другій світовій війні, а також у волонтерському русі та в Антитерористичній операції на Сході України.

Не можна не згадати, що в 2006–2014 рр. проректор В. В. Іваненко також ініціював створення Пам'ятних знаків на честь загиблих під час воєнних дій співробітників, студентів та вихованців університету; відкриття меморіальної стели на честь 12 видатних науковців ДНУ; портретних галерей ректорів, заслужених професорів, почесних докторів і випускників класичного університету. Усе це сприяє збереженню нашої історичної пам'яті, кращих духовно-культурних традицій нашої Alma mater.

Як професор і викладач, В. В. Іваненко постійно опікується не тільки суто науковими дослідженнями, а й удосконаленням навчального процесу. Це виявляється в роботі з модернізації своїх лекційних курсів, у підготовці сучасних навчальних видань, впроваджуваних у навчальний процес з метою підвищення якості сучасної історичної освіти. Валентин Васильович є автором близько десятка підручників і навчальних посібників як для студентів, так і учнів середніх шкіл, при цьому три з них мають гриф Міністерства освіти і науки України. Додамо, що більшість з цих видань розроблено з урахуванням новітніх теоретико-методологічних підходів, побудовано в річизі вимог Болонського процесу, кредитно-модульної системи, що в підсумку покликано сприяти запровадженню європейських стандартів вищої освіти на українських теренах.

На рахунку вченого-історика підготовка таких ґрунтовних видань: «Історія Радянської держави (1917–1991 рр.): навчальний посібник з грифом МОН України» (2007), «Історія української культури: навчальний посібник» (2010), «Історія України: навчальний посібник для студентів природничих і технічних спеціальностей» (2012), «Історія України: метод. посіб. до семінар. занять для студ. природн. і техн. спец.» (2015), «Історія і культура України: підручник для студ. природн. і техн. спец.» (2016). При цьому в останньому з них (виданому в співавторстві з професором Г. Г. Кривчиком) слушно наголошено на значенні соціально-гуманітарної компоненти у формуванні нової генерації дипломованих фахівців, важливості засвоєння молодими людьми фундаментальних світоглядних орієнтирів, морально-етичних

та духовних традицій українського народу, що є гарантією успішного цивілізаційного поступу нашої держави. Цей підручник уже став у нагоді студентам закладів вищої освіти Придніпровського регіону, які прагнуть опанувати непростий перебіг подій української історії від часів Київської Русі до сьогодення, зорієнтуватися у численних складнощах та протиріччях вітчизняного історичного процесу, пізнати ґрунтовну історико-культурну спадщину нашого народу.

Професор В. В. Іваненко має численних учнів і послідовників. Знаний учений підготував 23 кандидати історичних наук (серед них А. І. Голуб, В. І. Кабанов, Н. Р. Романець, Д. В. Архирейський, В. М. Потока, І. В. Шпекторенко, Р. Ю. Васковський, В. І. Саричев, Г. В. Костенко, А. П. Лимар, І. В. Іщенко, М. Е. Кавун, В. П. Бурмага, В. В. Літвінов, О. В. Бойко, О. О. Поплавський, В. А. Сливенко, І. С. Познякова, Н. С. Чернікова, А. О. Мишуста, О. Ю. Коломоєць, В. Ю. Медяник, Є. О. Сніда) та два доктори історичних наук – А. І. Голуб та Н. Р. Романець. Тож під його керівництвом фактично сформувалася наукова школа з вивчення актуальних питань суспільно-політичної історії України ХХ – початку ХХІ ст. І зараз як у ДНУ, так і в інших ЗВО України працює багато учнів та вихованців професора В. В. Іваненка.

У контексті підготовки кадрів вищої кваліфікації слід наголосити і на плідній роботі В. В. Іваненка в якості голови спеціалізованої вченої ради з історії при Дніпровському національному університеті, яку з 2004 р. і до сьогодення очолює Валентин Васильович. Примітно, що дніпровська спецрада багато років результативно готує кадри вищої кваліфікації для різних регіонів України. І це не дивно, бо В. В. Іваненко створив у ній дійсно вимогливу і водночас доброзичливу атмосферу. Зрештою у вищезгаданій спеціалізованій вчєній раді за часів головування професора Іваненка вже було захищено 32 дисертації на здобуття наукового ступеня доктора та 130 дисертацій – кандидата історичних наук.

Важливо зазначити багатогранну та плідну діяльність професора Іваненка у царині випуску цілої низки наукових періодичних видань – журналів та збірників. Адже тривалий час він є членом редколегій таких видань: «Вісник ДНУ. Серія Історія та археологія», науково-теоретичний альманах «Грані», часопис «Бористен», «Гуманітарний журнал», наукові збірники «Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті», «Проблеми політичної історії України», «Питання німецької історії» і т. ін.

Валентин Васильович – автор і співавтор понад 540 друкованих праць, серед яких 14 монографій, 35 книг та брошур. Вагомий доробок ученого у галузі соціально-політичної історії України ХХ ст., його багатогранна робота у сфері модернізації на-

вчально-виховного процесу у вищій школі отримали широке визнання. Професор В. В. Іваненко – заслужений діяч науки і техніки України (1998), дійсний член Української академії історичних наук (1999), Міжнародної академії соціальних технологій та місцевого самоврядування (2000), Академії наук вищої школи України (2006), нагороджений знаком «Відмінник освіти України» (2004), знаком МОН України «Петро Могила» (2007), орденом «За заслуги» III ступеня (2003), медаллю «За заслуги перед містом» (2003), почесною медаллю «Академік Володимир Москаковський» (2007), почесною медаллю «За вірну службу ДНУ» (2008), Грамотою Верховної Ради України (2008), численними іншими відзнаками.

Отже, закономірним результатом впливу батьків, шкільного та університетського виховання, цілеспрямованості та наполегливості ювіляра став той факт, що професор В. В. Іваненко нині є одним з провідних учених-істориків України, який вже майже двадцять років обіймає важливу посаду проректора ДНУ – наукового та освітнього центру всього регіону. Втім, на наш погляд, головним все ж є те, що його цілеспрямовану, невтомну працю щиро шанують в університетському співтоваристві, поважають колеги-викладачі та студенти, підкреслюючи, що знання та досвід проректора В. В. Іваненка, його організаторський талант та високий професіоналізм органічно поєднуються з «людяністю, сердечністю, відвертістю вдачі, тонким почуттям гумору» (Валентин Васильович Іваненко..., 2008, с. 112).

Згадаємо також, що Валентин Васильович має потужну життєву підтримку в особі дружини Тамари Олександрівни (в дівоцтві Савченко), з якою

одружився ще на третьому курсі навчання в ДДУ, в 1969 р., і яка є для нього справжнім другом і янголом-охоронцем. Має він також двох чудових дітей та онуків.

Валентин Васильович Іваненко – людина різнобічна, яка плідну науково-дослідну роботу та керівництво численним колективом співробітників та студентів ДНУ органічно поєднує із працею у власному садку, полюбляє рибалити, цікавиться спортом, футболом, черпає натхнення у спілкуванні з природою, мандруючи разом із родиною просторами України.

Таким чином, як підкреслює в численних інтерв'ю сам ювіляр, він є щасливою людиною, яка перебуває у внутрішній гармонії із самим собою. Адже він ніколи не пошкодував, що обрав професію науковця-історика. Оскільки саме історія, як образно висловлюється у своїх роздумах Валентин Васильович, дає нагоду «відчутти пульсуючий подих й колорит різних епох та цивілізацій», підкреслюючи при цьому, що для нього ця наука не лише фах, а «внутрішньо обумовлений стан душі, відповідний образ мислення і взагалі спосіб життя» (Усна історія..., 2016, с. 279, 280).

Важливим імперативом ювіляра, його головним життєвим кредо, як зазначає професор В. В. Іваненко, є прагнення «чесно і якісно робити справу», «ніколи не втрачати відчуття людської гідності..., постійно дбати про своє самовдосконалення, саморозвиток» (Усна історія..., 2016, с. 310). Побажаємо ж Валентину Васильовичу і надалі триматися цих шляхетних орієнтирів, а також міцного здоров'я, нових творчих сил і натхнення.

Бібліографічні посилання

- Болебрух, А. Г. (2006). Слово об учителе. *Проблеми політичної історії України*: зб. наук. праць. Дніпропетровськ, 3–15.
- Валентин Васильович Іваненко. Ювілейна соната: Біографічний нарис. (2008). Дніпропетровськ: Арт-Прес.
- Іваненко, В. В. (2003). *Біль і звитяга: XX століття в українському вимірі*. Дніпропетровськ: Арт-Прес.

- Ковалева, И. Ф. (2008). *Жизнь, проведенная в могиле. Исповедь археолога*. Днепропетровск: Арт-Прес.
- Усна історія Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара: зб. док. матер. (2016). (вид. 2-е). (1). Дніпропетровськ.
- Якунин, В. К. (2013). *История, идеология, политика. Жизнь и познание истории*. Днепропетровск: Герда.

References

- Bolebrukh, A. G. (2006). Slovo ob uchitele. *Problemy politychnoji istoriji Ukrainy*: zb. nauk. pracj. Dnipropetrovsk, 3–15.
- Valentyn Vasylyovych Ivanenko. Juvilejna sonata: Bioghrafichnyj narys. (2008). Dnipropetrovsk: Art-Pres.
- Ivanenko, V. V. (2003). *Bilj i zvytjagha: XX stolittja v ukrajinskomu vymiri*. Dnipropetrovsk: Art-Pres.

- Kovaleva, I. F. (2008). *Zhizn, provedennaya v mogile. Isповедь arkheologa*. Dnepropetrovsk: Art-Pres.
- Usna istorija Dnipropetrovskogho nacionaljnogho universytetu imeni Olesja Ghonchara: zb. dok. mater. (2016). (vyd. 2-e). (1). Dnipropetrovsk.
- Yakunin, V. K. (2013). *Istoriya, ideologiya, politika. Zhizn i poznanie istorii*. Dnepropetrovsk: Gerda.

Надійшла до редколегії 29.12.2017

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477) «17»
LCC DK 508.782

О. М. Посулько

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Перший предводитель Катеринославського дворянства К. Лалош: сюжети до біографії крізь призму судового процесу*

Розглянуто судові справи родини першого (1784–1787 рр.) предводителя катеринославського дворянства Костянтина Лалоша. Дослідження виконано у руслі соціальної історії. Головну увагу зосереджено на документах судового розгляду 1792 року у Катеринославському совісному суді. Спір вівся за спадок померлої дружини Лалоша – Марфи. Дві сторони конфлікту – її син від першого шлюбу Олександр Остроградський і від другого – Микола Лалош. Інтереси останнього, неповнолітнього, представляв батько.

Матеріали висвітлюють сюжети соціальної, повсякденної історії регіону, дають характеристику історико-правових традицій Лівобережної та Південної України останньої чверті XVIII ст. Зокрема, демонструють дію вексельного, спадкового, шлюбно-сімейного права. Згадуються члени відомих родів Гетьманщини, з якими була пов'язана дружина Лалоша Марфа: Остроградські, Піковці, Лизогуби. У справі знаходяться унікальні документи: копії приватних листів, реєстри родинних витрат і покупок.

Судові справи родини ілюструють процес інкорпорації дворянства Лівобережної, Південної України до соціуму Російської імперії. Це відбувалося не лише через службу, пільги від держави, але і через задоволення майнових інтересів, уніфікацію правових інститутів. Стаття суттєво доповнює дані про першого предводителя катеринославського дворянства та його нащадків.

Ключові слова: материзна; віно; заповіт; Катеринославський совісний суд; звичаєве право.

Посулько О. Н. Первый предводитель екатеринославского дворянства К. Лалош: сюжеты к биографии сквозь призму судебного процесса.

Рассмотрены судебные дела семьи первого (1784–1787 гг.) предводителя екатеринославского дворянства Константина Лалоша. Исследование выполнено в русле социальной истории. Основное внимание сконцентрировано на документах судебного разбирательства 1792 года в Екатеринославском совестном суде. Спор велся за наследство умершей жены Лалоша – Марфы. Две стороны конфликта – ее сын от первого брака Александр Остроградский и от второго – Николай Лалош. Интересы последнего, несовершеннолетнего, представлял отец.

Материалы освещают сюжеты социальной, повседневной истории региона, дают характеристику историко-правовых традиций Левобережной и Южной Украины последней четверти XVIII в. В частности, демонстрируют действие вексельного, наследственного, брачно-семейного права. Упоминаются члены известных фамилий Гетманщины, с которыми была связана жена Лалоша Марфа: Остроградские, Пиковцы, Лизогубы. В деле находятся уникальные документы: копии частных писем, реестры семейных трат и покупок.

Судебные дела семьи иллюстрируют процесс инкорпорации дворянства Левобережной, Южной Украины в социум Российской империи. Это происходило не только посредством службы, льгот от государства, но и через

* Статтю підготовлено відповідно до завдань держбюджетної теми 0116U003311 «Соціокультурні процеси в Наддніпрянській Україні: питання теорії та методології історії»

удовлетворение имущественных интересов, унификацию правовых институтов. Статья существенно дополняет данные о первом предводителе екатеринославского дворянства и его потомках.

Ключевые слова: материзна; вено; заветование; Екатеринославский совестный суд; обычное право.

Posun'ko O. M. The first leader of the Katerynoslav nobility K. Lalosh: plots to a biography through the prism of the trial.

The article is devoted to the court cases of the family of the first (1784–1787) leader of the Katerynoslav nobility Kostyantyn Lalosh. In current researches there is only brief information about his military career and mention of his presence in the regional administration in the 1780s (N. Surieva, L. Tsiganenko). The research is carried out in the context of social history. Such methods as prosopography, biography were applied. The main focus is on the documents of the trial at the Ekaterinoslav chancery court in 1792. The dispute was around the inheritance of Lalosh's deceased wife, Marfa. Two sides of the conflict were her son from the first marriage, Alexander Ostrogradsky, and from the second marriage – Nikolai Lalosh. The interests of the latter were represented by his father.

The materials illustrate the plots of social, everyday history of the region, give a description of the historical and legal traditions of the Left Bank and Southern Ukraine in the last quarter of the XVIII century. In particular, they demonstrate the effect of debt securities legislation, inheritance legislation, marriage and family legislation. Mention is made about the members of the well-known families of the Hetmanate the Lalosh's wife Marfa was connected to: the Ostrogradsky, the Pikovtsy, the Lizozuby. The case includes the unique documents: the copies of private letters, registers of family expenses and purchases. In addition to this, other cases from other judicial institutions such as the Yekaterinoslav Viceroy's Board, where K. Lalosh tried to solve the problem of debt, property, inheritance were involved.

Documents appeal to Russian imperial legislation, the norms of the III Lithuanian Statute, which continued to exist on the territory of the former Hetmanate. K. Lalosh appealed in his lawsuits to the so-called «Little Russian law», and being of Serbian origin, Russian military personnel. The following legal concepts are mentioned as «maternal» (mother's inheritance), «vino» (daughter's dowry from family property), etc. All this attests to the developed and complex institute of inheritance on the territory of the Left Bank Ukraine, where Lalosh's wife came from.

Family lawsuits illustrate the process of incorporation of the nobility of the Left Bank, Southern Ukraine into the society of the Russian Empire. This happened not only through the service, privileges from the state, but also through satisfaction of property interests, unification of legal institutions. The article substantially complements the data on the first leader of the Katerynoslav nobility and his descendants.

Keywords: Testament; Inheritance; Katerynoslav Chancery Court; Customary Law; Dowry.

Постановка проблеми. У вивченні історії Південної України другої половини XVIII ст. існує чимало проблем, але однією з найактуальніших є потреба її «залюднення», тобто персоніфікації і введення до наукового обігу нових прізвищ, біографічних даних і фактів. Не завжди джерела дають можливість відтворити життєвий шлях тієї чи іншої персоналії хоча б у загальному вигляді. Тоді є сенс у опрацюванні фактів хоча б певного проміжку. Не можна знімати з рахунку і окремих сюжетів. Чим більша кількість «зібраних» фрагментів, тим більш «наповнена» і різнобарвна історія краю.

Особа першого дворянського предводителя Катеринославської губернії Костянтина Миколайовича Лалоша зацікавила з декількох причин. По-перше, він був вихідцем із сербських переселенців «новосербської і слов'яносербської» хвилі, а це свого часу була тема наукового дослідження автора статті. По-друге, у світлі нових наукових зацікавлень, нами опрацьовано декілька судових справ за участю К. Лалоша, одна з яких (зі збірки Катеринославського совісного суду) представляє винятковий інтерес, оскільки дає певну інформацію до історії його родини. Тож ми вирішили зібрати воєдино наявну у нашому розпорядженні інформацію і спробувати «додати фарб» до портрета однієї з перших у свій час представницьких осіб Катеринославщини.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. У даному випадку неможливо вести мову про суттєві наукові напрацювання у вивченні вказаної історичної постаті. Звичайно, намагаючись з'ясувати інформацію про першого предводителя катеринославського дворянства, є потреба звернення до загальних праць з історії регіону зазначеної доби. Оскільки матеріал зібрано із судових справ, то необхідним є залучення історико-правової літератури, яка дає уявлення про систему судочинства вказаної доби, особливості спадкових традицій та новацій Російської імперії останньої чверті XVIII ст. (Ефремова, 2008; Посунько, 2005, 2013; Уортман, 2004; Шандра, 2011; Шевчук, 2010). Важливі також роботи з історії, генеалогії дворянства Лівобережної та Південної України (Каюк, 2002; Кривошея & ін., 2009). Так, вивчаючи дворянські самоврядні структури на території Південної України, дослідники часто згадують Лалоша як першого губернського дворянського предводителя, на жаль, нічого більше не вказуючи про нього (Сурева, 1999, с. 82; Циганенко, 2011). Проте це все є фоновою літературою. Безпосередні розвідки про К. Лалоша нині здійснені лише краєзнавцем М. Чабаном у зв'язку з історією села Татарбранка на Дніпропетровщині (Чабан, 2013).

Виклад основного матеріалу. Костянтин Миколайович Лалош (1733–?) – походив, як ми зазна-

чили вище, із сербських переселенців, які на початку 50-х рр. XVIII ст. прибули в Україну і увійшли до складу Новосербського корпусу і військових частин Слов'яносербії. Як зрозуміло з дати народження, Лалош прибув у молодому віці. В опрацьованих автором джерелах за 50-ті роки інформація про нього відсутня. Достовірні відомості належать до часів російсько-турецької війни 1768–1774 рр. (у якій він брав участь) і дещо пізнішого часу.

Зокрема К. Лалоша у чині капітана згадує у своїх спогадах фельдмаршал О. О. Прозоровський, який був одним із керівників не надто вдалий військової операції біля Хотина у 1769 р. (Записки... Прозоровского, 2003). Там перебували сербські гусарські полки – Чорний і Жовтий під командуванням майора Л. Серезлія і підполковника І. Хорвата. З коротких згадувань О. Прозоровського зрозуміло, що саме Лалош займався розвідкою, про що свідчать постійні посилення фельдмаршала стосовно отримання якоїсь інформації (Записки... Прозоровского, 2003, с. 85, 302, 306–308, 310, 311).

На початку 1770-х рр. К. Лалош вже в інших військових частинах – Харківському гусарському, Ахтирському, Бахмутському полках, які були також задіяні в операціях російсько-турецької війни. В цей час Костянтин Миколайович – секунд-майор (літо 1771 р.), майор кавалерії (осінь 1771 р.); прем'єр-майор (1773); підполковник у Єлисаветградській фортеці (1775) (Газета «СПБ ведомости», 1761–1775).

У чині бригадира з 1784 р. по 1787 р. був предводителем Катеринославського дворянства. У цьому статусі Костянтин Миколайович згадувався в «Адресах-календарях» 1785–1787 рр. Як відомо, в часи Катерини II у вказаних виданнях публікувалися прізвища людей, які посідали штатні посади в імперії (Степанов, 2003, с. 346).

Саме в якості губерньського предводителя дворянства Лалош зустрічав у подорожі півднем імперії імператрицю Катерину II і якраз на зворотному шляху 8 червня разом з іншими був «произведен в генерал-майоры с увольнением от всех дел и пенсией 600 рублей на год» (Журнал путешествия..., 1853). Даний сюжет найбільш відомий широкому загалу дослідників історії Південної України. Які ж інші факти його життя?

У 1780 р. у віці 47 років він одружився на вдові Андрія Федоровича Остроградського – Марфі Іванівні, уродженій Піковець (Кривошея & ін., 2009, с. 273). У попередньому шлюбі з Остроградським жінка мала трьох дочок і сина Олександра.

Дещо зупинимось на окремих фактах сімейної історії Марфи Іванівни, оскільки крізь її призму побачимо особливе середовище заможних верств Гетьманщини, яке у другій половині XVIII ст. активно інкорпорується до імперського соціуму.

Сама Марфа Іванівна – донька писаря Генерального суду Івана Піковця. У відомостях Генерального слідства про маєтності 1729–1731 рр. Піковцю належали деякі землі Лукомської сотні Миргородського полку і, імовірно з 20-х рр. – с. Іванівка, яке з 1747 р. – офіційно і остаточно у його володінні (Костенко, 2014, с. 65, 82). Це село опиниться потім у власності його дочки і в родинній історії другої половини XVIII ст. буде фігурувати неодноразово.

У шлюбі Марфа Іванівна пов'язала свою долю з надзвичайно потужним і впливовим родом Остроградських (Бойко, 1999). Діти від цього шлюбу одружилися з представниками не менш відомих на території колишньої Гетьманщини родів. У заміжжі її дочки – Ганна Лосєва, Параскева Тарновська, Олена Слюз. Саме Параскева Андріївна (у другому шлюбі Почека) стала першою з роду Тарновських власницею відомого маєтку «Качанівка». У свою чергу, її син, а отже – онук Марфи Іванівни, Григорій Степанович Тарновський підняв Качанівку на новий рівень існування, коли помістя стало не лише родинним гніздом, але й осередком культурного життя Лівобережної України (Кривошея & ін., 2009, с. 273).

Остроградські мали досить великі земельні володіння у регіоні, зокрема спадкові володіння у селі Мануйлівці Градизького повіту. Очевидно, що саме Мануйлівку (чи її частину) Андрій Федорович Остроградський отримав як спадок для своєї сім'ї (це село ще також згадаємо). За даними дослідників, у 1774 р. Марфа Піковець поступила своїм селом Іванівкою з хутором чоловікові (Кривошея & ін., 2009, с. 273). Проте, як свідчать використані нами документи, після його смерті обидва села перебували у її власності.

У 1780 р., будучи вдовою, Марфа Іванівна вийшла заміж за К. Лалоша і у 1781 р. народила сина Миколу.

Доречно згадати ще один сімейний сюжет. Не лише Марфа, але і її мати Олена Андріївна (вдова І. Піковця, дочка миргородського полковника Лизогуба) другий шлюб узяла з вихідцем із Балкан. По смерті першого чоловіка вона вийшла заміж за племінника відомого Славуя Требинського – Данила Петровича Требинського, у шлюбі з яким народила у 1756 р. сина Максима. Саме зі своїм братом по матері пізніше за спадок і буде судитися Марфа Іванівна (Кривошея & ін., 2009, с. 9).

Цікавий факт – «місцеві перекази» свідчать, що на весіллі Данила Требинського і Олени Піковець серби ледь не побилися з козаками (Щербань, б. д.).

Отже, трохи уявляючи всі родинні розгалуження Марфи Іванівни Піковець, повертаємося до її шлюбу з К. Лалошем. Він виявився недовгим, оскільки 1788 р. Марфа Іванівна померла. Як часто буває у таких випадках, виник конфлікт через

спадок. Про його суть свідчать документи однієї зі справ Катеринославського совісного суду.

За заповітом Марфа Іванівна нібито передала все своє майно у спадок старшому синові Олександрові Остроградському 1774 р. н. (тобто на момент смерті матері йому було 12 років). Відповідно, К. М. Лалош на правах батька і опікуна малолітнього Миколи Лалоша розпочав судовий процес по захисту майнових прав сина. Спочатку Лалош звертався за місцем перебування нерухомості покійної дружини до Полтавського, Градизького повітових судів, про що згадується у документах Катеринославського совісного суду (По прошенню помещика..., арк. 3). Але там йому не вдалося вирішити проблему і тоді він звернувся до совісного, сподіваючись зрушити справу з місця. Як відомо, згідно з 26 розділом «Учреждения для управления губерний Всероссийской империи» 1775 р. дана установа виконувала функцію примирення у цивільних справах, особливо якщо вони стосувалися родичів (Козирев, 1999, с. 76–78). Тож для Костянтина Миколайовича це була остання надія, оскільки справа тяглася з 1789 р. і «законного удовольствия не учинено» (По прошенню помещика..., арк. 3).

У своєму зверненні до суду він виклав суть справи зі своєї точки зору і навіть поставив під сумнів сам заповіт. Ситуацію описував так. Дружина володіла двома селами: одне Іванівка «родовое по отцу» в Хорольському повіті, а друге – Мануйлівка Градизького повіту – «пожалуване» (По прошенню помещика..., арк. 1). В обох селах чудові панські будинки, винокурні, млини, «скотские заводы». Ще у 1782 р. Мануйлівку мали відібрати в казну і Лалош особисто їздив до Петербурга клопотати аби село закріпити у вічне володіння дружини (По прошенню помещика..., арк. 1 зв.). На це витрачено цілий рік часу і 8 652 рублі власних його грошей (По прошенню помещика..., арк. 2). І от коли після смерті дружини він дізнався, що згідно із заповітом вся її власність переходить сину від першого шлюбу – Олександрові Остроградському, а їх спільному, Миколі, – нічого, то засумнівався у можливості саме такої волі дружини. Адже у заповіті також фіксувалося, що навіть у випадку смерті Олександра – все майно має перейти Остроградським, а наявні гроші *слід роздати бідним*, а Миколці знов нічого (По прошенню помещика..., арк. 2). При цьому, нагадував Лалош, є ще три дочки від першого шлюбу, які видані заміж «надлежащим образом и со избытком от нее (дружини) вывченены». Побіжно зазначаючи, що дочки в майнових правах не ображені, та все ж і вони не згадувалися у заповіті, а син Микола, якому на момент смерті матері виповнилося 7 років – «будто его никогда и не было».

Все це наштовхнуло Лалоша на думку, що дружина була не при здоровому глузді, складаючи заповіт. Адже свого часу у 1786 р. вона просила чоловіка за 20 тисяч купити сину Миколі село, яке Лалош і знайшов, дав завдаток зі своїх коштів, але дружина померла і нічого йому не компенсувалося (По прошенню помещика..., арк. 2 зв.). Просив суд повернути його витрати, а також поділити Олександра і Миколу порівну материнським майном. Для цього вважав слід призначити опікунів над майном і все описати, бо поки йде судова тяганина, Олександр ним користується і не дбає про збереження. Сам позов до суду датувався травнем 1791 р. (По прошенню помещика..., арк. 3 зв.).

У якості доказів К. Лалош до позову додав реєстр своїх витрат на особисті потреби дружини, векселя, також копії декількох її листів до нього, у яких йшла мова про її любов до сина Миколки, про необхідність придбати для нього село.

Зазначений реєстр подає чимало цікавих фактів. Усі вказані витрати можна поділити на певні групи. Одна група – справи, пов'язані із земельними спорами і необхідністю закріплення володінь. До таких належать витрати для залагодження поземельних конфліктів. Згадується тяжба Марфи Іванівни з братом по матері М. Д. Требинським (її повірений у справі отримав від Лалоша 50 рублів для «хождения по Сенату»). Капітан Остроградський залагоджував справу з голтвянськими козаками за 450 рублів (По прошенню помещика..., арк. 5 зв.).

Але найбільше коштів витрачено на перебування самого Лалоша у Петербурзі якраз для вирішення питання про остаточне закріплення земель у власність (всього на суму більше ніж 6000 рублів). Лише «на прием нужных по делу гостей» у Петербурзі Костянтин Миколайович витратив 2 824 рублі (По прошенню помещика..., арк. 5).

Друга група – витрати на господарство дружини: оплата податків, придбання будівельних матеріалів, найм людей для різних робіт, купівля худоби (наприклад, у свого зятя Тарновського Марфа Іванівна за кошти чоловіка придбала двох жеребців за 700 рублів) (По прошенню помещика..., арк. 5 зв., 6).

Третя група – витрати на особисті потреби дружини: купівля коштовностей та різноманітних особистих речей, дорогого посуду; позичка у Лалоша 2 000 рублів для приданого дочці Олені, і у заміжжі Слюз.

Із переліку особистих витрат і витрат на облаштування будинку можна зрозуміти, що Марфа Остроградська була досить заможною особою. Серед іншого згадуються її поїздки на ярмарки: Троїцький до Харкова, Воздвиженський до Полтави, також у Ромни. Є дві вказівки про купівлю товарів у лавці харківського купця Карпова на загальну

суму 898 рублів у 1780–1781 рр. (По прошенію помещика..., арк. 5 зв.). Карпови – відома купецька родина. Сім'я Дорофія Карпова приїхала до Харкова, за одними даними, з Кременчука, за іншими – з Єлисаветграда. На початку XIX ст. брати Карпови – Костянтин, Артем, Федот – стають одними з найбагатших купців у регіоні (Плахтій, б. д.). Тож, «постійними клієнтами», яким давали крам у борг, безумовно, були заможні покупці.

Дослідники дворянського побуту вказаної доби зазначають, що в українські регіони все більше проникали нові ознаки заможності і приналежності до дворянської корпорації. Серед таких – використання дорогих тканин, коштовностей, дорогий посуд (Буряк, 2003, с. 199). У реєстрі Костянтина Миколайовича немає детального опису, та все ж згадуються переробка діамантових коштовностей дружини у петербурзького «бриліанщика Лубєра», купівля німецького порцелянового сервізу. Дуже детально перераховує Лалош срібний посуд, який нібито дружина на час його відсутності взяла з його дому: таці, кавник, молочник, дві дюжини виделок і ложок, ополоники. Примітно, що все взагалі обраховувалося у ваговому еквіваленті – 12 фунтів на суму 240 рублів (По прошенію помещика..., арк. 6 зв.).

Особливий інтерес становлять копії декількох листів дружини до Лалоша. В них також часто йдеться про господарчі плани, зокрема справді говориться про бажання купити для сина Миколи село. Спочатку для цього Марфа Іванівна планувала продати свою Іванівку, але потім вирішила закласти її в банк. Але вже двічі до неї приїздив повірений від графа О. Безбородька з бажанням придбати Іванівку і вона не знала, як тепер йому відмовити, адже він був ще потрібен для її сина Олександра (По прошенію помещика..., арк. 17). Тому просила Лалоша дати пораду – чи відмовити, чи частину продати, мовляв, без чоловіка нічого не буде вирішувати. Лалош наголошував, що дав навіть завдаток за село для сина, та так і залишився тепер ні з чим (По прошенію помещика..., арк. 3).

Окремі вказівки досить примітні з точки зору характеристики родинного життя. Незважаючи на звертання «душечко», «сердечко», «вам вечно всеусерднейшая слуга», згадку про «миленького сыночка Николашечку» все ж відчувається, швидше, діловий характер цих стосунків. Син, до речі, перебував з батьком (а на момент написання листа, у якому він згадується, хлопчику всього 5 років) (По прошенію помещика..., арк. 17 зв.). Лише після детального опису всіх справ у кінці мати просить поцілувати Миколку за неї, зазначає, що не посилає гостинця, бо скоро приїде, лише нехай чоловік дасть знати де їх шукати.

Отже, зібравши такі письмові докази, К. М. Лалош звернувся до совісного суду з бажанням по-

вернути свої власні витрати і отримати під опіку частину майна, яке мало би належати синові Миколці. Звернення датується травнем 1791 р., тобто тяжба йшла вже три роки.

Далі совісний суд звернувся до Градізького повітового суду, аби звідти надіслали опис майна померлої, який мали організувати опікуни Олександра Остроградського – його дядьки: рідний по батькові Павло Федорович і Павло Григорович (схоже, що двоюрідний) (По прошенію помещика..., арк. 23 зв.). У паперах пізнішого часу зазначалося таке: Павло Григорович повідомляв, що опис залишився у кладовій у будинку Лалашаєвої; Павло Федорович вказував, що у нього особисто були в наявності векселя, гроші та інші папери, але опису не було. Більше того, Павло Федорович (рідний дядько) також повідомляв, що він «от опеки уволен», оскільки молодий Остроградський вибрав іншого собі опікуна і забрав у дядька всі документи (По прошенію помещика..., арк. 73).

У засіданнях совісного суду з боку Олександра Остроградського брав участь його повірений – бунчуковий товариш Семен Германович Миронов, який надав «верующий лист», засвідчений у Пирятинському повітовому суді (По прошенію помещика..., арк. 26). Він, зокрема, свідчив, що Олександр Остроградський мав значну кількість поземельних спорів, що цілком звично для даного періоду. Саме Миронов просив травневий розгляд 1791 р. перенести на «октябрьские роки», а потім у листопаді 1791 р. звернувся до суду з поясненнями, що його віритель не міг з'явитися ні в травні, ні восени, оскільки виїхав у справах і зможе це зробити лише навесні 1792 р. (По прошенію помещика..., арк. 23 зв., 25 зв.).

Бачучи таку нехоть з боку опонента, К. Лалош звернувся до імператриці з черговими поясненнями і документальними доказами (По прошенію помещика..., арк. 28–37). Серед іншого він наголошував на небажанні молодого Остроградського вирішувати справу – піддав сумніву особу і здібності повіреного «с безвестного места и безпозвестного человека», який навіть штраф отримав від суду через невиконання обов'язків (По прошенію помещика..., арк. 35, 35 зв.). К. Лалош також посилався на ст. 108, 115 розділу 10 Соборного уложення і ст. 397 «Положення про губернії», згідно з якими у випадку неявки відповідача до суду три рази, суд розглядає справу без нього (По прошенію помещика..., арк. 28).

Влітку 1792 р. повірений Миронов з черговим вірчим листом від Остроградського (конкретно для справи з Лалошем) прибув у суд з «прошенієм» від свого вірителя особисто про перенесення слухань на 13 серпня 1792 р. (По прошенію помещика..., арк. 45). Олександр пояснював, що на весняні роки не міг з'явитися через «жестокую бо-

лезнь», засвідчену лікарем. Також надавав пояснення своїй позиції. Зазначав, що спірні земельні володіння «родовитые Остроградских» (хоча це не зовсім так, бо були там і ті, що належали Піковцям) і «все его (*Лалоша. – Авт.*) претенсії столь необосновательны и напрасны, что ... намерение оных состоит ... в томъ единственно, дабы лишить меня покоя ... и отвлечь от всякого похвалного и полезного упражненья свойственного возрасту и состоянию моему» (По прошенію помещика..., арк. 46 зв.).

З самого тону листа зрозуміло, що молодик впевнений у собі, своїх можливостях. Зокрема, на звинувачення Лалоша в ухилянні від суду, зазначав: «...кому только российские законы ведомы, то известно и то, что никто по онымъ не можетъ избегнуть или уклониться от правосудія» (По прошенію помещика..., арк. 47). Також вказував, що на його стороні вже було рішення Градізького повітового суду і совісний він може оминати, але задля остаточного доведення своєї правоти згоджується на розгляд.

Знову совісний суд збирав документи, свідчення, але 13 серпня 1792 р. на засідання приїхав Остроградський, проте в перший день не прибув Лалош. Олександр, «отступя отъ правилъ совестного суда», написав прохання про відмову розгляду справи у совісному суді, а якщо Лалош хоче щось вирішувати, то нехай це робить в інших інстанціях формального суду (По прошенію помещика..., арк. 70). У рішенні засідателі посилялися на ст. 110 р. 10 Соборного уложення, згідно з якою позовника слід чекати тиждень, та Остроградський «это время не вытерпелъ» і «ввиду его Остроградского о разбирательстве нежелания» совісний суд не може справу розглядати (По прошенію помещика..., арк. 70 зв.). З Остроградського стягнуто штраф за судові витрати і цим справа завершилася.

Недостатньо джерел для повної реконструкції продовження цієї історії та все ж відомо, що ще не один рік Лалош судився з Остроградським. Так, за 1798, 1799 роки у звітах про невіршені справи тепер вже Кременчуцького повітового суду є записи про дві справи «Лалош – Остроградський». Знову Лалош вимагав повернення 7 693 рублів 67 коп. з майна померлої дружини, згадувалися його клопотання про Мануйлівку (на що витратив 300 рублів) (О посылаемых... ведомостей, арк. 16, 129 зв.). Факти свідчать, що, швидше за все, К. Лалош так нічого і не домогся. У XIX ст. спірні володіння перебували у руках родини Остроградських, хоча на середину XIX ст. частину села Мануйлівки ними вже було продано.

Проте судився Лалош не лише з іншими спадкоємцями своєї покійної дружини, але і з її боржниками. У матеріалах Катеринославського наміс-

ницького правління також є три справи «костянтиноградського поміщика» К. Лалоша, який намагався отримати борги і відсотки за векселями на ім'я дружини, які опинилися у його руках нібито за заповітом (По прошенію Константиноградського поміщика..., арк. 8). Лише в одній справі було представлено векселів і розписок на 9 668 рублів (По прошенію Константиноградського поміщика..., арк. 47). Повірений нашого героя прийняв всі папери на ім'я Лалоша і від імені свого вірителя обіцяв у випадку відповідного рішення суду у майбутньому розділити фінансові папери між К. Лалошем і О. Остроградським (По прошенію Константиноградського поміщика..., арк. 47). Всі три справи, які дійшли у розгляді до намісництва, синхронні зі справою Катеринославського совісного суду – 1791–1793 рр.

Судові справи – звична частина життя тодішнього дворянства, адже на державному рівні тільки-но закріплювалися майнові права цієї соціальної верстви, що мала би стати опорою центральної влади. Паралельно держава проводила межування і взяття на облік вільних земель. Тому всі судові установи були переповнені земельними, спадковими справами. У листах Марфи Іванівни до Костянтина Миколайовича є згадка і про її власний конфлікт з Родзянком (невідомо з яким саме), коли вона змушена була особисто їхати в Київське губернське правління, палати Київського губернського суду для «просування» своїх інтересів (По прошенію помещика..., арк. 39, 40). Тож іноді судові документи – чи не єдина можливість встановити певні сюжети життя тих чи інших осіб, відслідкувати долю майна окремих родів, зрозуміти внутрішньосімейні зв'язки і конфлікти.

Яка ж подальша доля фігурантів справи? Завершило сюжет з Остроградським. Рід дуже розгалужений і відомості, які стосуються точно саме цього персонажу, складно встановити. Але за певними фактами і порівняннями можемо припустити, що мова йде про Олександра Андрійовича Остроградського (1774–1821) – у документах розглянутої нами справи корнета лейб-гвардії (нижчий чин кінноти) (По прошенію помещика..., арк. 26). У Олександра з дружиною Марією було двоє дітей – Олександр і Наталя. Наталя вийде заміж за представника дворянського походження на прізвище Мандерштерн. За цим прізвищем легше вирізняти цю гілку роду. Її син Олексій Євгенович у чині генерал-лейтенанта у 1868–1871 рр. був предводителем Кобеляцького дворянства, а у 1873–1880 – полтавського (Павловский, 1906–1907, с. 85).

Подальша доля Костянтина Миколайовича Лалоша і його сина Миколи реконструюється частково. Відомо про володіння Лалошів у Новомос-

ковському повіті у 1787 р. – млин і 124 десятини землі – 36 душ; с. Брянська того самого повіту – 3 600 десятин і 253 душі; в Костянтиноградському повіті – с. Ольхова 3 992 дес., 457 душ (Бойко, 2009, с. 153, 154, 194).

У XIX ст. родина Лалошів розгалузилась відповідно до своїх володінь: одні залишилися на території Новомосковського повіту Катеринославської губернії; інші – пов'язані з Полтавщиною, землями у колишньому Костянтиноградському повіті. Стосовно перших – то це село на території сучасного Юр'ївського району Дніпропетровської області, яке відоме за декількома назвами – Орілька, Татарбранка, Валашівка. Відомий дніпровський краєзнавець М. Чабан вважає, що саме топонім «Валашівка» пов'язаний з Лалошами. Так народ переробив назву, очевидно, з Лалашівки (Чабан, 2013). У офіційних документах тієї доби фігурує Татарбранка. Так, за військово-топографічним описом Катеринославської губернії 1821 р. у Татарбранці зафіксовано наявність винокурні на 3 машини із 6 постійними працівниками, які за рік виготовляли 1 165 відер горілки (такий собі середній показник по регіону) (Бойко, 2009, с. 299). Про цю гілку Лалашів наявну у друкованих джерелах інформацію у своїй статті і узагальнив М. Чабан (Чабан, 2013).

У родових дворянських книгах Полтавської губернії згадується родина поручника Миколи Костянтиновича Лалоша (майже зі 100 % вірогідністю, можемо припустити, що це саме той «Николашечка» з описаної нами справи, оскільки прізвище надзвичайно рідкісне). Колись одинак у свого батька, у своїй сім'ї він мав 11 дітей: Василя, Костянтина, Михайла, Олександра, Олексія, Іллю, Миколу, Ніну, Олександрю, Параскеву, Надію. Всі занесені до частини 2 (військове дворянство) дворянської родової книги Полтавської губернії згідно з указом Герольдії від 28 лютого 1841 р. за № 3353. Під цим самим номером записано сина Костянтина з його вже дітьми (онуками «Никола-

шечки») – Миколою, Даміаном та Костянтином. А корнет Олександр Миколайович з дружиною Катериною Михайлівною і дітьми (Олександром, Миколаєм, Михайлом, Сергієм, Надією) внесені до родословної книги згідно з указом Герольдії від 16 квітня 1857 р. за № 2068 (Список дворян..., 1898, с. 387).

Також із родини Лалошів на Полтавщині відомо Софія Іллівна Лалош, яка у 1879–1886 рр. була класною дамою в Полтавському інституті шляхетних дівчат (Мазанов, б. д., с. 270).

Останні за хронологією відкриті відомості про Лалошів (одну з гілок) зустрічаються у алфавітних покажчиках жителів Москви, Санкт-Петербурга і їх околиць першої чверті XX ст. Серед чоловіків – керуючий будівельним управлінням у Кронштадті, цензор у Санкт-Петербурзі (Алфавитный указатель..., 1901, с. 314; 1913, с. 351; 1917, с. 283). Імовірно, що це саме «наші» Лалоші надзвичайно висока, бо йшов час, а традиційними для цієї родини були два чоловічі імені – Костянтин і Микола і фактично у кожному поколінні були Костянтини Миколайовичі і Миколаї Костянтиновичі. Так сербський вояк продовжився у своїх нащадках.

Висновки. Судові справи означеного нами періоду є унікальними комплексами джерел для реконструкції повсякденного життя дворянства, що тільки-но набирало чітких обрисів як соціальна верства імперії. У Катеринославському намісництві з його значними територіями поєдналися різні культурно-правові традиції і практики. Їх співіснування, взаємовпливи формували особливості регіону, визначали специфічні риси дворянської спільноти. Таким чином, сюжети родинної історії першого предводителя катеринославського дворянства К. Лалоша, як часточка мозаїчної картини, допомагає дослідникам сформулювати загальний образ південноукраїнського дворянина вказаної доби.

Бібліографічні посилання

- Алфавитный указатель жителей Москвы и ее пригородов на 1917 г. *Вся Москва: Адресная и справочная книга на 1917 г.* (3). Москва: Суворин «Новое время».
- Алфавитный указатель жителей Санкт-Петербурга, Кронштадта, Царского Села, Гатчины и Петергофа на 1901 г. *Весь Петербург: Адресная и справочная книга на 1901 г.* (3-й отд.). Санкт-Петербург: А. С. Суворин.
- Алфавитный указатель жителей Санкт-Петербурга, Кронштадта, Царского Села, Гатчины и Петергофа на 1913 г. *Весь Петербург: Адресная и справочная книга на 1913 г.* (3-й отд.). Санкт-Петербург: А. С. Суворин.

- Бойко, А. В. (1999). Матеріали до історії родини Остроградських. *Наукові праці історичного факультету ЗДУ (IV)*, 16–22.
- Бойко, А. (Упор.). (2009). Военно-топографо-статистическое описание Екатеринославской губернии. 1821. *Джерела з історії Південної України. (10). Описи Степової України останньої чверті XVIII – початку XIX століття*, 281–394. Запоріжжя.
- Бойко, А. (Упор.). (2009). Описание Екатеринославского наместничества 1787 г. *Джерела з історії Південної України. (10). Описи Степової України останньої чверті XVIII – початку XIX століття*, 141–280. Запоріжжя.

- Буряк, Л. (2003). Повсякденне життя козацької еліти Лівобережної України у XVIII ст. крізь призму матеріального світу. *Соціум. Альманах соціальної історії* (2), 197–206.
- Газета «Санкт-Петербургские ведомости». Указатель к содержанию. (1761–1775). Отримано з ved.infotec.ru
- Ефремова, Н. Н. (2008). Судоустойство национальных окраин России: множественность и единство организации имперского правосудия (XVIII – первой половины XIX вв.) *Правовые идеи и институты в историческом дискурсе: монография*, 181–189. Москва: Изд-во ИГП РАН.
- Журнал Высочайшему Ея Императорского Величества путешествию, из Санкт-Петербурга в Киев, из Киева через Кременчуг в Херсон... (1853). *Записки Одесского общества истории и древностей*, (3), 289–305.
- Записки генерал-фельдмаршала А. А. Прозоровского 1769–1776. (2003). Москва: АНО «Редакция альманаха «Русский архив».
- Каюк, Д. Г. (2002). *Формування катеринославського та херсонського дворянства в 60-ті рр. XVIII – на початку XIX ст.* Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Дніпропетровськ.
- Козирев, В. К. (Упор.). (1999). Положення про губернії. 7 грудня 1775 р. *Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX століття)*, 4–90. Запоріжжя.
- Костенко, М. (2014). *Хорольщина та навколишні землі в Генеральному слідстві про маєтності 1729–1731 рр.: наук.-довід. вид.* Київ: Центр учбової літератури.
- Кривошея, В. В. & ін. (2009). *Неурядова старшина Гетьманщини*. Київ: «Стилос».
- Мазанов, М. И. (б. д.). *Полтавский институт благородных девиц (1818–1898): архивные справки*. Отримано з www.histpol.pl.ua.
- О посылаемых в главные присутственные места ежемесячных ведомостях. 1798–1799. *Центральный державный историчный архив Украины, м. Київ*. Ф. 1294, оп. 2, спр. 10.
- Павловский, И. Ф. (1906–1907). *К истории полтавского дворянства 1802–1902 гг. Очерки по архивным данным*, (1). Полтава.
- Плахтій, І. С. (б. д.). *Меценати Слобідської України – благодійники рідного краю*. Отримано з <http://www.ic.ac.kharkov.ua>
- По прошению Константиноградского помещика генерал-майора Константина Николая сына Лалоша на помещиков должных ему по приложенных при том векселях и расписках денег. 1787–1793. *Центральний державний історичний архів України, м. Київ*. Ф. 209, оп. 2, спр. 135.
- По прошению помещика майора Лалаша о взыскании и... об определении части имени другому малолетнему ее сыну Николаю, прижитому уже с ним Лалашем. 1791–1792. *Державний архів Дніпропетровської області*. Ф. 467, оп. 1, спр. 13.
- Посунько, О. М. (2005). Історія Південної України другої половини XVIII – першої половини XIX ст. в матеріалах Державного архіву Дніпропетровської області. *Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки*. Науковий щорічник (2), 84–90. Дніпропетровськ: НГУ.
- Посунько, О. М. (2013). Катеринославщина останньої чверті XVIII ст. у матеріалах судових установ краю. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія* (21), 9–13. Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ.
- Список дворян, внесенных в дворянскую родовую книгу Полтавской губернии. (1898). Полтава: Издан Полтавским Дворянским Собранием. Отримано з www.histpol.pl.ua.
- Степанов, В. П. (Сост.). (2003). *Русское служилое дворянство во второй половине XVIII в. (1764–1795). Список по месящесловам*. Санкт-Петербург: Академический проект.
- Сурева, Н. (1999). Повітові і губернські дворянські предводителі на півдні України (остання чверть XVIII ст.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету* (7), 81–87.
- Уортман, Р. С. (2004). *Властители и судии: Развитие правового сознания в имперской России*. Москва: Новое лит. обозрение.
- Циганенко, Л. Ф. (б. д.). *Предводители дворянства південно-українських губерній Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.)*. Отримано з dnsgb.com.ua.
- Чабан, М. К. (2013). Лалош – предводитель дворянства Катеринославського намісництва та його нащадки. *Україно-сербський збірник: Украс (Історія. Культура. Мистецтво): наук.-поп. вид.* (1 (8)), 78–96.
- Чабан, М. (2013). Точка на карті. Орілька. Зоря, 16 травня.
- Шандра, В. (2011). *Совісні суди в Україні (остання чверть XVIII – середина XIX ст.)*. Київ: Ін-т історії України НАН України.
- Шевчук, А. (2010). Формування дворянського станового суду в українських губерніях Російської імперії. *Історія. Філософія. Релігієзнавство* (1–2), 61–69.
- Щербань, О. (б. д.). *Фрагмент з історії Чутівки (Оржицький р-н, Полтавщина)*. Отримано з olenasunny.blogspot.co.uk.

References

- Alfavitnyj ukazatel' zhitelej Moskvy i ee prigorodov na 1917 g. *Vsja Moskva: Adresnaja i spravocnaja kniga na 1917 g.* Moskva: Suvorin «Novoe vremja». (Ch. 3.) (in Russian).
- Alfavitnyj ukazatel' zhitelej Sankt-Peterburga, Kronshtadta, Carskogo Sela, Gatchiny i Petergofa na 1913 g. *Ves' Peterburg: Adresnaja i spravocnaja kniga na 1901 g.* S-Pb: A. S. Suvorin. (3-j otdel) (in Russian).

- kniga na 1913 g. S-Pb: A. S. Suvorin. (3-j otdel) (in Russian).
- Bojko, A. V. (1999). Materialy do istorii' rodyny Ostrograds'kyh. *Naukovi praci istorychnogo fakul'tetu ZDU. Zaporizhzhja: Prosvita*. (IV), 16–22 (in Ukrainian).
- Bojko, A. (Upor.). (2009). Voenno-topografo-statystycheskoe opysanye Ekaterynoslavskoj gubernyy. 1821. *Dzherela z istorii' Pivdennoi' Ukrai'ny. (Tom 10). Opysy Stepovoi' Ukrai'ny ostann'oi' chverti XVIII – pochatku XIX stolittja*. Zaporizhzhja, 281–394 (in Ukrainian).
- Bojko, A. (Upor.). (2009). Opysanye Ekaterynoslavskogo namestnychestva 1787 g. *Dzherela z istorii' Pivdennoi' Ukrai'ny. (Tom 10). Opysy Stepovoi' Ukrai'ny ostann'oi' chverti XVIII – pochatku XIX stolittja*. Zaporizhzhja, 141–280 (in Ukrainian).
- Burjak, L. (2003). Povsjakdenne zhyttja kozac'koi' elity Livoberezhnoi' Ukrai'ny u XVIII st. kriz' pryzmu material'nogo svitu. *Socium. Al'manah social'noi' istorii'*. (2), 197–206 (in Ukrainian).
- Gazeta «Sankt-Peterburgskie vedomosti». *Ukazatel' k soderzhaniju*. (1761–1775). Otrimano z ved.infotec.ru (in Russian).
- Efremova, N. N. (2008). Sudoustvoystvo nacional'nyh okrain Rossii: mnozhestvennost' i edinstvo organizacii imperskogo pravosudija (XVIII – pervoj polovyny XIX vv.) *Pravovye idei i instituty v istoricheskom diskurse: monografija*, 181–189. Moskva: Izd-vo IGP RAN (in Russian).
- Zhurnal Vysochajshemu Eja Imperatorskogo Velichestva puteshestviju, iz Sankt-Peterburga v Kiev, iz Kieva cherez Kremenchug v Herson... (1853). *Zapiski Odesskogo obshhestva istorii i drevnostej* (Tom 3), 289–305 (in Russian).
- Zapiski general-fel'dmarshala A. A. Prozorovskogo 1769–1776*. (2003). Moskva: ANO «Redakcija al'manaha «Russkij arhiv» (in Russian).
- Kajuk, D. G. (2002). *Formuvannja katerynoslavs'kogo ta hersons'kogo dvorjanstva v 60-ti rr. XVIII – na pochatku XIX st.* Avtoref. dys. ... kandydata istor. nauk. Dnipropetrovs'k (in Ukrainian).
- Kozyrjev, V. K. (Upor.). (1999). Polozhennja pro gubernii'. 7 grudnja 1775 r. *Materialy do istorii' administratyvnogo ustroju Pivdennoi' Ukrai'ny (druga polovyna XVIII – persha polovyna XIX stolittja)*, 4–90. Zaporizhzhja (in Ukrainian).
- Kostenko, M. (2014). *Horol'shhyta ta navkolyshni zemli v General'nomu slidstvi pro majetnosti 1729–1731 rr.: nauk.-dovid. vyd.* Ky'yiv: Centr uchbovoi' literatury (in Ukrainian).
- Kryvosheja, V. V. & in. (2009). *Neurjadova starshyna Get'manshhyne*. Ky'yiv: «Stylos» (in Ukrainian).
- Mazanov, M. I. (b. d.). *Poltavskij institut blagorodnyh devic (1818–1898): arhivnye spravki*. Otrimano z www.histpol.pl.ua (in Ukrainian).
- O posylaemyh v glavnye prisutstvennye mesta ezhemesjachnyh vedomostajh. 1798–1799. *Central'nij derzhavnij istorichnij arhiv Ukraine, m. Ky'yiv*. F. 1294, op. 2, spr. 10.
- Pavlovskij, I. F. (1906–1907). *K istorii poltavskogo dvorjanstva 1802–1902 gg. Ocherki po arhivnym dannym*, (1). Poltava. (in Ukrainian).
- Plahtij, I. S. (b. d.). *Mecenaty Slobids'koi' Ukrai'ny – blagodyjnyky ridnogo kraju*. Otrymano z <http://www.ic.ac.kharkov.ua> (in Ukrainian).
- Po prosheniju Konstantinogradskogo pomeshhika general-majora Konstantina Nikolaja syna Lalosha na pomeshhikov dolzhnyh emu po prilozhennyh pri tom vekseljah i ras piskah deneg. 1787–1793. *Central'nij derzhavnij istorichnij arhiv Ukraine, m. Ky'yiv*. F. 209, op. 2, spr. 135.
- Po prosheniju pomeshhika majora Lalasha o vyzskanii i... ob opredelenii chasti imenija drugomu maloletnemu ee synu Nikolaju, prizhitomu uzhe s nim Lalashem. 1791–1792. *Derzhavnij arhiv Dnipropetrovs'koj oblasti*. F. 467, op. 1, spr. 13.
- Posun'ko, O. M. (2005). *Istorija Pivdennoi' Ukrai'ny drugoi' polovyny XVIII – pershoi' polovyny XIX st. v materialah derzhavnogo arhivu Dnipropetrovs'koj oblasti. Istorija i kul'tura Prydniprova*. *Naukovyj shhorichnyk* (2), 84–90. Dnipropetrovs'k: NGU (in Ukrainian).
- Posun'ko, O. M. (2013). *Katerynoslavshhyta ostann'oi' chverti XVIII st. u materialah sudovyh ustanov kraju. Visnyk Dnipropetrovs'kogo universytetu. Serija: Istorija ta arheologija*. (21), 9–13 Dnipropetrovs'k: Vyd-vo DNU (in Ukrainian).
- Spisok dvorjan, vnesennyh v dvorjanskuju rodovuju knigu Poltavskoj gubernii* (1898). Poltava: Izdan Poltavskim Dvorjanskim Sbraniem. Otrimano z www.histpol.pl.ua (in Ukrainian).
- Stepanov, V. P. (Sost.). (2003). *Russkoe sluzhiloe dvorjanstvo vo vtoroj polovine XVIII v. (1764–1795). Spisok po mesjaceslovam*. Sankt-Peterburg: Akademicheskij proekt (in Russian).
- Surjeva, N. (1999). Povitovi i guberns'ki dvorjans'ki predvodyteli na pivdni Ukrai'ny (ostannja chvert' XVIII st.). *Naukovi praci istorychnogo fakul'tetu Zaporiz'kogo derzhavnogo universytetu* (7), 81–87 (in Ukrainian).
- Uortman, R. S. (2004). *Vlastiteli i sudii: Razvitie pravovogo soznania v imperskoj Rossii*. Moskva: Novoye lit. obozreniye (in Russian).
- Cyganenko, L. F. (b. d.). *Predvodyteli dvorjanstva pivdennoukrai'ns'kyh gubernij Rosijs'koi' imperii' (kinec' XVIII – pochatok XX st.)*. Otrymano z inb.dnsgb.com.ua (in Ukrainian).
- Chaban, M. K. (2013). Lalosh – predvodytel' dvorjanstva Katerynoslavs'kogo namisnyctva ta jogo nashhadky. *Ukrayino-serbs'kyj zbirnyk: Ukras (Istoriya. Kul'tura. My'steczto): nauk.-pop. vy'd.* (1 (8)), 78–96 (in Ukrainian).
- Chaban, M. (2013). Tochka na karti. Oril'ka. Zorja. 16 travnya (in Ukrainian).
- Shandra, V. (2011). *Sovisni sudy v Ukrai'ni (ostannja chvert' XVIII – seredyna XIX st.)*. Ky'yiv: Instytut istorii' Ukrai'ny NAN Ukrai'ny (in Ukrainian).
- Shevchuk, A. (2010). *Formuvannja dvorjans'kogo stanovogo sudu v ukrai'ns'kyh gubernijah Rosijs'koi' imperii'*. *Istorija. Filosofija. Religijeznavstvo* (1–2), 61–69 (in Ukrainian).
- Shherban', O. (b. d.). *Fragment z istorii' Chutivky (Orzhyc'kyj r-n, Poltavshhyta)*. Otrymano z olenasunny.blogspot.co.uk (in Ukrainian).

Надійшла до редколегії 14.08.2018

УДК 094 (477) «17/18»
LCC DK 508.773

Л. І. Якименко

КВНЗ «Дніпровська академія неперервної освіти»

Дворянство Лівобережної України середини XIX ст.: проблема визначення кількісного складу

Розглянуто кількісний склад дворянства Лівобережної України в середині XIX ст. на основі опублікованих документів. У більшості випадків вихідним матеріалом для обрахунку кількості дворянства слугували родовідні книги, термін запису до яких не обмежувався. Висвітлено основні причини розбіжностей у визначенні кількості дворянства, що існують в історіографії: відсутність єдиної чітко організованої системи обліку населення, різні підходи до підрахунків, недостовірність даних, що знаходилися з повітів, недбалість при веденні родовідних книг, бюрократична тяганина тощо. Проаналізовано дані різних джерел статистичного характеру, зокрема матеріали Пам'ятних книг Чернігівської (1862) та Полтавської (1865) губерній. Встановлено наявність технічних помилок, що існують у Пам'ятних книгах. Здійснено підрахунки чисельності особистих та спадкових дворян Полтавської та Чернігівської губерній. Визначено, що кількість особистих дворян в обох губерніях була більшою, ніж спадкових, у той час як у цілому в Російській імперії переважало спадкове дворянство. Відсоток спадкових і особистих дворян в обох губерніях був майже однаковим, що свідчить про подібні умови формування та побутування дворянства Лівобережної України на середину XIX ст. Проаналізовано кількісний склад дворянства Лівобережної України за гендерним показником.

Ключові слова: Російська імперія; статистичні джерела.

Якименко Л. И. Дворянство Левобережной Украины середины XIX в.: проблема определения количественного состава

Рассмотрен количественный состав дворянства Левобережной Украины в середине XIX в. на основе опубликованных документов. В большинстве случаев исходным материалом для расчета количества дворянства служили родословные книги, срок записи в которых не ограничивался. Освещены основные причины разногласий в определении количества дворянства, существующие в историографии: отсутствие единой четко организованной системы учета населения, различные подходы к подсчетам, недостоверность данных, поступающих из уездов, небрежность при ведении родословных книг, бюрократическая волокита и тому подобное. Проанализированы данные различных источников статистического характера, в частности материалы Памятных книг Черниговской (1862) и Полтавской (1865) губерний. Установлено наличие технических ошибок, существующих в Памятных книгах. Подсчитана численность личных и потомственных дворян Полтавской и Черниговской губерний. Определено, что личное дворянство в обеих губерниях преобладало над наследственным, в то время как в целом в Российской империи преобладало потомственное дворянство. Процент наследственных и личных дворян в обеих губерниях был почти одинаков, что свидетельствует о подобных условиях формирования и бытования дворянства Левобережной Украины к середине XIX в. Проанализирован количественный состав дворянства Левобережной Украины по гендерным показателям.

Ключевые слова: Российская империя; статистические источники.

Yakymenko L. I. The Nobility of the Left-Bank Ukraine in the middle of the XIX century: the Problem of Determining the Quantitative Composition

The quantitative composition of the nobility of the Left-Bank Ukraine in the middle of the XIX century on the basis of published documents is being considered. In most cases, the source material for the calculation of the number of

nobility were genealogical books, the terms of which were not limited. The main reasons for the differences in determining the number of nobles that exist in historiography are: the lack of a single well-organized population accounting system, different approaches to calculations, unreliability of data from the counties, negligence in genealogical books keeping, bureaucratic retrenchment, etc. The data of various statistical sources is analyzed, namely the materials of the Memorial books of Chernihiv (1862) and Poltava (1865) provinces. The presence of technical errors in the Memorial books has been identified. The calculations of the number of personal and hereditary nobles of the Poltava and Chernihiv provinces have been made. It is determined that the number of personal nobles in both provinces was greater than hereditary, while in general in the Russian Empire the hereditary nobility prevailed. The percentage of hereditary and personal nobles in both provinces was almost identical, which suggests similar conditions for the formation and existence of the nobility of the Left-Bank Ukraine in the middle of the nineteenth century. The quantitative composition of the nobility of the Left-Bank Ukraine according to the gender index is analyzed.

Keywords: The Russian Empire; Statistical Sources.

Постановка проблеми. Дворянство в XIX ст. у Російській імперії було однією із суспільно значущих соціальних верств, відігравало важливу роль в економічному, політичному та культурному житті, хоча й становило, за даними статистичних таблиць на 1858 р., лише 1,5 % населення держави (Беккер, 2004, с. 26). Але в історіографії до сих пір залишається відкритим питання про його кількісний склад та стратифікацію за майновою ознакою, адже в Російській імперії упродовж XIX ст. була відсутня єдина чітко організована, ґрунтовна система обліку населення. Крім того, як вважають деякі історики, ускладнювали проблему неоднорідність дворянства як стану, різноманітні шляхи його поповнення та відсутність єдиного джерела інформації з цього питання (Мазур, 2009, с. 51).

Дворянство імперії не було замкнутою верствою, оскільки могло поповнюватися представниками різних соціальних груп. Лівобережна Україна у цьому сенсі не стала винятком. За джерелами отримання дворянського статусу, дворяни поділялися на спадкових і особистих, а за своїм майновим становищем – на безпомісних і поміщиків. З точки зору прибутків та престижу дворянство прийнято ділити на три страти – нижчу, середню і вищу, або, за іншою класифікацією, на дрібнопомісних, середніх та великих землевласників. Критерієм такого поділу є кількість кріпаків, що належала душевласнику. Основою політичної і економічної могутності дворянства було володіння землею, кріпаками та особливе становище, яке воно займало в державній системі.

Статистичним обліком у Російській імперії займалися різні відомства і організації. З цієї причини оприлюднювалися різноманітні показники, які іноді стосувалися одних і тих самих соціальних сфер. Це потребує особливої уваги сучасних дослідників до оцінки повноти та достовірності джерел, що використовувалися. Критиці системи обліку Російської імперії приділено певну увагу (Іванюк, 2016, сс. 134–140). Однак цього не можна сказати про українську історіографію, яка залишається майже байдужою до проблеми визначення кількості населення в українських регіонах

Росії, у тому числі й шляхти/дворянства, зокрема й Лівобережної України. Як наслідок, історики і до цього часу стверджують, що «складно більш-менш точно визначити кількість осіб «шляхетського походження» на теренах колишньої Гетьманщини» (Гуржій & Русаков, 2017, с. 73).

Метою статті є визначення кількісного складу дворянства Лівобережної України в середині XIX ст. на основі перевірки та порівняння даних різних джерел статистичного характеру.

Виклад основного матеріалу. На розбіжності у статистичних даних стосовно дворян Лівобережної України історики вказували неодноразово. Так, Т. Литвинова зазначила, що за матеріалами Х ревізії у Полтавській губернії малопомісні маєтки (від 21 до 100 д.ч.с.) становили 1 533, на Чернігівщині – 3 200; за даними О. О. Русова, кількість дрібнопомісних «рабовладельцев» Чернігівської губернії становила 2 880, а відомий статистик О. Г. Тройницький, на розвідки якого спиралися майже всі автори, визначив трохи більшу кількість дрібнопомісних дворян: по Полтавщині – 5 195, по Чернігівщині – 3 342 (Литвинова, 2011, с. 416, 417). Неузгодженість показників можна пояснити також різними підходами до підрахунків та задачами, які ставили перед собою ті чи інші автори, коли до уваги бралися або тільки дворяни-землевласники, або тільки дворяни-чоловіки, або тільки спадкове дворянство. Тому розходження у цифрах іноді буває доволі суттєвим. Так, спираючись на дані радянських дослідників В. Кабузана та С. Троїцького, не уточнюючи про кого йдеться, сучасні українські автори визначають чисельність «благородних» Чернігівської губернії у 10 551 особу, а Полтавської губернії – 10 875 осіб на 1850 р., ведучи мову при цьому про зменшення кількості дворянства краю. А на основі всеросійського перепису 1897 р. виявляється вражаючий приріст: у Чернігівській губернії налічувалося 27 868, а у Полтавській – 41 030 дворян (Гуржій & Русаков, 2017, с. 93), що не піддається жодній логіці.

У більшості випадків вихідним матеріалом для обрахунку кількості дворянства слугували родовідні книги. Кожна категорія записувалася члена-

ми дворянського депутатського зібрання в окрему частину губернської родовідної книги. За внесення до книги стягувалась плата – від 20 до 50 руб. (Павловский, 1906, с. 40). Наприкінці XIX – на початку XX ст. дворянські зібрання Чернігівської та Полтавської губерній видали свої родовідні книги друком. У передмовах їх укладачі попереджали про неповноту відомостей, розміщених у книгах, причинами чого були недостатність інформації, отриманої депутатськими зібраннями з повітів (Милорадович, 1901, с. XXXIV) та низький рівень збереженості та систематизації справ дворянських архівів (Павловский, 1906, с. 1).

У багатьох випадках родовідні книги та списки дворянства велися недбало. До родовідних книг, імовірно, заносились уже померлі люди, про смерть яких укладачі не мали відомостей. Однією з причин необ'єктивності Т. Привалко назвала і випадки подвійного запису осіб до родовідних книг різних губерній. Це траплялося, на її думку, через відбування служби або володіння маєтками в іншій губернії, ніж там, де роду було пожалуване дворянство (Привалко, 2005, с. 48). Д. Каюк вказував, що, незважаючи на постійні нагадування Герольдії щодо вчасного подання до дворянського зібрання інформації про внесених до родовідної книги дворян, налагодити збір повної інформації про чисельність дворянської верстви не вдалося (Каюк, 2002, с. 140).

За даними «Памятной книгой Полтавской губернии за 1865 год», з 1802 по 1865 роки до шести частин дворянської родовідної книги було внесено всього 2 467 дворянських родів. До першої категорії зараховано 169 родин (6,8 %), до другої – 1368 (55,4 %), до третьої – 741 (30 %), до четвертої – 2, до шостої – 172 (7 %). Про п'яту категорію відомості відсутні. Як бачимо, найбільшу частину – більше половини дворян, внесених до родовідної книги, складали дворяни, які отримали чин за свою військову службу (Бодянский, 1865, с. 305).

Термін запису до родовідної книги не обмежувався. Зразок заповнення книги не змінився з часу її впровадження. У першу графу поряд з ім'ям дворянина – глави семейства – мали записувалися лише діти чоловічої статі з зазначенням імені та віку, а в четверту – з новонароджених також лише сини. Але, на думку Т. Привалко, «безпосередній аналіз змісту родословних книг виявляє чимало записів, які, виходячи за норму закону, містили дані про дружину глави сім'ї та дітей жіночої статі» (Привалко, 2005, с. 47).

Після народження дитини в сім'ї дворянина відповідні документи направлялися до дворянського зібрання для занесення новонародженого до родовідної книги. За цим слідували самі дворяни. Питання внесення до родовідної книги було актуальним протягом багатьох років, про що свід-

чать протоколи засідань. Так, протоколом засідань Чернігівських Дворянських Депутатських зібрань від 8 січня 1858 р. зафіксовано факт народження сина у Л. Г. Милорадовича та внесення його до родовідної книги (ДАЧО, арк. 17, 17°зв.). У протоколі від 10 липня 1858 р. зафіксовано «Отношение Екатеринославского Депутатского Собрания от 27 июня за № 1 063, коим просится Собрание, доставить ему за надлежащим засвидетельствием копию с указа Департамента Герольдии от 21 августа 1856 года за № 5 474, во сие Собрание последовавшего, об окончательном утверждении рода Миклашевских в древнем дворянском достоинстве, со внесением в 6 часть родословной книги» (ДАЧО, арк. 385).

Свій вердикт губернське дворянське депутатське зібрання разом із доказами на дворянство відправляло до департаменту Герольдії Правлячого Сенату, який підтверджував права на спадкове дворянство. Дворянське депутатське зібрання, отримавши сенатський наказ про затвердження претендента на дворянство, видавало свідоцтво про внесення до тієї чи іншої частини родовідної книги. Іноді від часу занесення до книги до видачі відповідного свідоцтва на дворянство могло пройти декілька років. Однією з причин була бюрократична тяганина, що також могло позначатися на точності ведення книг, а згодом і на підрахунках кількості дворян.

На дворянських зібраннях обговорювалися питання не лише про внесення дворян до родовідної книги, а й про виключення з її списків. У першій половині XIX ст. це, крім іншого, було пов'язано з проблемами nobilitації на Лівобережжі. Так, у книзі протоколів за 1858 р. записано ряд рішень про виключення «Коллежского Секретаря Петра Козина из дворянской родословной книги» (13 березня) (ДАЧО, арк. 137, 137°зв.), «войскового Товарища Степана Данилова с дочерью Елизаветой по мужу Слоновской» (15 травня) (ДАЧО, арк. 204, 204°зв.), «о неутверждении рода Белоусов в дворянстве с исключением из родословной книги» (9 липня) (ДАЧО, арк. 380), «Степана, Никиту, Василия, Тимофея, Степана и Иосифа Лисков из книги исключить», оскільки «потомки доказательств на дворянство не представили, но даже не изволили о своем существовании», про що і зроблено відповідні записи в протоколах зборів» (24 липня) (ДАЧО, арк. 380).

Певну статистичну інформацію щодо кількісного і якісного складу дворян можна взяти з пам'ятних книг за певний рік. Але вони виходили нерегулярно, містили різну за обсягом інформацію про склад населення. Ще однією з причин незадовільного стану обліку можна назвати власну недбалість дворянства. На це вказував відомий російський статистик А. Бушен, зазначивши, що

припис про подачу повітовими предводителями відомостей про новонароджених та померлих дворян через відсутність чітко встановленого терміну здійснення виконувалася вкрай погано (Бушен, 1864, с. 73). І. Павловський, готуючи свою класичну працю з історії полтавського дворянства, крім матеріалів архіву губернського дворянського зібрання, прагнув залучити відомості, безпосередньо надіслані панством з родинних архівів. Але на його заклик відреагували одиниці (Павловський, 1906, с. 1).

Попри труднощі, пов'язані зі специфікою джерел, все ж існуючі в історіографії цифри щодо кількості дворянства Лівобережної України на середину XIX ст. можна уточнювати по статистичних матеріалах Пам'ятних книг, на які під таким кутом зору не часто звертають увагу українські історики.

Загальне число особистих та спадкових дворян можна порахувати по Пам'ятних книгах Чернігівської (1862) та Полтавської (1865) губерній, де кількість дворян подано окремо за містами та повітами. Під час проведення дослідження та аналізу чисельності особистих та спадкових дворян Полтавської та Чернігівської губерній, власними підрахунками нами були виявлені технічні помилки, що позначилися на кінцевих цифрах. Так, у Пам'ятній книзі Полтавської губернії загальна кількість спадкових дворян, що проживали в повітах, визначена у 10 119 осіб. Порахувавши всіх спадкових дворян по повітах окремо, нами було встановлено, що таких повинно бути 10 191. Похибка складає 72 особи, тобто на 0,1 % більше, ніж за джерелом. Відповідно, за даними книги, загальна кількість дворян Полтавської губернії вказана 24 029 осіб, а нами нараховано 24 101 особу. Інші підрахунки стосовно особистих дворян у повітах та містах, а також спадкових дворян у містах помилок не виявили.

Тотожну картину спостерігаємо і при дослідженні дворянства Чернігівської губернії. За даними Пам'ятної книги цієї губернії, спадкових дворян, що проживали у містах, нараховується 1 449, за нашими підрахунками – 1 447 осіб (різниця складає 2 особи), особистих дворян за книгою – 2 628, нами підраховано 2 618 (похибка 10 осіб). Вказана у джерелі загальна кількість (4 077) дворян більше на 12 осіб, ніж досліджено нами (4 065). Звідси можна зробити висновок, що навіть офіційні джерела були недосконалими і не могли надати точної інформації, хоча похибки й були незначними.

На основі вищевказаних Пам'ятних книг нами підраховано загальну кількість дворян у Чернігівській та Полтавській губерніях шляхом складання разом кількості дворян жіночої та чоловічої статі. В цілому в обох губерніях спостерігалася така си-

туація: Полтавська губернія налічувала 32887 дворян (з них 14 036 спадкових та 18 851 особистих), а Чернігівська губернія – 23 650 дворян (з них 10 049 спадкових та 13 601 особистих). Разом в обох губерніях на початок 1860-х рр. проживало 56 537 дворян, з яких 24 085 були спадковими, а 32 452 особистими.

Розглянемо детальніше чисельність дворян у Чернігівській губернії. У містах переважало особисте дворянство – 2 628 осіб, що становило 11,1 % від загальної кількості дворян, які проживали в губернії. У той час як спадкових дворян було 1 449 осіб (6,1 %). Різниця складає 5 %.

Найбільш численним особисте дворянство було у містах Чернігові (440 осіб), Городні (239 осіб), Кролевці (230 осіб), Стародубі (203 особи), Березні (170 осіб), найменш численним у заштатному містечку Новое-Место (16 осіб), Коропі (23 особи), Новозибкові (48 осіб), Погарі (60 осіб), Новгород-Сіверському (61 особа). Цікавим є той факт, що в Коропі проживали лише особисті дворяни, у той час як спадкових дворян не було зареєстровано жодного. В окремих містах (Глухів, Мглин, Новгород-Сіверський, Новозибків) кількість особистих дворян була меншою, ніж спадкових.

У повітах Чернігівської губернії спадкових дворян, які мали у своїй власності землі, що давали можливість вести господарство, отримуючи від цього прибуток, нараховувалось 8 600 осіб. Це становило 36,4 % від загальної кількості дворян, у той час як особистих – 10 973 особи, тобто 46,4 %. Відповідно, особистих дворян було на 10 % більше, ніж спадкових. Найбільше особистих дворян проживало в Сосницькому (1 529 осіб), Городненському (1 467 осіб), Кролевецькому (1 308 осіб), Глухівському (974 особи), Конотопському (961 особа) повітах. А найменше – в Суражському (151 особа), Остерському (222 особи), Новозибківському (315 осіб). У п'яти повітах – Мглинському, Новозибківському, Остерському, Стародубському, Суражському – переважало спадкове дворянство.

Стосовно Полтавської губернії можна зробити такі висновки. В цілому в містах цієї губернії проживало в 2,2 раза більше дворян (8 858 осіб), ніж у містах Чернігівської губернії (4 077 осіб). За матеріалами Пам'ятної книги Полтавської губернії за 1865 р., спадкових дворян тут було 3 917 осіб (11,9 %), особистих – 4 941 осіб (15 %). Особистого дворянства було більше на 4 %.

З переліку населених пунктів вирізняється Полтава, в якій проживало найбільше дворян – 4 928 осіб. Переважна кількість з них була спадковими (2 699 осіб), особистих нараховувалося 2 229 осіб. Окрім Полтави, спадкове дворянство складало більшість у Глинську, Прилуках, Ромнах та

Лубнах. Найбільше особистих дворян проживало в Кременчуку (786 осіб), Лохвиці (230 осіб), Переяславі (213 осіб). Найменше – в Глинську (10 осіб), Градіжську (18 осіб), Прилуках (73 особи), Ромнах (79 осіб).

У повітах Полтавської губернії в цілому спостерігаємо таку саму тенденцію переважання особистих дворян над спадковими. Спадкових дворян нараховувалося 10 191 особа, що складає 30,8 % від загальної кількості дворян, а особистих – 13 910 осіб і 42,3 % відповідно. Різниця складає близько 11,5 %.

Більше тисячі особових дворян проживали в Золотоноському (1 899 осіб), Переяславському (1 503 особи), Зінківському (1 370 осіб), Полтавському (1 171 особа) повітах, а найменше – в Константиноградському (212 осіб), Прилуцькому (511 осіб), Миргородському (651 особа), Гадяцькому (663 особи). Спадкове дворянство переважало лише в 4-х повітах – Константиноградському, Миргородському, Пирятинському, Прилуцькому.

Аналізуючи кількісний склад дворянства Лівобережної України за гендерним показником, спостерігаємо, що у містах Полтавської губернії жінок-дворянок було менше, ніж чоловіків (4 191 особа жіночої статі і 4 667 – чоловічої), у той час як у повітах чисельність жіноцтва дворянського стану переважала над чисельністю чоловіків. Жінок-дворянок нараховувалося 12 549 особи, чоловіків-дворян – 11 480 (різниця складає 1 069 осіб).

Дещо іншу картину бачимо в Чернігівській губернії, де жінок, які належали до дворянського стану, було більше, ніж чоловіків. Так, жінок-дворянок у містах нараховувалося 2 066 особи, в той час, як чоловіків – 2 011. У повітах проживало

10 527 жінок, чоловіків-дворян – 9 046 (різниця складає 1 481 особу). Ця тенденція зберігається як серед спадкового дворянства, що проживало в містах та повітах, так і серед особистих дворян відповідно¹.

Дані таблиці свідчать про те, що в Полтавській губернії кількість дворян переважала над дворянством Чернігівщини. Проте, якщо порівняти відсоток спадкових і особистих дворян, то можна помітити, що співвідношення в обох губерніях майже однакове, різниця складає близько 0,2 %, що говорить про подібні умови формування та побутування дворянства Лівобережної України на середину XIX ст. Цікавим є той факт, що в Чернігівській та Полтавській губерніях проживало більше особистих дворян (57 %), у той час як у цілому в Російській імперії переважало спадкове дворянство. На цю особливість звернув увагу ще радянський історик А. Корелін, який зазначав, що основну масу особистих дворян становило козацьке офіцерство, чисельність якого неухильно зростала (Корелін, 1979, с. 43).

Висновки. Таким чином, критичне ставлення до джерел статистичного характеру, в купі з використанням ширшого кола різноманітних матеріалів, дозволяє більш точно визначити кількісний склад дворянства Лівобережної України в середині XIX ст., що, у свою чергу, надає можливість чіткіше визначити зміни, що відбувалися з соціальною елітою краю протягом усього XIX ст. Це особливо важливе з огляду на необхідність більш адекватного сприйняття переломної епохи реформ 1860–1870-х рр. у цілому, а також визначення місця та ролі дворянства в їх підготовці та реалізації зокрема.

Бібліографічні посилання

- Беккер, С. (2004). *Миф о русском дворянстве: Дворянство и привилегии последнего периода императорской России*. Москва: Новое литературное обозрение.
- Бодянский, П. (1865) *Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 год*. Полтава.
- Бушен, А. (1864). *Об устройстве источников статистики населения в России*. Санкт-Петербург: Типография В. Безобразова и комп.
- Гуржій, О. І. & Русаков Ю. А. (2017). *Дворянство Лівобережної України кінця XVIII – початку XX ст.: соціально-правовий статус і місце у владних структурах Російської імперії*. Київ: Інститут історії НАНУ.
- Державний архів Чернігівської області (ДАЧО). Ф. 133, оп. 1, спр. 361.
- Іванюк, О. (2016). Критика системи обліку населення у Російській імперії дослідниками XIX ст. *Київські історичні студії* (2), 134–140.
- Издание Черниговского губернского статистического комитета. (1862). *Памятная книжка Черниговской губернии [на 1862 год]*. Чернигов: Тип. Губ. и Ильин. монастыря.
- Каюк, Д. Г. (2002). *Формування Катеринославського та Херсонського дворянства в 60-ті рр. XVIII – на початку XIX ст.*: дис. канд. іст. наук. Дніпропетровськ.

¹ Пораховано на основі: Бодянский, 1865, с. 193; Издание Черниговского губернского статистического комитета. (1862), с. 26–35.

- Корелин, А. П. (1979). *Дворянство в пореформенной России 1861–1904 гг.* Москва: Наука.
- Литвинова, Т. Ф. (2011). «Поміщицька правда». *Дворянство Лівобережної України та селянське питання наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст.* Дніпропетровськ: Ліра.
- Мазур, Ю. В. (2009). Якісний та кількісний склад дворянства України у II половині XIX – на початку XX ст. *Гілея. Наук. вісник (спецвипуск)*, 47–53.
- Милорадович, Г. А. (1901). *Родословная книга Черниговского дворянства.* Санкт-Петербург: Губ. тип.
- Павловский, И. Ф. (1906). *К истории полтавского дворянства. 1802–1902 г. Очерки по архивным данным.* (Т. 1). Полтава: Издание полтавского дворянства.
- Привалко, Т. (2005). Джерела демографічної статистики з історії дворянства Лівобережної України (кін. XIX – поч. XX ст.). *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики* (12), 44–58. Київ: Інститут історії України НАНУ.
- Bekker, S. (2004). *Mifo russkomdvoryanstve: Dvoryanstvo i privilegii posledneg operioda imperatorskoj Rossii.* Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie.
- Bodyanskij, P. (1865). *Pamyatnaya knizhka Poltavskoj guberniia 1865 god.* Poltava.
- Bushen, A. (1864). *Ob ustrojstve istochnikov statistiki naseleniya v Rossii.* Sankt-Peterburg. Tipografiya V. Bezobrazova i komp.
- Hurzhi, O. I. & Rusakov, Y. A. (2017). *Dvorianstvo Livoberezhnoi Ukrainy kintsia XVIII – pochatku XX st.: sotsialno-pravovyi status i mistse u vladnykh strukturakh Rosiiskoi imperii.* Kyiv: Instytut istorii NANU.
- Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti. F. 133, op. 1, spr. 361.
- Ivaniuk, O. (2016) Krytyka systemy obliku naselennia u Rosiiskii imperii doslidnykamy XIX st. *Kyivski istorychni studii* (2), 134–140.
- Izдание CHernigovskogo gubernskogo statisticheskogo komiteta. (1862). *Pamyatnaya knizhka Chernigovskoj gubernii [na 1862 god].* Chernigov: Tip. Gub. i Il'in. monastyrya.
- Kaiuk, D. H. (2002). *Formuvannaia Katerynoslavskoho ta Khersonskoho dvorianstva v 60-ti rr. XVIII – na pochatku XIX st.* (Master's thesis). Dnipropetrovsk.
- Korelin, A. P. (1979) *Dvoryanstvo v poreformennoj Rossii 1861–1904 gg.* Moskva: Nauka.
- Lytvynova, T. F. (2011). «Pomishchytska pravda». *Dvorianstvo Livoberezhnoi Ukrainy ta selianske pytannia naprykintsi XVIII – v pershii polovyni XIX st.* Dnipropetrovsk: Lira.
- Mazur, Yu. V. (2009). Yakisnyi ta kilkisnyi sklad dvorianstva Ukrainy u II polovyni XIX – na pochatku XX st. *Hileia. Nauk. visnyk (specvypusk)*, 47–53.
- Myloradovych, H. A. (1901). *Rodoslovnaia knyha Chernyhovskoho dvorianstva.* Sankt-Peterburg: Hub. typ.
- Pavlovskij, I. F. (1906) *K istorii Poltavskogo dvoryanstva. Ocherki po arhivnym dannym. 1802–1902.* (Tom 1). Poltava: Yzd. Poltavskoho dvorjanstva.
- Pryvalko, T. (2005). Dzherela demohrafichnoi statystyky z istorii dvorianstva Livoberezhnoi Ukrainy (kin. XIX – poch. XX st.). *Spetsialni istorychni dysypliny: pytannia teorii ta metodyky* (12), 44–58. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU.

References

Надійшла до редколегії 14.08.2018

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

2018. Vol. 1(26). Issues 1–2, pp. 29–35

doi 10.15421/2611804

<http://www.via.dp.ua>

УДК 94 (477) «19» (092)
LCC DK 508.83

Т. А. Глодя

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Штрихи до портрета Сергія Бачинського

У результаті проведеної науково-пошукової роботи із залученням нових джерел, аналізу віднайдених архівних документів уточнено інформацію про життєвий шлях Сергія Бачинського внаслідок її верифікації з іншими документами та матеріалами, зокрема удосконалено відомості про його журналістську роботу.

Ключові слова: Катеринослав; Українська національно-демократична революція; український політичний емігрант; НКВС.

Глодя Т. А. Штрихи к портрету Сергея Бачинского.

В результате проведенной научно-поисковой работы с привлечением новых источников, анализа найденных архивных документов уточнена информация о жизненном пути Сергея Бачинского в результате ее верификации с другими документами и материалами, в частности усовершенствованы сведения о его журналистской работе.

Ключевые слова: Екатеринослав; Украинская национально-демократическая революция; украинский политический эмигрант; НКВД.

Glodya T. A. Strokes to the Portrait of Sergiy Bachynski.

As a result of the conducted scientifically-searching work with bringing in of new sources, analysis of the found archived documents, information is specified about the course of life of Serhij Baczynskiy as a result of her verification with other documents and materials, in particular information is improved about his journalistic work. Ukrainian history of the first half of XX century is a difficult period of social and political, military and cultural processes in that active voice was accepted by Ukrainian intelligentsia. Traditionally exactly this social class was and remains the leader of Ukrainian motion. On the modern stage of development of historical science scientists more and more apply to prosopography as to direction of historical and biographical research that envisages personification of the past by the study of historical events and their consequences through the prism of human factor. The names of many participants of Ukrainian national-democratic revolution in the second half of XX century were unfairly forgotten or intentionally held back the soviet system, that resulted in «cleaning» out of information. And only with the revival of Ukrainian independence back to scientific turnover historical memory began to go about the forbidden past and about the representatives of twenty-four hours, that created him. To their number it is possible to take a native of Katerynoslavschny, public-political figure, publicist, agriculturist, teacher of the first Ukrainian gymnasium, secretary of presidium of Labour congress of Ukraine (to parliament of People's Republic of Ukraine), and afterwards emigrant Serhij Baczynskiy (1887–1941).

Keywords: Katerynoslav; Ukrainian national-democratic revolution; Ukrainian political emigrant; NKVD.

Постановка проблеми. Українська історія першої половини ХХ ст. – це складний період суспільно-політичних, військових та культурних процесів, в яких активну участь брала українська інтелігенція. Традиційно саме ця верства була і залишається лідером українського руху (Рубльов & Реєнт, 1999, с. 38).

На сучасному етапі розвитку історичної науки вчені все більше звертаються до просопографії як напрямку історико-біографічного дослідження, що передбачає персоніфікацію минулого шляхом вивчення історичних подій та їхніх наслідків крізь призму людського чинника. Імена багатьох учасників Української національно-демократичної ре-

волюції у другій половині ХХ ст. були несправедливо забуті або умисно замовчувані радянською системою, що призвело до «зачищення» інформації (Давидюк, 2017, с. 10). І лише із відродженням української незалежності до наукового обігу почала повертатись історична пам'ять про забороне не минуле і про представників доби, які його творили. До їх числа можна віднести уродженця Катеринославщини, громадсько-політичного діяча, публіциста, агронома, учителя першої української гімназії в Катеринославі (Давидюк, 2009, с. 366), секретаря президії Трудового конгресу України (парламенту УНР), а згодом емігранта Сергія Бачинського (1887–1941).

Після поразки Української національно-демократичної революції, відмовившись від політичної кар'єри, С. Бачинський невтомно трудився на кооперативній, агрономічній, освітянській і просвітнянській нивах (Реабілітовані історією..., 2017, с. 5) у Волинському воєводстві, поповнивши лави унерівської еміграції в Польщі міжвоєнного періоду.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. Сьогодні науковці все частіше звертаються до цієї постаті, однак досі в українській науці немає комплексного дослідження життєвому шляху та громадсько-політичної діяльності Сергія Бачинського. Дослідник О. Завальнюк, скажімо, висвітлив діяльність останнього на посаді декана сільськогосподарського факультету Кам'янець-Подільського державного українського університету у 1919–1920 рр. (Завальнюк, 2004). П. Гуцал та Б. Мельничук обмежилися довідкою про С. Бачинського енциклопедичного формату (Гуцал & Мельничук, 2004). Необхідність уточнення окремих фактів з опублікованих раніше статей стосовно окремих аспектів його діяльності зумовлює актуальність детального дослідження біографії С. Бачинського хоча б у певні періоди часу. Увіражнює актуальність такого дослідження очевидне зростання інтересу до 100-річчя Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр., що започаткувала досвід державотворення у новітній історії країни.

Мета дослідження полягає в систематизації окремих відомостей та уточненні біографії Сергія Бачинського періоду його діяльності у катеринославській газеті «Республіканець» (друга половина 1918 – січень 1919 рр.), висвітленні ще недосліджених окремих фактів його життя, з'ясування подальшої долі його як політичного емігранта.

Виклад основного матеріалу. Історіографічний аналіз життя і діяльності Сергія Бачинського демонструє, що його доля відтворює типову картину постатей УНР. Знаний у першій половині ХХ ст., він був абсолютно забутий у часи радянського тоталітаризму. Як зазначає О. Завальнюк,

його ім'я ігнорувала й еміграція. Скажімо, в одинадцятитомній «Енциклопедії українознавства» про Сергія Бачинського не згадується жодним словом (Завальнюк, 2004, с. 178). Виняток становлять дві роботи 90-х рр. ХХ ст. – це публіцистичні матеріали К. Бачинської «Чотири брати – сини України» та журналістський нарис М. Бачинського (Завальнюк, 2004, с. 178).

Значний внесок у дослідження біографії Сергія Бачинського (псевдоніми – С. Бач., Наддніпрянець, Кремінчанин, Свій, Острожанин, Nomunelus, Obserwator; криптоніми – Б-ський, Б. С., Я., К., Я. Я. та ін. (Гуцал & Мельничук, 2004, с. 92)), зокрема як журналіста, зробив його син Михайло, який нині проживає у Львові і який зміг ознайомитися зі справою батька лише у 1990-х рр. (Жив'юк, б/д). Йому ж належить стаття про батька до енциклопедичного словника «Українська журналістика в іменах» (Бачинський, 1995, с. 26, 27), а також «Сергій Бачинський. Спогади сина» (Бачинський, 2004) та «Розповідь Михайла Сергійовича Бачинського про свою родину» (Літопис нескореної України..., 1997).

М. Бачинський, зокрема, зазначає, що його батько на початку 1918 р. увійшов до складу редколегії центрального органу УПСР – часопису «Боротьба», що виходив у Києві, редагував орган Катеринославського губернського земства «Наше життя», а з другої половини 1918 і по січень 1919 р. – часопис політичних партій і штабу військ УНР «Республіканець» (Бачинський, 1995, с. 25, 26). У серпні 1918 р. опублікував статтю, в якій, зокрема, писав: «Як більшовики можуть силою брати Катеринослав та інші міста України, коли більшовики самі говорили, що Україна має право влаштувати своє самовизначення аж до відокремлення?» (Літопис нескореної України..., 1997).

У 1995 р., до 140-річчя від дня народження Д. Яворницького, у Дніпропетровську було видано збірник матеріалів наукової конференції, присвяченої Міжнародному дню музеїв 17 травня 1994 р., «З минування Подніпров'я». В опублікованій у цьому збірнику статті кандидата історичних наук Р. Васковського «Газета «Республіканець» як джерело з історії Катеринославщини доби Директорії» (Васковський, 1994) (розміщена також на сайті Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького (Васковський, б/д), зокрема, повідомлялося, що в архіві Дніпропетровського історичного музею зберігаються окремі номери і фрагменти газети «Республіканець» – органу Штабу Республіканських військ Катеринославщини. Ці матеріали є неоціненним джерелом з історії України і Катеринославщини кінця 1918 р. – початку 1919 р., точніше з 21 грудня 1918 р. по 25 січня 1919 р. Газета видавалася прихильниками Директорії. Вона вихо-

дила п'ять разів на тиждень обсягом від чотирьох до десяти сторінок і містила інформацію про внутрішню і зовнішню політику України. Редактором «Республіканця» був голова міського та губернського комітету Української Партії Соціалістів-Революціонерів Станіслав Бачинський (Васковський, 1994, с. 107). Р. Васковський справедливо зазначив, що потрібен подальший пошук як відсутніх номерів «Республіканця», так і архівів, пов'язаних з виданням газети і з тими, хто її видавав (Васковський, 1994, с. 111).

У 2013 р. Р. Васковський присвятив аналізу газети «Республіканець» ще одну статтю – «Джерела до історії Катеринослава доби Другої УНР» (Васковський, 2013). Дослідник наголошував, що стан номерів газети (більшість з яких потребує ретельної реставрації) викликає стурбованість щодо можливостей їхнього збереження, а, отже, подальшого використання істориками з науковою метою. Можливо, саме цим і обумовлено, що газета досі малодосліджена – як історичне джерело репрезентована фактично лише зазначеною статтею Р. Васковського, підготовленою за підсумками роботи з даним джерелом ще 1994 р. (Васковський, 2013, с. 27). Подібна ситуація на загально-республіканському рівні підтверджується, зокрема, фундаментальним науково-бібліографічним виданням «Українська революція і державність (1917–1920 рр.)» (Українська революція і державність..., 2001, с. 479–483).

Р. Васковський помиляється з ім'ям редактора газети, називаючи Сергія Бачинського Станіславом: «редагував газету голова міського та губернського комітету найчисленнішої на той час Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) Станіслав Бачинський» (Васковський, 2013, с. 30), хоча і згадує спогади сина редактора газети Михайла Бачинського «Сергій Бачинський. Спогади сина» (Бачинський, 2004). Р. Васковський звертає увагу, що подальша доля більшості видавців «Республіканця» невідома, тож потрібен подальший пошук як відсутніх номерів газети, так і архівів, пов'язаних із виданням газети й з тими, хто її видавав. У даному контексті, звісно, спогади сина головного редактора «Республіканця» Михайла Бачинського можуть стати у пригоді.

М. Бачинський зазначив, що його батько був не тільки вчителем, агрономом, політичним діячем, вченим, а й журналістом. Багато друкував статей як під своїм прізвищем, так і під численними псевдонімами або від «Нашого кореспондента». Друкували статті Сергія Бачинського часописи «Степова Україна», «Селянин», «Нове життя», «Республіканець», що виходили у Катеринославі, «Трудова громада» (Кам'янець-Подільський), «Боротьба» (Київ), «Народний вісник» (Луцьк), «Рідний край», що видавався у Львові та Луцьку,

«Діло», «Свобода», «Громадський голос» (Львів), «Українська трибуна» (Варшава). Крім того, батько брав активну участь у виданні повного зібрання творів Тараса Шевченка (16 томів), які готував до друку Український народний інститут у Варшаві. Займався також перекладами, зокрема, переклав українською мовою розділи із книги Ч. Дарвіна «Походження видів» (Літопис нескореної України..., 1997).

Про допущені помилки та неточності, які можуть спричинити певну ідеалізацію постаті Сергія Бачинського у кам'янець-подільський період життя і діяльності (1919–1920 рр.) вів мову О. Завальнюк (Завальнюк, 2004.). Він піддав критиці матеріал К. Бачинської «Чотири брати – сини України», де, на його думку, можна зустріти надумані твердження, на зразок того, що С. В. Бачинський був «другом ректора університету», «допомагав Івану Огієнку створювати Український Державний Університет» (Завальнюк, 2004, с. 170).

Останнє десятиліття ХХ – початок ХХІ ст. стали часом суттєвих здобутків сучасної історичної науки у розкритті різноманітних аспектів новітньої історії України. Їх уможливило значне розширення джерельної бази праць унаслідок відкриття доступу до засекречених раніше архівних документів і матеріалів (Давидюк, 2016, с. 7).

З'ясування деталей життя і боротьби учасників Української національно-демократичної революції стало можливим через залучення до наукового обігу та критичний аналіз архівно-кримінальних справ, що зберігаються частково у державних архівах, частково в архівах СБУ. Інформаційний потенціал таких справ є надзвичайно потужним з огляду на віднайдення власноручних показань, автобіографій відомих учасників революційної боротьби, які дозволяють повніше відтворити мозаїку революційних подій, повертають імена забутих борців за українську національну ідею, життя яких під впливом різних обставин, помножених на характер людини, складалось по-різному (Давидюк, 2017, с. 21).

Для розуміння вчинків, поглядів діячів УНР, їхнього ставлення до навколишнього світу важливими є їх власноручні записи, свідчення, автобіографії, що містять цінну інформацію про життя їх авторів і часто є складовою архівно-кримінальних справ. Критичний аналіз цього джерела дозволяє встановити цінну інформацію про роль і місце їх фігуратив у розгортанні Української революції, з'ясувати особливості адаптації цих людей у міжвоєнний період, подальшу долю.

Важливими джерелами для встановлення біографічних фактів з життя Сергія Бачинського послужили праці рівненської дослідниці Р. Давидюк (Давидюк, 2014; 2016; 2017), у яких висвітлено життя й діяльність представників уенерівської по-

літичної еміграції, котрі після поразки революції 1917–1921 рр. осіли на території Волинського воєводства, ставши активістами громадського життя краю. Праці Р. Давидюк написані на широкій історіографічній та архівній базі. Дослідниця, зокрема, послуговувалася документами Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, Державного архіву Рівненської області, Державного архіву Волинської області, Галузевого державного архіву Служби безпеки України в Києві, Галузевого державного архіву Служби безпеки України в Рівному, Центрального державного історичного архіву України у Львові, українською періодичною пресою міжвоєнного часу, збірниками опублікованих документів, численною монографічною літературою та науковими статтями сучасних вітчизняних і польських дослідників (Панишко, 2015, с. 183, 184).

Інформативністю, висвітленням тогочасних подій, обґрунтуванням власного бачення революційних процесів, польського міжвоєнного періоду вирізняються «Особисті свідчення обвинуваченого Бачинського Сергія Васильовича, 26 листопада – 18 грудня 1940 р.», переклад яких з російської мови на українську здійснила Р. Давидюк. Вони опубліковані з примітками у 7-й книзі «Реабілітовані історією. Рівненська область», що була надрукована у 2017 р. (Особисті свідчення обвинуваченого Бачинського Сергія Васильовича..., 2017, с. 152–194) та є своєрідною сповіддю, насиченою розлогіми матеріалами про різні періоди життя Сергія Бачинського, зокрема і час революції 1917–1921 рр. Цей документ важливий тим, що написаний власноруч заарештованою людиною. Аналіз цих матеріалів, яких в архівно-кримінальних справах зустрічається не так багато, засвідчує не лише їх адекватність, а й достатньо глибоке розуміння процесів суспільного життя, оцінки, судження, подекуди деталізацію відомих фактів тощо.

З архівних матеріалів дізнаємося, що Сергій Бачинський до активної політичної роботи, як член партії соціалістів-революціонерів, долучився напередодні Першої російської революції. Через переслідування поліції виїхав до Франції, де здобув вищу освіту (математичний факультет у Парижі та агрономічний інститут у Тулузі) (Бачинський, 2004, с. 21).

Після Лютневої революції він повернувся у Росію, а звідти в Україну, де очолив обласний комітет УПСР, керуючи Катеринославським, Херсонським і Таврійським комітетами, входив до складу ЦК УПСР (Давидюк, 2017, с. 13). За списками Селянської спілки – Селянського союзу від Катеринославського виборчого округу був обраний до

Всеросійських Установчих зборів (Верстюк & Осташко, 1998, с. 227). У грудні 1917 р. виїхав до Києва, був членом УЦР, з червня 1917 р. до квітня 1918 р. брав участь у роботі Малої Ради (Верстюк & Осташко, 1998, с. 231). Після розпуску УЦР Сергій Бачинський перебрався до Катеринослава, організовував з'їзди селян, проводив агітацію проти Гетьманату (Давидюк, 2017, с. 13). Зайняття Катеринослава більшовицькими військами вважав порушенням прав українського народу на самовизначення, відтак кінцево розійшовся з більшовицькою ідеологією (Давидюк, 2017, с. 13).

У січні 1919 р. С. Бачинський працював секретарем президії скликаного у Києві Трудового конгресу (Малюта, 2011, с. 199–207). Сергій Бачинський від Наддніпрянщини спільно зі своїм далеким родичем Левом Бачинським із Галичини зачитували декларацію про Акт Злуки УНР та ЗУНР. 28 січня 1919 р. було схвалено текст резолюції про владу, внесеної Сергієм Бачинським як проект тимчасової конституції України. Цей документ повідомляв про вимушене тимчасове припинення діяльності Трудового конгресу через наступ більшовицьких військ на Київ. Разом із Директорією УНР Сергій Бачинський переїхав до Вінниці, був учасником наради щодо переговорів з Антантою. У лютому 1919 р., як товариш міністра закордонних справ, брав участь у перемовинах з Антантою в Одесі (Давидюк, 2017, с. 13). Доброго знавця французької мови Сергія Бачинського включили до складу української делегації на переговорах у Бірзулі, яку очолював С. Остапенко.

Важливим у житті Сергія Бачинського, як і всієї Директорії УНР, став кам'янець-подільський період, коли він працював у газеті «Трудова громада», викладав в Українському державному університеті (Давидюк, 2017, с. 14): був деканом, завідувачем кафедри, членом правління Кам'янець-Подільського українського державного університету (Колянчук, 2000, с. 36). У створеній в університеті друкарні вийшов підручник «Слов'янознавство», дозвіл на публікацію якого надав саме професор С. Бачинський (Чорній, 2010, с. 201).

В умовах наступу більшовиків на Кам'янець-Подільський уряд УНР, цивільні структури, частина інтелігенції змушені були емігрувати. Офіційною причиною переїзду Бачинського до Кракова стало наукове відрядження, видане університетською владою (Особисті свідчення обвинуваченого Бачинського Сергія Васильовича..., 2017, с. 152).

Побувши короткий час у Кракові, він у листопаді 1920 р. перебрався до Тарнова, де працював секретарем законодавчого органу (предпарламенту) Ради Республіки (РР) (Давидюк, 2017, с. 14).

12 квітня 1921 р. за підписом І. Фещенка-Чопівського, П. Пилипчука і С. Бачинського було

прийнято «Універсал Ради Республіки до українського народу», де наголошувалося, що РР тимчасово знаходиться в еміграції і закликалося до боротьби з радянською владою на території України. Ще одним важливим документом став регулямін РР від 30 березня 1921 р. за підписом І. Фещенко-Чопівського та С. Бачинського (Давидюк, 2017, с. 14).

Після укладання Ризького договору Сергій Бачинський склав з себе повноваження першого секретаря РР і виїхав на Волинь.

У кінці листопада 1921 р. за межі України виїхав уряд та армія УНР, що знаменувало завершення періоду українського державотворення початку ХХ століття та появу потужної хвилі національної політичної еміграції. Не сприймаючи більшовицьких ідей і методів будівництва комуністичного суспільства, десятки тисяч активних учасників революції 1917–1920-х рр. виїхали на Захід, прирікши себе на важке скитальське життя у вимушеній еміграції (Давидюк, 2016, с. 7). Таким чином у Польщі опинилося близько 35 тис. українців. Приблизно 90 % із них становили особи, пов'язані з Українською Народною Республікою, її державними структурами та армією (Wiszka, 2004, s. 653). Борці за державність емігрували насамперед до Польщі, зважаючи на її географічну близькість і статус союзника після Варшавської угоди (Давидюк, 2017, с. 7).

Сергій Бачинський поселився у Крем'янці, де мешкав з 1 травня 1922 до 1 вересня 1923 р. (Особисті свідчення обвинуваченого Бачинського Сергія Васильовича..., 2017, с. 157), працював у кооперації, займався культурно-освітньою роботою. На початку вересня 1923 р. переїхав до Острога, де отримав роботу вчителя у семикласній українській школі (Особисті свідчення обвинуваченого Бачинського Сергія Васильовича..., 2017, с. 160).

Викладаючи природничі науки, організовував екскурсії повітом, зібрав багато матеріалів про стан шкільництва, історію окремих містечок (Острога, Межиріччя і т. д.). Його статті на освітню тематику публікували у місцевій періодиці. Активна національна позиція викликала утиски з боку польської влади, відтак постійними були обшуки, переслідування, як наслідок – втрата роботи (Давидюк, 2009, с. 14).

У вересні 1927 р. Бачинського призначили директором жіночої гімназії у Дермані. Отримавши польське громадянство, навесні 1929 р. Сергій Бачинський влаштувався агрономом у Рівненський повіт та очолив дослідну станцію у с. Новий Двір. На цій посаді пропрацював до 1935 р., читав реферати селянам, сприяв відкриттю «Просвітянської хати» (Давидюк, 2017, с. 15).

Наприкінці літа 1936 р. сім'я Бачинських переїхала у с. Межиріччя поблизу Корця (Особисті свід-

чення обвинуваченого Бачинського Сергія Васильовича..., 2017, с. 176; Бачинський, 2004, с. 103). Сергій Васильович організовував вистави, заснував безкоштовну читальню, випишував українські газети («Новий час», «Сільський господар», «Пасічник», «Українська нива»), очолював Товариство пасічників, включився у боротьбу за відкриття «Просвітянської хати» у Межиріччя. В умовах польської влади культурну діяльність важко було відділити від політики, тому за Бачинським постійно наглядала поліція. Після приходу більшовиків у 1939 р. Сергій Бачинський обійняв посаду вчителя-директора початкової школи у с. Велика Харуча. Однак 29 лютого 1940 р. був заарештований органами НКВС у Рівненській області (Літопис нескореної України..., 1997, с. 424), а у листопаді 1940 р. сам Бачинський і матеріали його справи з оперативних міркувань були передані до Києва.

Небажання знову стати емігрантом дорого обійшлося С. Бачинському. Київський обласний суд 24 травня 1941 р. за ст. 54-13 з санкції ст. 54-2 КК УРСР оголосив вирок: вища міра покарання – розстріл з конфіскацією всього належного йому майна (Давидюк, 2017, с. 15). У перший день німецько-радянської війни, 22 червня 1941 р., вирок було виконано. Родину Сергія Бачинського, дружину і двох дітей, вивезли у Північно-Казахстанську область. Місце поховання С. Бачинського залишається невідомим, хоча з великою долею ймовірності можна стверджувати, що похований він у Биківнянському лісі. Син Сергія Бачинського, Михайло, у своїх спогадах пише, що, ймовірно, прах батька спочиває десь у Биківнянському лісі на Київщині. Саме там, з 1937 по 1941 р. було розстріляно десятки тисяч кращих синів та дочок українського народу. 4 травня 1992 р. Сергій Бачинський був реабілітований.

Перебуваючи під слідством, Сергій Бачинський написав власноручні свідчення «з питання про мою контрреволюційну діяльність, спрямовану проти Радянського Союзу під час його перебування в межах Польської держави», що є винятковим архівним документом, цінним історичним джерелом. Маючи добру освіту, хорошу пам'ять, чітке уявлення про тогочасну політичну обстановку, він описав деталі свого життя на фоні суспільно-політичних змін на території України. Як засвідчують покази, С. Бачинський свідомо не бажав виїжджати у чергову еміграцію, залишився зі своєю родиною, не до кінця усвідомивши небезпеку нової влади.

Власне українських політичних емігрантів, які жили у Волинському воєводстві, більшовицькі репресії вповні торкнулися на початку Другої світової війни, після встановлення у Західній Україні радянської влади. Масового характеру набуло пе-

реслідування та фізичне усунення діячів української культури, громадських активістів. Можемо стверджувати, що у 1939–1941 рр. українська політична еміграція як явище перестала існувати через арешти та розстріли більшовицьких спецслужб (Давидюк, 2017, с. 12).

Висновки. Підсумовуючи вищесказане, слід зазначити, що непересічна особистість Сергія Бачинського і його багатогранна діяльність не стали предметом комплексного дослідження, які б могли дати цілісне уявлення про життя і діяльність громадсько-політичного діяча у контексті складних суспільно-політичних процесів у першій по-

ловині XX ст. Наведені праці торкалися переважно окремих періодів життя Сергія Бачинського. Аналіз досліджень про життя і діяльність Сергія Бачинського демонструє помітний поступ на сучасному етапі. Однак формування комплексного образу громадсько-політичного діяча і максимально повної біографічної довідки потребує ще чимало зусиль.

Тому пошук джерел та їх ретельний аналіз з метою створення узагальнюючої наукової праці про цю непересічну постать українського національного відродження залишається перспективним завданням істориків.

Бібліографічні посилання

- Бачинський, М. (1995). Бачинський Сергій Васильович. *Українська журналістика в іменах: Матеріали до енциклопедичного словника* (2), 26–27. Львів.
- Бачинський, М. С. (2004). *Сергій Бачинський: Спогади сина*. Львів: Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаніка.
- Васковський, Р. (1994). Газета «Республіканець» як джерело з історії Катеринославщини доби Директорії. *З минулини Подніпров'я*: 36. матеріалів наук. конф., присвяченої Міжнар. дню музеїв, 17 травня 1994 р. 107–111. Дніпропетровськ: ВПОП «Дніпро».
- Васковський, Р. (б/д). Газета «Республіканець» як джерело з історії Катеринославщини доби Директорії. Отримано з <http://museum.dp.ua/article0308.html>
- Васковський, Р. (2013). Джерела до історії Катеринослава доби Другої УНР. *Історія торгівлі, податків та мита* (2), 26–30.
- Верстюк, В., & Осташко, Т. (1998). *Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник*. Київ.
- Гуцал, П. & Мельничук, Б. (2004). Бачинський Сергій Васильович. *Тернопільський енциклопедичний словник: у 4-х т. (1: А-Й)*. Тернопіль: Видавничо-поліграфічний комбінат «Збруч».
- Давидюк, Р. (2009). Еміграція УНР на Волині в умовах першої радянзації (вересень 1939 – червень 1941 рр.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ: науково-документ. журнал* (2 (33)), 353–369.
- Давидюк, Р. (2017). Життєписи діячів УНР як джерело до вивчення Української революції 1917–1921 рр. *Реабілітовані історією. Рівненська область* (Кн. 7), 7–21. Рівне: Дятлик М.
- Давидюк, Р. (2014). *З поляками за Україну: Наддніпрянська еміграція в суспільно-політичному житті міжвоєнної Волині: монографія*. Рівне: Дятлик М.
- Давидюк, Р. (2016). *Українська політична еміграція в Польщі: склад, структура, громадсько-політичні практики на території Волинського воєводства*. Львів; Рівне: Дятлик М.
- Жив'юк, А. (б/д). *Ідея соборності в новітній українській історії*. Отримано з http://prosvita.rv.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=139:ja-vo-lnovaha&catid=35:news&Itemid=27
- Завальнюк, О. (2004). С. В. Бачинський – декан сільськогосподарського факультету Кам'янець-Подільського державного українського університету (1919–1920 рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки* (т. 12), 169–181. Кам'янець-Подільський: Оіюм.
- Коляничук, О. (2000). *Українська військова еміграція у Польщі (1920–1939)*. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ.
- Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади*. (1997). (Кн. 2). Львів: Галицька видавнича спілка.
- Малюта, О. (2011). Всеукраїнський Трудовий конгрес як представницький орган українського народу в Другій Українській Народній Республіці. *Історичний архів. Наукові студії*: 36. наук. пр. (7), 199–207. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили.
- Особисті свідчення обвинуваченого Бачинського Сергія Васильовича, 26 листопада – 18 грудня 1940 р. (2017). *Реабілітовані історією. Рівненська область*. (Кн. 7), 152–194. Рівне: Дятлик М.
- Панишко, Г. (2015). Українська політична еміграція в міжвоєнній Польщі (рецензія на книгу Р. П. Давидюк «З поляками за Україну: наддніпрянська еміграція в суспільно-політичному житті міжвоєнної Волині»). *Науковий вісник Східно-Європейського національного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки* (5), 183–184.
- Реабілітовані історією. Рівненська область*. (2017). (Кн. 7). Рівне: Дятлик М.
- Рубльов, О. & Реєнт, О. (1999). *Українські визвольні змагання 1917–1921 рр.* Київ: Вид. дім «Альтернативи».
- Українська революція і державність (1917–1920 рр.): наук.-бібліогр. вид.* (2001). Київ: НАН України; Нац. б-ка ім. В. І. Вернадського.
- Чорній, В. (2010). Перший український підручник зі слов'янознавства Михайла Драй-Хмари. *Проблеми слов'янознавства* (59), 201–207.
- Wisnka, E. (2004). *Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1939*. Toruń.

References

- Bachyns'kyj, M. (1995). Bachyns'kyj Sergij Vasylovych. *Ukrayins'ka zhurnalistyka v imenax: Materialy do entsyklo-pedychnogo slovnika* (2), 26–27. L'viv.
- Bachyns'kyj, M. (2004) Sergij Bachyns'kyj: Spogady syna. L'viv: L'viv. nauk. b-ka im. V. Stefanyka.
- Vaskovs'kyj, R. (1994) Gazeta «Respublikanecz'» yak dzherelo z istoriyi Katerynoslavshhyny doby Dyrektoriyi. Z mynuvshyny Podniprov'ya: Zb. materialiv nauk. konf., prysvyachenoyi Mizhnar. dnyu muzeyiv, 17 travnya 1994 r. 107–111. Dnipropetrovs'k: VPOP «Dnipro».
- Vaskovs'kyj, R. (b/d). Gazeta «Respublikanecz'» yak dzherelo z istoriyi Katerynoslavshhyny doby Dyrektoriyi. Otrymano z <http://museum.dp.ua/article0308.html>
- Vaskovs'kyj, R. (2013). Dzherela do istoriyi Katerynoslava doby Drugoyi UNR. *Istoriya torgivli, podatkov ta myta* (2), 26–30.
- Verstyuk, V., & Ostashko, T. (1998). Diyachi Ukrayins'koyi Central'noyi Rady: Biografichnyy dovidnyk. Kyiv.
- Guczal, P. & Mel'nychuk, B. (2004). Bachyns'kyj Sergij Vasylovych. *Ternopil's'kyj encyklopedych-niy slovnyk: u 4-x t. (1: A–J)*. Ternopil': Vydavnycho-poligra-fichnyy kombinat «Zbruch».
- Davydiuk, R. (2009). Emigratsiya UNR na Volyni v umovah pershoyi radyanizatsiyi (veresen' 1939 – cherven' 1941 rr.). *Z Arhiviv VUCHK-GPU-NKVD-KGB: naukovy-dokument. zhurnal* (2 (33)), 353–369.
- Davydiuk, R. (2017). Zhyttypysy diyachiv UNR yak dzherelo do vyvchennya Ukrayins'koyi revolyutsiyi 1917–1921 rr. *Reabilitovani istoriyeyu. Rivnens'ka oblast'* (Kn. 7), 7–21. Rivne: Dyatlyk M.
- Davydiuk, R. (2014). *Z polyakamy za Ukrainu: Naddnipryans'ka emigratsiya v suspil'no-politychnomu zhytti mizhvoyennoyi Volyni: monografiya*. Rivne: Dyatlyk M.
- Davydiuk, R. (2016). Ukrayins'ka politychna emigratsiya v Pol'shhi: sklad, struktura, gromads'ko-politychni praktyky na terytoriyi Volyns'kogo voyevodstva. L'viv; Rivne: Dyatlyk M.
- Zhyv'yuk, A. (b/d). Ideya sobornosti v novitnij ukrayins'kij istoriyi. Otrymano z http://prosvita.rv.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=139:ja-vo-lnovaha&catid=35:news&Itemid=27
- Zaval'nyuk, O. (2004). S. V. Bachyns'kyj – dekan sil's'kogospodars'kogo fakul'tetu Kam'yanecz'-Podil's'kogo derzhavnogo ukrayins'kogo universytetu (1919–1920 rr.). *Naukovi pratsi Kam'yanecz'-Podil's'kogo derzhavnogo universytetu: Istorychni nauky* (t. 12), 169–181. Kam'yanecz'-Podil's'kyj: Oiyum.
- Kolyanchuk, O. (2000). *Ukrayins'ka vijs'kova emigratsiya u Pol'shhi (1920–1939)*. L'viv: In-t ukrayinoznavstva im. I. Kryp'yakevycha NANU.
- Litopys neskorenoyi Ukrayiny: Dokumenty, materialy, spogady*. (1997). (Kn. 2). L'viv: Galycz'ka vydavnycha spilka.
- Malyuta, O. (2011). Vseukrayins'kyj Trudovyj kongres yak predstavnyts'kyj organ ukrayins'kogo narodu v Drugij Ukrayins'kij Narodnij Respublici. *Istorychny arhiv. Naukovi studiyi: Zb. nauk. pr.* (7), 199–207. Mykolayiv: Vyd-vo ChDU im. Petra Mogyly.
- Osobysti svidchennya obvynuvachenogo Bachyns'kogo Sergiya Vasylovycha, 26 lystopada – 18 grudnya 1940 r. (2017). *Reabilitovani istoriyeyu. Rivnens'ka oblast'*. (Kn. 7), 152–194. Rivne: Dyatlyk M.
- Panyshko, G. (2015). Ukrayins'ka politychna emigratsiya v mizhvoyennij Pol'shhi (retsenziya na knygu R. P. Davydyuk «Z polyakamy za Ukrainu: naddnipryans'ka emigratsiya v suspil'no-politychnomu zhytti mizhvoyennoyi Volyni»). *Naukovy visnyk Sxidno-yevropejs'kogo nacional'nogo universytetu im. Lesi Ukrayinky. Istorychni nauky* (5), 183–184.
- Reabilitovani istoriyeyu. Rivnens'ka oblast'*. (2017). (Kn. 7). Rivne: Dyatlyk M.
- Rubl'ov, O. & Reyent, O. (1999). *Ukrayins'ki vyzvol'ni zmagannya 1917–1921 rr.* Kyiv: Vyd. dim «Al'ternatyvy».
- Ukrayins'ka revolyutsiya i derzhavnist' (1917–1920 rr.): nauk.-bibliogr. vyd. (2001). Kyiv: NAN Ukrainy; Nacz. b-ka im. V. I. Vernads'kogo.
- Chornij, V. (2010). Pershyj ukrayins'kyj pidruchn'k zi slov'yanoznavstva Myhajla Draj-Hmary. *Problemy slov'yanoznavstva* (59), 201–207.
- Wiscka, E. (2004). *Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1939*. Toruń.

Надійшла до редколегії 3.03.2018

УДК 94(477)«192» : 376.091
LCC DK 508.9.D64

Д. В. Архирейський, К. О. Дубінська

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Катеринославська (Дніпропетровська) партійна школа (1920–1933) в контексті становлення радянської ідеології

Досліджено мету та умови створення та особливості функціонування в 1920-х роках радянсько-партійних шкіл. На прикладі Катеринославської (Дніпропетровської) школи проаналізовано навчальні та кадрові аспекти діяльності подібних установ. Встановлено, що радянсько-партійні школи, які діяли в УСРР, відігравали важливу роль у розповсюдженні комуністичної пропаганди та індоктринації населення, і це мало неабияке значення у формуванні радянського тоталітарного режиму.

Ключові слова: пропаганда; освіта; радянсько-партійні школи.

Архирейский Д. В., Дубинская Е. А. Екатеринославская (Днепропетровская) советско-партийная школа (1920–1933) как фактор большевистской индоктринации

Исследованы цели и условия создания, а также особенности функционирования в 1920-х годах советско-партийных школ. На примере Екатеринославской (Днепропетровской) школы проанализированы учебные и кадровые аспекты деятельности подобных учреждений. Выяснено, что советско-партийные школы, действовавшие в УССР, играли важную роль в распространении коммунистической пропаганды и индоктринации населения, и это имело немаловажное значение в формировании советского тоталитарного режима.

Ключевые слова: пропаганда; образование; советско-партийные школы.

Arkhireyskyi D. V., Dubinska K. O. Katerynoslav (Dnipropetrovsk) Soviet-Party School (1920–1933) as a factor of Bolshevik indoctrination.

The purpose and conditions of creation, as well as peculiarities of the functioning of Soviet-party schools in the 1920s were investigated. On the example of the Katerynoslav (Dnipropetrovsk) school the educational and personnel aspects of activity of similar establishments are analyzed. It's established that the Soviet-party schools operating in the Ukrainian SSR played an important role in spreading communist propaganda and population indoctrination, and this was of no small importance in the formation of the Soviet totalitarian regime. The article deals with the main goal of the party schools – the training of party functionaries, activists, propagandists, whose main quality was devotion to the ruling regime. It's defined that party education meant raising the general educational level of school students, as well as maximizing their perception of communist ideology. Graduates of party schools were in great demand on party, public and state work.

Keywords: Propaganda; Education; Soviet-party Schools.

Постановка проблеми. Оголошена в Україні політика декомунізації жодним чином не означає, що радянська історія має бути забута, тим більше, табуована. Навпаки, на наше переконання, її з багатьох причин слід вивчати та досліджувати. По-перше, тому, що значна кількість сюжетів радянської історії у відповідний час з ідеологічних міркувань цілеспрямовано замовчувалась, і хоча в пострадянський період ці лакуни почали активно

досліджуватися, повноцінна та об'єктивна історія радянського суспільства наразі відсутня. По-друге, майже чверть століття молодий український державно-суспільний організм дуже повільно і невпевнено позбавлявся тоталітарно-радянських хвороб та вірусів, намагаючись вилікуватися та повернутися до своєї природної сутності. І лише останні чотири роки, завдяки відомим подіям, процеси очищення прискорилися й набули

певної цілеспрямованості. Проте, аби перемогти хворобу, її треба знати, розуміти, тому політика декомунізації може розраховувати на успіх лише за умови беззаперечного та об'єктивного знання радянської історії.

Третьою причиною необхідності прискіпливого вивчення історії радянського суспільства є факт використання Російською Федерацією історії, в тому числі історії СРСР, в інформаційно-пропагандистській війні проти незалежної України. Безперечно, історик-науковець не повинен перетворюватися на пропагандиста, але може виступати в якості експерта у розв'язанні ворожих домислів на історичну тематику.

Пропагандистська машина сучасної Росії виникла не на порожньому місці. Російський політичний істеблішмент, не таємниця, свій менеджмент багато в чому базує на радянських традиціях, що простежується в орієнтації сучасної Росії на милітаризацію суспільства, розбудову авторитарної влади, обмеження громадянських свобод, дискримінаційну національну політику, наділення себе правом втручання у внутрішні справи сусідніх держав, тотальну пропаганду тощо. Історичне коріння пропагандистської політики сучасної Росії бачимо в радянсько-партійній пропагандистсько-ідеологічній системі. Як закладалися основи цієї системи, можна простежити на прикладі Катеринославської (Дніпропетровської) партійної школи, яка існувала у досить ліберальних 1920-х рр. та на початку формування сталінської диктатури.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. За радянської доби тема функціонування партійних шкіл в УСРР у широкому контексті загально-радянської партійної освіти знайшла висвітлення у працях Є. Андрєєва, Є. Бистрова, Ф. Кротова, І. Анікєєвої, Л. Коренної (Андрєєв, 1973; Анікєєва, 1982; Бистров, 1979; Корінна, 1985; Кротов, 1978). Сучасна історіографія представлена доробком вітчизняних дослідників М. Фролова, М. Дорошка, С. Серьогіна, Є. Бородіна, які розглядають партійні школи передовсім як джерела поповнення номенклатурних кадрів Радянської України (Серьогін & Бородін, 2012). Водночас слід констатувати, що спеціальні комплексні дослідження радянсько-партійних шкіл фактично відсутні. Тобто історики знають про такий різновид освіти в Україні, проте ніхто з них окремо не досліджував причини та особливості створення цих шкіл, специфіку навчальних планів і програм, проблеми комплектації викладацькими кадрами тощо. Повною мірою це стосується й Катеринославської (Дніпропетровської) радянсько-партійної школи.

Мета дослідження. Таким чином, метою даної статті є дослідження цілей та умов створення зазначеної школи, особливостей її навчального про-

цесу, а також аналіз кадрових проблем, які школа мусила вирішувати в період нової економічної політики.

Виклад основного матеріалу. Партійна освіта в СРСР завжди виконувала кілька функцій, серед яких, напевно, головними були підготовка кадрів партійно-державних функціонерів та розробка ідеологічних засад радянської пропаганди, основним споживачем якої було буквально все населення держави. Отже, пропаганда була тотальною, що стало важливою суттєвою ознакою радянсько-комуністичного тоталітаризму як історичного явища. Досліджувана у статті проблема дозволяє з'ясувати такі сюжети як інституалізація партійної освіти та особливості комуністичної ідеологізації населення СРСР, що об'єктивно сприяло формуванню так званого радянського народу.

Як відомо, більшовики-ленінці вважали себе справжніми марксистами. З другої половини XIX ст. марксизм формально сприймався, насамперед його adeptами, як найпрогресивніше економіко-політичне вчення. Тому велике значення для його поширення серед населення, передовсім пролетаріату та тієї частини інтелігенції, яка, відносно до марксистського ж канону, бачила в пролетаріаті передовий соціальний клас, мало розповсюдження марксистської літератури та організація спеціальних гуртків для викладання та обговорення тих чи інших положень цього вчення. Послідовники В. Леніна від часу формування Російської Соціал-Демократичної Робітничої Партії та власне більшовицьких осередків брали активну участь в організації партійної, як вони самі називали, освіти, що одночасно із поширенням ідей марксизму збільшувало чисельність adeptів їх організації.

Катеринославський промисловий район був одним із головних центрів діяльності більшовиків. Отже, не дивно, що задовго до революції 1917–1921 рр. вони розпочали тут пропагувати свої ідеї. Наприклад, видатна більшовичка С. Гопнер згадувала, що в Амур-Нижньодніпровському їх організації агітували до революції серед місцевих залізничників (Гопнер, 1957, с. 42). Інший учасник дореволюційного катеринославського більшовицького підпілля, Б. Магідов, згадував: «Наша робота у підпіллі полягала в тому, що... ми організували гуртки, в яких займалися партійно-політичною самоосвітою. Інтелігентів-марксистів серед нас не було і на початку нам довелося в цьому сенсі важкувато» (Магідов, 1923, с. 91). У біографічній довідці одного з тодішніх лідерів катеринославських комуністів Д. Лебідя зазначалося, що на базі залізничних майстерень комуністи-агітатори утворювали молодіжні групи, на засіданнях яких проводилися заняття, аналізувалися й коментувалися праці відомих марксистів, через

таку підготовку пролетарської молоді більшовики залучали останню до серйознішої практичної роботи (Лебедь Дмитрій Захарович, 2009).

Дореволюційний пропагандистський досвід став у нагоді більшовикам, безперечно, під час революції 1917–1921 рр., коли поруч з військовими діями розгорнулася справжня битва за впливи на суспільні маси. Пропаганда та партійна освіта використовувалися комуністами з тими самими цілями, що і до революції, але в більш активних інтенсивних формах. На відміну від дореволюційного часу, компартія звикала бути владою, керувати територіями, населенням, державними інститутами тощо, тому її пропагандистська робота виходила на нові рівні та урізноманітнювалася.

Так, у червні 1920 р., за рішенням IX з'їзду РКП(б), у складі апарату ЦК партії було створено агітаційно-пропагандистський відділ. У грудні 1920 р. такий же відділ розпочав роботу при ЦК КП(б)У, причому з його складу було виділено підвідділ партійної освіти, реорганізований у 1922 р. у підвідділ пропаганди. Саме агітаційно-пропагандистський відділ ЦК КП(б)У та місцеві парткоми керували системою партійної освіти (Аникеева, 1982, с. 29). Відповідно ж до рішень X з'їзду РКП(б), від квітня 1921 р. при агітпропах губкомів утворювалися підвідділи партійної освіти, які дбали про створення мережі радпартшкіл та її ідейне наповнення, натомість відділи радпартшкіл Губполітпросвіту керували всією організаційною роботою та її фінансуванням (ДАДО, ф. 1, оп. 1, спр. 507, арк. 4). Всі ці факти беззаперечно свідчать про безпосередній зв'язок між державною ідеологією та пропагандою й партійною освітою в системі радянської влади.

По завершенні восени 1920 р. в Україні регулярної війни з білими більшовики мусили змінювати вектор пропаганди, зосереджуючи основну увагу на цивільному населенні, яке необхідно було переконувати у перевагах нової влади. Проте, встановивши контроль над Україною, компартія зустрілася із значними труднощами в освоєнні нового «життєвого простору» – від активної боротьби селянства проти більшовицької аграрної політики до пасивного неприйняття українською інтелігенцією культурного нігілізму та політики русифікації нової влади. КП(б)У задля ідейної нівелизації спротиву населення потребувала значної кількості агітаторів та пропагандистів.

Незважаючи на вагомий революційний досвід, система партійної освіти РСФРР та УСРР у 1920-х рр. розвивалась хаотично, без чітких форм та єдиних програм, із залученням, як правило, викладачів-аматорів. Відповідно до рішень X з'їзду РКП(б) (березень 1921 р.), у кожному губернському центрі створювалось по одній партійній школі з двома-трьома випусками на рік та майже в поло-

вині повітів – школи зі зниженою програмою (Десятий съезд РКП(б)..., 1933, с. 631).

Спираючись на це рішення, Всеросійська нарада завідуючих агітвідділами губкомів та обкомів РКП(б) влітку 1921 р. ухвалила резолюцію «Про радпартшколи». Відповідно до неї утверджувалась трирівнева мережа російських радянсько-партійних шкіл: губернські, повітові та районні. Радпартшколи були середньою ланкою партійної освіти між школами політичної грамоти та комуністичними університетами. Тоді ж I Всеросійська конференція працівників радянсько-партійних шкіл та політосвіткурсів, скликана Головним політично-просвітницьким комітетом Наркомату освіти РСФРР 15–20 грудня 1921 р., винесла рішення про відхід від зразка старої партійної школи підпілля та створення натомість системи радпартшкіл I та II ступеня (повітових із 3–4-місячними курсами навчання та губернських із річним) для підготовки нових кадрів управлінців та пропагандистів мирного часу із поглибленим знанням марксизму (ЦДАГО України, оп. 20, спр. 765, арк. 2). Як зазначав радянський дослідник Ф. Кро-тов, «на вивчення загальноосвітніх дисциплін відводилось до 25 відсотків навчального часу» (Кро-тов, 1978, с. 46, 47). Російський досвід, безперечно, враховувався в УСРР.

Проте у складних умовах переведення внутрішнього курсу радянської держави від «воєнного комунізму» до нової економічної політики справа налагодження державно-партійної системи пропаганди в УСРР виявилася нелегкою. У звіті відділу пропаганди та агітації ЦК КП(б)У за 1921 р., зокрема, зверталася увага на неузгодженість системи партійної освіти, відсутність єдиних навчальних програм. Зазначалося, крім іншого, що у Волинській губернії найбільш поширеними були школи політграмоти, що у Харківській та Донецькій губерніях основною формою партійної освіти, як і в попередній час, були марксистські гуртки, а в Одеській та Катеринославській губерніях школи політграмоти першої категорії співіснували з марксистськими гуртками (Андреев, 1973, с. 42, 43).

Можна сказати, що радянсько-партійні школи у цей час виникали стихійно, як правило, на базі інструкторських та агітаторських курсів. Перші такі школи в УСРР розпочали свою роботу у 1920 р. Із березня 1920 р., зокрема, працювала Катеринославська губерньська партшкола, яка у місцевих документах іменувалася курсами радянського будівництва імені Катеринославських робітників, полеглих від руки ворогів робітничого класу (ЦДАГО України, оп. 20, спр. 747, арк. 69, 85). Заівдувала курсами досвідчена більшовичка С. Гопнер. Пізніше з цими курсами об'єдналась

інструкторська школа політпрацівників при губернському військкоматі.

Катеринославська партшкола готувала радянських, партійних та політичних працівників для губернії. Перший випуск, термін навчання якого тривав від 23 березня до 17 травня 1920 р., налічував 125 курсантів. За соціально-освітнім станом серед курсантів першого набору переважали робітники (55 осіб, або 44 %) та службовці («канцелярські працівники») (36 осіб, 28,8 %) із нижчою (71 особа, 56,8 %) та середньою (30 осіб, 24 %) освітою; за національністю домінували українці (55 осіб, 44 %) (ЦДАГО України, оп. 20, спр. 229, арк. 134, 136). Лекторами по загальноосвітніх предметах були тодішні революційні діячі В. Аверін, Белов, С. Гопнер, Е. Квірінг, С. Мінін, В. Осипов та ін.

Протягом 1920–1921 рр. навчання у школі обмежувалось короткотерміновими 6-тижневими, 2- та 3-місячними курсами. Навіть її керівництво було змушене визнати фактичну відсутність навчальних програм, методичних матеріалів, чітких вказівок щодо подальшої роботи установи (ДАДО, ф. 1. оп. 1, спр. 535, арк. 168).

У першій половині 1922 р. навчальний курс губернської радпартшколи поділявся на три частини: загальнотеоретичні предмети, «школа грамоти» та стройові заняття. Термін навчання складав 5 місяців, з яких 4 місяці відводились на вивчення загальнополітичних предметів та місяць – на секційні заняття. Курсанти розподілялись на 5 секцій: сільськогосподарську, професійної роботи, військову, соціального виховання, лекторську. Лекторська секція та «школа грамоти» працювали доволі інертно через банальну втому курсантів та перевантаженість їхніх керівників на інших видах партійної роботи. Попри всі труднощі, 16 осіб з випуску 6-го набору школи стали лекторами, причому 6 з них перейшли працювати групами та лекторами при повітовій радпартшколі (ДАДО, ф. 1. оп. 1, спр. 535, арк. 192). Впродовж 1921–1922 рр. школою послідовно завідували Пелехов, Муравйов, колишній боротьбист Родіонов, Г. М. Стопалов, М. Васильєв, І. Л. Павловський (ДАДО, ф. 1. оп. 1, спр. 535, арк. 4, 5, 35, 36 зв., 53, 430 зв.).

Випускники перших наборів надходили у розпорядження політичних відділів губернського військкомату та місцевої залізниці, губернського відділу народної освіти, губвиконкому, вели партійну роботу на селі та серед жіноцтва тощо. Радпартшколи орієнтувалися саме на практичну підготовку партійних та радянських управлінців, політичних працівників та пропагандистів-агітаторів, які зобов'язані були розбиратися у політичній кон'юктурі, виконувати будь-які завдання правлячої партії, брати участь у мобілізації населення на виконання розпоряджень більшовицької влади.

Тож першочерговим завданням Катеринославської партшколи було не навчання конкретним дисциплінам, а комуністичне виховання та обов'язкова ідеологічна «проробка» майбутніх трансляторів ідей компартії.

Курсантів навчали веденню мітингів та бесід, дискусій серед «безпартійних мас». Для прикладу, курсанти готували доповіді на теми «Чому я став комуністом?», «Відмінність первісного комунізму від нового комуністичного суспільства», «Чому комуністи боролись проти війни, а тепер самі воюють», «Які труднощі зустріла пролетарська революція на Україні та як з ними боротися». Вивчалися «Азбука комунізму» М. Бухаріна та Є. Преображенського, «Держава і Революція» В. Леніна і т. п. (ЦДАГО України, оп. 20, спр. 229, арк. 134 зв., 136 зв.). У межах загальної орієнтації культурно-освітньої політики радянської влади на ліквідацію неграмотності населення навчальні програми партійних шкіл у 1920-х рр. обов'язково включали загальноосвітні предмети та дисципліни. Таким чином, партійна освіта передбачала передовсім ліквідувати неграмотність серед членів правлячої партії. Дійсно, відповідно до офіційної статистики, станом на 1926 р. неписьменність серед членів та кандидатів компартії складала від 15 до 60 % у залежності від конкретної території (Быстров, 1979, с. 83). Зауважимо, що менш освіченими і підготовленими для навчання були члени партії з солідним партійним стажем (ДАДО, ф. 15, оп. 2, спр. 5, арк. 14).

Дослідник М. Фролов, спираючись на офіційні дані партійного перепису 1922 р., відносить понад 4 тис. більшовиків до неписьменних, адже, мовляв, всі вони «висловили бажання навчитися грамоти» (Фролов, 2011, с. 501). Згідно з партійним переписом 1927 р., лише 0,8 % комуністів мали вищу освіту, 8,6 % – середню, відповідно партійців із початковою освітою налічувалось 90,6 % (Петровичев, 1970, с. 79). Незакінчену початкову та домашню освіту мали 90,5 % членів КП(б)У (Фролов, 2011, с. 501).

Система ідеологічно-освітня закладів УСРР повністю наслідувала досвід РСФРР у цій галузі. Станом на 1924/25 навчальний рік в УСРР діяло 9 радянсько-партійних шкіл 2 ступеня та 20 шкіл 1 ступеня, наступного року функціонувало вже 18 шкіл 1 ступеня, а в 1926–1927 навчальному році нараховувалося 26 шкіл 2 ступеня та 11 шкіл 1 ступеня із загальною чисельністю 5 510 слухачів (ЦДАГО України, оп. 20, спр. 2004, арк. 30; спр. 2489, арк. 2). За даними ж Л. Корінної, у 1926/27 навчальному році в Україні нараховувалося 36 радянсько-партійних шкіл із 5 150 слухачами (Коренная, 1985, с. 85), що в цілому підтверджує тенденцію збільшення в УСРР кількості закладів партійної освіти у другій половині 1920-х рр.

Катеринославська губерньська радянсько-партійна партшкола 2 ступеня ім. П. Воронцова була відкрита у 1922 р. на основі вищезгаданих курсів радянського будівництва імені Катеринославських робітників, полеглих від руки ворогів робітничого класу. У 1923 р. цей заклад став окружною радпартшколою 1 та 2 ступенів, а в 1926 р. – Дніпропетровською обласною радянсько-партійною школою ім. П. Воронцова. Відкриття губерньської радпартшколи затягувалось через невизначеність кандидатури завідуючого школою та навчальною частиною, про що місцеве партійне керівництво турбувалося, неодноразово звертаючись до Оргбюро ЦК КП(б)У. Через такий кадровий дефіцит школа розпочала свою діяльність не у вересні, як планувалось, а лише у грудні 1922 р. (ЦДАГО України, оп. 7, спр. 25, арк. 53, 190). Через конфлікт в Артемівському Комуністичному університеті, що стався у вересні – жовтні 1922 р., його вже колишній перший ректор А. Скворчевський був звільнений і направлений відкривати Катеринославську радянсько-партійну школу (ДАДО, ф. 1, оп. 1, спр. 535, арк. 315; ЦДАГО України, оп. 6, спр. 39, арк. 3, 75, 213).

У жовтні 1922 р. відбулась І губерньська нарада завідуючих радпартшколами, на якій жваво обговорювались навчально-організаційні та методичні аспекти діяльності цих закладів. Акцентувалося, що центр уваги у радпартшколах має бути зосереджений саме на групових заняттях, а не на лекціях. Пропонувалося читати лекції «популярно, але не мітингово». Зважаючи на специфіку партійно-ідеологічних закладів та слабку теоретичну підкованість курсантів, викладання намагались привести до максимальної наочності. В якості домашньої роботи, зокрема, давали завдання з підготовки гасел, складання планів роботи з різних питань. Так, у молодших групах рекомендувалось застосовувати метод співбесід, у старших – доповідей з обов'язковою оцінкою слухачами їх змісту. Серед найпоширеніших методів навчання превальювали доповіді, реферати, конспектування, гучне читання вголос. Також характерними для постреволуційної доби ставали імпровізовані дискусії на гострі соціально-економічні та політичні теми, мітинги та політсуди, що мали вишколити губерньських партійних діячів для майбутніх агітаційно-пропагандистських кампаній (ДАДО, ф. 1, оп. 1, спр. 1010, арк. 9).

Станом на грудень 1922 р. у школі навчалось 189 курсантів, з них – 77 українців, 61 росіянин, абсолютну більшість складала молодь у віці 17–26 років (81 % від загалу). За соціальним походженням 106 курсантів відносили себе до робітників, 50 – селян, 20 – службовців. Як правило, курсанти мали низький базовий освітній рівень. Зокрема, домашню освіту (так звані самоучки) за

плечима мали 54 курсанти, двохкласну освіту – 104 особи, чотирьохкласну – 22, а дев'ятеро закінчили 6 класів (ЦДАГО України, оп. 20, спр. 1503, арк. 5, 75).

На 1925–1926 навчальний рік загальна кількість слухачів Катеринославської окружної радянсько-партійної школи сягала вже 320 осіб (120 слухачів у школі 1 ступеня та 200 осіб – 2 ступеня) (ЦДАГО України, оп. 20, спр. 2004, арк. 30). Школа 1 ступеня була орієнтована на підготовку політосвітпрацівників та пропагандистів для села. Приймали членів та кандидатів РКП(б), КП(б)У, ЛКСМУ від 19 до 30 років, робітників та селян, що проявили себе у партійній, комсомольській, професійній та радянській роботі та вміли читати й писати, володіли загальнополітичною підготовкою в обсязі програми школи політграмоти. До школи 2 ступеня приймали членів та кандидатів у члени РКП(б) чи КП(б)У з партійним стажем не менше 2-х років, бажано «робітників від станка» та «селян від плуга», у віці від 20 до 30 років із підготовкою в обсязі курсу радпартшколи 1 ступеня (ЦДАГО України, оп. 20, спр. 2004, арк. 30 зв.).

Із січня 1927 р. Дніпропетровською окружною радянсько-партійною школою 1 та 2 ступенів завідував латвієць Я. Андерсон, випускник Катеринославської губпартшколи, пропагандист та колишній завідувач її навчальної частини (ЦДАВО України, оп. 12, спр. 139, арк. 3 зв.).

Із 1923 р. при партійних організаціях СРСР почали відкривати національні відділення радянсько-партійних шкіл (Кротов, 1978, с. 41). Таким чином, на 1925–1926 навчальний рік в УСРР діяли єврейське відділення при радпартшколі в Одесі, молдавське – у Балті (згодом перетворено в окрему радпартшколу 1 ступеня); єврейське та польське національні відділення 2 ступеня із дворічним терміном навчання діяли у Києві, татарське – в Артемівську, німецьке – в Одесі. При Катеринославській школі працювало національне болгарське відділення 1 ступеня для 50 комуністів-емігрантів із однорічним терміном навчання. У вересні 1925 р. завідувачем цього відділення призначили члена Болгарської компартії Х. Петрова, який знайшов політичний захист у СРСР після придушення повстання болгарських комуністів у вересні 1923 р. (ЦДАВО України, оп. 12, спр. 5831, арк. 7, 11 зв.). Під час набору слухачів на болгарське відділення дотримувались «класового» співвідношення у пропорції 20 % робітників на 80 % селян (ЦДАГО України, оп. 20, спр. 2004, арк. 32). Однак, вже з 1927 р. болгарську радпартшколу перевели до Одеси (ЦДАГО України, оп. 20, спр. 2489, арк. 19).

Із 1925 р. Катеринославська радпартшкола перейшла на систему навчання по так званому Даль-

тон-плану, що передбачало зниження ролі лектора та посилення індивідуального засвоєння нового матеріалу. Особливої актуальності ця система набула в умовах фактичного дефіциту навчально-педагогічних кадрів. Із 1924 р. у радянсько-партійних школах навчальний рік розбивався на три триместри.

У 1926/27 навчальному році на першому курсі радпартшколи 2 ступеня викладалися загальноосвітні дисципліни та історія класової боротьби (250 год.), історія ВКП(б) та ленінізму (300 год.), політекономія (200 год.), історичний матеріалізм (100 год.), господарське будівництво (200 год.), державний устрій СРСР (120 год.), партійне будівництво на селі та робота ЛКСМУ (76 год.), політосвітробота на селі (116 год.), організація й методика пропаганди (60 год.), агрограмота (50 год.), гігієна, воєнізація (ЦДАВО України, оп. 6, спр. 3107, арк. 9).

У 1925/26 навчальному році у Катеринославській радпартшколі лекторами були переважно молоді викладачі, які працювали, як правило, за сумісництвом у Катеринославському інституті народної освіти. Вдалося з'ясувати, що історію, зокрема, викладали Г. Ножницький та Д. Розенкноп, політекономію – Я. Андерсон, економіку – Б. Кузнецов, Х. Петров, І. Гехтман, М. Короп (ДАДО, спр. 5, арк. 32, 33; ЦДАВО України, оп. 12, спр. 5405, арк. 1). Серед восьми викладачів загальноосвітніх предметів налічувався один комуніст; половина викладачів мали вищу освіту (ДАДО, ф. 15, оп. 2, спр. 5, арк. 63). В анонімному опитуванні 43,7 % слухачів виявили невдоволення частотою зміною викладачів, а курсанти болгарського відділення висловили думку про професійну непридатність своїх лекторів з історії та політекономії. Слухачі пропонували проводити заняття з математики класним методом, скасувати контрольні роботи з історії та політекономії, посилити контроль за навчанням кожного курсанта. Більшість слухачів скаржились також на недостатній обсяг навчального навантаження загальноосвітніх дисциплін і пропонували збільшити кількість навчальних годин для курсів із математики та російської мови (ДАДО, ф. 15, оп. 2, спр. 5, арк. 57, 58, 63). У 1927–1928 навчальному році у школі працювали вже вісім так званих політлекторів та четверо викладачів загальноосвітніх предметів.

Певні проблеми постали перед адміністрацією радянсько-партійних шкіл при реалізації політики українізації. У 1924/25 навчальному році у радпартшколах 2 ступеня сумарна чисельність українців не перевищувала 47,8 %. Загальні звіти констатували фактичну відсутність україномовних політлекторів не тільки у Катеринославській, але й в Одеській, Чернігівській, Харківській та Подільській школах (ЦДАГО України, оп. 20, спр. 2004, арк. 44). Катеринославська школа з

1925 р. зобов'язувалась перевести половину груп на українську мову викладання загальноосвітніх предметів та двох політичних дисциплін. Тож станом на 1925/26 навчальний рік керівництво школи звітувало про перехід на українську мову навчання 2-х груп із 4-х 2 ступеня: «З 2-го триместру всі викладачі, крім чотирьох, переходять на українську мову. Частина викладачів не зовсім добре володіє українською мовою, але всі будуть провадити навчання українською мовою. Товариші, що не знають української мови, зобов'язались навчитися до III триместру» (ЦДАВО України, оп. 6, спр. 3107, арк. 9). З метою підготовки україномовних політлекторів у липні 1925 р. у Харкові було відкрито українські курси з перепідготовки працівників для радпартшкіл. Для курсантів 1 ступеня збільшували години вивчення української мови за рахунок скорочення занять з російської (ДАДО, ф. 15, оп. 2, спр. 5, арк. 16).

Від середини 1920-х рр. розширилася мережа вечірніх та заочних радянсько-партійних шкіл. При Катеринославській школі, зокрема, було створено вечірнє відділення політграмоти на 200 осіб, на якому викладали самі курсанти (ДАДО, ф. 15, оп. 2, спр. 5, арк. 16).

Кадрові проблеми, з якими стикалися радянсько-партійні школи в Україні, подекуди призводили до невиконання навчальних планів і, як наслідок, до неповноцінних випусків. Так, по завершенні 1925/26 навчального року на пропагандистську роботу не було направлено жодного слухача через відсутність курсу з методики. У цьому самому році було вирішено залучити більшу кількість селян до складу слухачів, аби підготувати з них сільських пропагандистів: понад 40 % для радпартшкіл 2 ступеня та 45% – для 1 ступеня (ЦДАГО України, оп. 20, спр. 2004, арк. 30 зв.).

У 1926 р. Оргбюро ЦК ВКП(б) вирішило упродовж двох років завершити роботу шкіл першого ступеня та перейти до єдиної радпартшколи із дворічним терміном навчання. Однак продовжували свою діяльність національні радпартшколи першого ступеня із підготовчими відділеннями (Кротов, 1978, с. 43). Тривалість навчання складала 2–2,5 роки, упродовж яких курсанти спершу опановували грамоту та позбувалися власної малограмотності, а згодом освоювали політичні знання (Быстров, 1979, с. 90).

Численні реорганізації існуючої партійно-ідеологічної мережі не принесли якісних змін. Великий відсоток відрахувань, невідвідування слухачами занять, казенний характер обов'язкової партосвіти для партійно-радянських кадрів привели до запровадження у 1927/28 навчальному році, в якості експерименту, принципу добровільності. Досить вільно інтерпретована добровільність дала

можливість парторганізаціям обґрунтовувати незадовільний та часто механічний підбір слухачів до радянсько-партійних шкіл, адже «достатньо було одного бажання слухача записатись у ту чи іншу групу і він зараховувався» (ЦДАГО України, оп. 20, спр. 2685, арк. 14).

В умовах згорання в СРСР курсу нової економічної політики та в контексті завдань «великого перелому» було здійснено чергову перебудову системи радянсько-партійних шкіл. З 1929 р. ці навчально-ідеологічні установи почали готувати передовсім пропагандистів та політично-педагогічних працівників для села, секретарів сільських партосередків, керівників колгоспів. Для них встановлювався максимальний термін навчання до 3-х років. Станом на 1929/30 навчальний рік в УСРР діяло 23 радпартшколи, в яких навчалось 3 575 слухачів (Коренная, 1985, с. 87).

Згідно з постановою Секретаріату ЦК КП(б)У від 1 березня 1930 р., радянсько-партійні школи були реорганізовані у зв'язку з початком сталінської індустріалізації. Зазначалося, що основним завданням радпартшкіл тепер вважається підготовка партійних кадрів для «усуспільнення сільськогосподарського сектора та оргпрацівників й партійців для промисловості». У складі Дніпропетровської окружної радянсько-партійної школи було створено три відділи: масових культурно-політичних і освітніх працівників, пропагандистів для колективних об'єднань і низової кооперації; організаційно-партійних і радянських працівників для соціалістичного сектора села; організаційно-партійних працівників для промисловості (ДАДО, ф. 15, оп. 2, спр. 48, арк. 22, 138). Від 1930 р. почала свою діяльність заочна радянсько-партійна радіо-школа. До початку 1930-х рр. радпартшколи виконували завдання масової політичної підготовки партійних кадрів та безпартійного активу,

але з 1933/34 навчального року у цих закладах припинили підготовку пропагандистів. Відтепер для цих цілей організовувались крайові та обласні річні курси марксизму-ленінізму.

Висновки. Отже, створені на початку 1920-х рр. радянсько-партійні школи у період непу стали важливою складовою державно-пропагандистської системи комуністичного режиму. Дореволюційний досвід підготовки більшовицьких партійних активістів в умовах, коли компартія стала правлячою, використовувався партшколами для реалізації двох головних завдань: підготовки нових кадрів для державних органів та партійних структур, передовсім на селі, а також удосконалення й апробації ідеологічних установок, які стали основою більшовицької індоктринації населення.

Формально будучи навчальними закладами, партшколи, як бачимо на прикладі Катеринославської (Дніпропетровської), змушені були виконувати ще одну місію, пов'язану з ліквідацією неграмотності серед населення, що було важливою складовою культурно-освітньої політики радянського режиму саме в 1920-х рр. Як і інші навчальні заклади того часу, партшколи УСРР змушені були шукати можливості для реалізації політики українізації. Помітним ускладненням у діяльності цих специфічних навчально-ідеологічних установ був характерний для періоду нової економічної політики дефіцит викладацьких кадрів, адже навчальні плани партшкіл включали як загальноосвітні дисципліни, так і суто політико-ідеологічні курси. Як би там не було, радянсько-партійні школи відіграли суттєву роль у швидкому поповненні корпусу партійно-державних функціонерів більш підготовленими, порівняно з попереднім часом, активістами та пропагандистами, потрібними для подальшого зміцнення комуністичного режиму.

Бібліографічні посилання

- Андреев, Е. Г. (1973). *Формы и методы партийного просвещения (Из истории становления системы политического образования 1921–1925 гг.)*. Алма-Ата: Наука.
- Аникеева, И. В. (1982). *Марксистско-ленинское образование коммунистов и беспартийных в начальном звене партийного просвещения: (Опыт Компартии Украины 1921–1928 гг.)*: дис. на соиск. учен. степ. канд. ист. наук (07.00.01). Днепропетровск.
- Быстров, Е. С. (1979). *Деятельность КПСС по созданию и развитию системы марксистско-ленинского образования в период строительства социализма (1917–1938 гг.)*: дис. на соиск. учен. степ. канд. ист. наук (09.00.02). Москва.
- Гопнер, С. И. (1957). Мартовские и апрельские дни 1917 из воспоминаний участника Октябрьской революции. *Вопросы истории* (3), 42–52.
- Державний архів Дніпропетровської області.

- Десятый съезд РКП(б). 8 марта – 16 марта 1921 г. (1933). Москва: Партиздат.
- Дорошко, М. С. (2008). *Номенклатура. Керівна верхівка Радянської України (1917–1938 рр.)*: монографія. Київ: Ніка-Центр.
- Коренная, Л. Е. (1985). *Деятельность Коммунистической партии по развитию заочной формы партийного просвещения (1926–1938 гг. на материалах Компартии Украины)*: дис. на соиск. учен. степ. канд. ист. наук (07.00.01). Киев.
- Кротов, Ф. Г. (1978). *Школа идейной закалки. Очерки истории марксистско-ленинского образования в КПСС*. Москва: Политиздат.
- Лебедь Дмитрий Захарович. *Большая биографическая энциклопедия*. (2009). Получено из https://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_biography/69573/%D0%9B%D0%B5%D0%B1%D0%B5%D0%B4%D1%8C

- Магидов, В. (1923). В Екатеринославском подполье 1911–12 г. (Воспоминания участника). *Летопись революции. Журнал Комиссии по изучению Истории Октябрьской Революции и Коммунистической Партии (большевиков) Украины* (2), 91–94.
- Петровичев, Н. А. (1970). *Партийное строительство: учебное пособие*. Москва: Политиздат.
- Серьогін, С. & Бородин, Є. (2012). Радянський досвід професійної освіти державно-управлінських кадрів. *Публічне адміністрування: теорія та практика: електрон. збір. наук. пр.* (2 (8)). Отримано з [http://www.dbuapa.dp.ua/zbirnik/2012-02\(8\)/index.html](http://www.dbuapa.dp.ua/zbirnik/2012-02(8)/index.html)
- Фролов, М. О. (2011). *Політична система та номенклатурна еліта радянської України 1920–1930-х рр.: особливості та механізми формування і функціонування*. Запоріжжя: КПУ.
- Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 166.
- Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1.

References

- Andreev, Ye. G. (1973). *Formy i metody partiynogo prosveshcheniya (Iz istorii stanovleniya sistemy politicheskogo obrazovaniya 1921–1925 gg.)*. Alma-Ata: Nauka.
- Anikeeva, I. V. (1982). *Marksistsko-leninskoe obrazovanie kommunistov i bespartinykh v nachalnom zvene partiynogo prosveshcheniya: (Opyt Kompartii Ukrainy 1921–1928 gg.): dis. na soisk. uchen. step. kand. ist. nauk (07.00.01)*. Dnepropetrovsk.
- Bystrov, Ye. S. (1979). *Deyatel'nost KPSS po sozdaniyu i razvitiyu sistem marksistsko-leninskogo obrazovaniya v period stroitel'stva sotsializma (1917–1938 gg.): dis. na soisk. uchen. step. kand. ist. nauk (09.00.02)*. Moskva.
- Central'nyy derzhavnyy arkhiv vyshnykh orghaniv vlady ta upravlinnja Ukrainy. F. 166.
- Central'nyy derzhavnyy arkhiv ghromads'kykh ob'jednanij Ukrainy. F. 1.
- Derzhavnyy arkhiv Dnipropetrovs'koi oblasti.
- Desyatyy sezd RKP(b). 8 marta – 16 marta 1921 g. (1933). Moskva: Partizdat.
- Doroshko, M. S. (2008). *Nomen-klatura. Kerivna verkhivka Radianskoi Ukrainy (1917–1938 rr.): monohrafiia*. Kyjiv: Nika-Centr.
- Frolov, M. O. (2011). *Politychna systema ta nomenklatura elita radjans'koi Ukrainy 1920–1930-kh rr.: osoblyvosti ta mekhanizmy formuvannja i funkcionuvannja*. Zaporizhzhja: KPU.
- Gopner, S. I. (1957). Martovskie i aprel'skie dni 1917 iz vospominanij uchastnika Oktyabrskoy revolyutsii. *Voprosy istorii* (3), 42–52.
- Korennaya, L. Ye. (1985). *Deyatel'nost Kommunisticheskoy partii po razvitiyu zaочноy formy partiynogo prosveshcheniya (1926–1938 gg. na materialakh Kompartii Ukrainy): dis. na soisk. uchen. step. kand. ist. nauk. (07.00.01)*. Kiev.
- Krotov, F. G. (1978). *Shkola ideynoy zakalki. Ocherki istorii marksistsko-leninskogo obrazovaniya v KPSS*. Moskva: Politizdat.
- Lebed Dmitriy Zakharovich. *Bolshaya biograficheskaya entsiklopediya*. (2009). Retrieved from https://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_biography/69573/%D0%9B%D0%B5%D0%B1%D0%B5%D0%B4%D1%8C.
- Magidov, V. (1923). V Yekaterinoslavskom podpole 1911–12 g. (Vospominaniya uchastnika). *Letopis revolyutsii. Zhurnal Komissii po izucheniyu Istorii Oktyabrskoy Revolyutsii i Kommunisticheskoy Partii (bolshevikov) Ukrainy* (2), 91–94.
- Petrovichev, N. A. (1970). *Partiynoe stroitel'stvo: uchebnoe posobie*. Moskva: Politizdat.
- Надійшла до редколегії 02.08.2018

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

2018. Vol. 1(26). Issues 1–2, pp. 44–50

doi 10.15421/2611806

<http://www.via.dp.ua>

УДК 378.091:93/94](477.83-25)»1944/1957»
LCC DK 508.9.L85

І. П. Антоняк

Львівський національний університет імені Івана Франка

**Організаційні аспекти функціонування вищої історичної освіти
у Львові (1944–1957 рр.)**

Проаналізовано закономірності та тенденції розвитку вищої історичної освіти у Львові впродовж 1944–1957 рр. Головним центром для здобуття історичної освіти був Львівський державний університет, проте повоєнна потреба забезпечення шкіл кваліфікованими вчителями історії стала однією з причин відновлення роботи Львівського державного педагогічного інституту. Звернено увагу на основні проблеми, з якими стикнулись історичні факультети у повоєнні роки: матеріально-технічні умови, підбір професорсько-викладацького складу із відповідними діловими та політичними якостями та набір студентів з «чистим політичним минулим». Розглянуто впровадження ідеології радянського режиму в усі сфери вищої історичної освіти: від навчально-методичного до ідейно-виховного процесу, що призвело до уніфікації змісту історичної освіти, встановлення радянських історичних концепцій та виховання студентів у дусі радянського патріотизму. Проте надання освіти більш технічного характеру призвело до ліквідації історичного факультету у Львівському державному педагогічному інституті, що утвердило Львівський університет як єдиний центр вищої історичної освіти у Львові.

Ключові слова: Львівський державний університет імені Івана Франка; Львівський державний педагогічний інститут; навчально-виховний процес; професорсько-викладацький склад; ідеологія.

Антоняк І. П. Организационные аспекты функционирования высшего исторического образования во Львове в 1944–1957 годах

Проанализированы закономерности и тенденции развития высшего исторического образования во Львове в течение 1944–1957 гг. Главным центром для получения исторического образования был Львовский государственный университет, однако послевоенная необходимость обеспечения школ квалифицированными учителями истории стала одной из причин возобновления работы Львовского государственного педагогического института. Обращено внимание на основные проблемы, с которыми столкнулись исторические факультеты в послевоенные годы: материально-технические условия, подбор профессорско-преподавательского состава с соответствующими деловыми и политическими качествами и набор студентов с «чистым политическим прошлым». Рассмотрено внедрение идеологии советского режима во все области высшего исторического образования: от учебно-методического до идейно-воспитательного процесса, что привело к унификации содержания исторического образования, установлению советских исторических концепций и воспитанию студентов в духе советского патриотизма. Однако предоставление образованию более технического характера привело к ликвидации исторического факультета во Львовском государственном педагогическом институте, что утвердило Львовский университет как единственный центр высшего исторического образования во Львове.

Ключевые слова: Львовский государственный университет имени Ивана Франко; Львовский государственный педагогический институт; учебно-воспитательный процесс; профессорско-преподавательский состав; идеология.

Antonyak I. P. Organizational Aspects of Higher Historical Education Functioning in Lviv between 1944–1957

The key issues of this work are the definition of all the development patterns and trends of higher historical education in Lviv during 1944–1957. During this period, it was possible to gain an education in history at the Lviv State University and at the Lviv State Pedagogical Institute. The main attention is paid to the problems faced by the history faculties in the post-war years: material and technical support, selection of teaching staff, recruitment of students for studying, and also the introduction of an ideological component into all areas of higher historical education. Demand for «ideological

direction» had a significant impact on the educational-methodological and ideological process, which led to the establishment of Soviet historical concepts, changes in the content of historical education and its unification under the Soviet style. The influence of party politics reflected on the teaching staff of the history faculties, because in this period attention was focused not only on professional qualities, but also on political convictions. This position was justified for the purpose of preventing the influence of teachers whose views were «ideologically and politically unverified» on the student environment. So-called «re-education» or «re-thinking» methods were applied to the teaching staff. The purpose of these methods was to recognize the correctness of the Soviet historical concepts and the Soviet world outlook in general. Significant requirements were placed on the students as well. Only students «with a clean political past» had the right to enter higher educational institutions. Educational and independent work with students at the historical faculties was based on the confirmation of the correctness of Marxist theories on the grounds of historical material, which was meant to become the basis for the formation of the Soviet world outlook among students of historians faculties. However, the change of the political course and redirecting education to be more technical in nature led to the elimination of the historical faculty at the Lviv State Pedagogical Institute, which established the Lviv University as the only center of higher historical education in Lviv.

Keywords: Ivan Franko Lviv State University; Lviv State Pedagogical Institute; Educational process; Teaching staff; Ideology.

Постановка проблеми. Із утвердженням радянської влади та територіях Західної України у 1939 р. розпочалось активне впровадження радянського ладу в усі сфери суспільного та культурного життя. Відповідно до Статуту про вищу школу СРСР у Львові було створено ряд нових вищих навчальних закладів та здійснено реорганізацію існуючих. Вищу історичну освіту здобували у Львівському університеті та Львівському державному педагогічному інституті.

Німецька окупація призупинила роботу вишів, проте з вигнанням німецьких військ діяльність усіх наукових та освітніх установ почала відновлюватись. Львівський університет поновив роботу від 30 липня, педагогічний інститут від 20 серпня 1944 р. З перших днів запрацювали історичні факультети, що стало новим етапом вищої історичної освіти, який характеризувався ідеологізацією та політизацією навчального процесу. Результатом такої освіти мала стати підготовка спеціалізованих вчителів історії зі «зрілим» радянським світоглядом, що давало в подальшому змогу виховання учнів у дусі радянського патріотизму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти стану ВНЗ Західної України після війни, їх матеріально-технічного забезпечення та науково-педагогічних кадрів проаналізовано у роботі С. Герегової та Т. Марусик (Герегова & Марусик, 1997). Автори звертають увагу на втручання партійних органів у навчально-виховний процес з метою «правильного» виховання студентів, вчителів, науковців та усієї інтелігенції. Цю проблематику висвітлено й у праці А. Черненко (Черненко, 1960), але з наданням більш позитивних оцінок діяльності партійних органів та комсомольських студентських організацій, їх впливу на освітній процес. Питання перетворень змісту вищої історичної освіти під впливом радянської ідеології висвітлено у праці В. Петриківа (Петриків, 2014).

Основою для написання даної роботи стали накази ректорів, протоколи засідань Ради факульте-

ту, також звіти по навчально-виховній та самостійній роботі, які зберігаються у фондах архіву Львівського університету імені Івана Франка та у Державному архіві Львівської області м. Львова.

В якості джерел було використано спогади тогочасного студента С. А. Макарука (Макарук, 2014; 2015) та Ю. М. Гроссмана, який працював у педагогічному інституті, а з 1953 р. в університеті на історичному факультеті (Гроссман, 1994).

Метою даної роботи є проаналізувати всі закономірності функціонування вищої історичної освіти у Львові впродовж 1944–1957 рр., що передбачає вирішення таких завдань: охарактеризувати умови функціонування історичної освіти у Львові, визначити вплив політизації та ідеологізації на навчальний процес, викладацький склад та студентство.

Виклад основного матеріалу. У пресі широко анонсували відновлення роботи вишів Львова з метою підкреслення важливості діяльності науково-освітніх установ для радянського суспільства (Оголошення..., 1944, с. 4). Історична освіта розглядалась режимом як метод пояснення та підтвердження правильності марксистського вчення, з однієї сторони, з іншої – як метод пропаганди серед студентства. Тому науково-освітнє середовище історичних факультетів мало відповідати усім канонам радянської ідеології із чітко окресленим ідейно-політичним та психологічним полем як професорсько-викладацького складу, так і студентства.

Відновлення роботи історичних факультетів супроводжувалось низкою проблем. Першою та нагальною була потреба відновлення нормально функціонування приміщень – забезпечення освітленням, обігрівом, меблями. Тривав добір професорсько-викладацьких кадрів на роботу та вирішувались питання розробки нових навчальних програм та підручників, які б відповідали марксистській ідеології (Лазаренко, 1961).

Найгостріше проблема науково-педагогічних кадрів стояла в ЛДПІ. Інститут доукомплектову-

вали методом взяття на роботу частини професорів Львівського університету в порядку сумісництва, оскільки були вільні вакансії на історичному факультеті з основ марксизму-ленінізму, історії народів СРСР, політекономії, діамату та істмату, методики викладання історії. Внаслідок цього більшість викладачів працювали як в університеті, так і в інституті (М. С. Думка, В. Т. Горбатюк, Г. І. Глядківська, В. Ф. Інкін, Н. В. Цимбал, А. П. Коваленко, І. І. Вейцківський) (ДАЛО, спр. 31, арк. 20). Така практика була поширеною для даного періоду, але згідно з наказом «Про введення штатних посад і штатних ставок для професорсько-викладацького складу у вишах» від 18 вересня 1945 р., в університеті запроваджувались певні умови сумісництва: обрання основного місця роботи, сумісництво дозволялось за умов не перевищення 50 % основної штатної ставки, дозвіл на порядок сумісництва надавався ректором університету (Архів ЛНУ, спр. 7, арк. 218), а з 1947 р. – Міністром вищої освіти (Архів ЛНУ, спр. 23, арк. 8).

Поповнення викладацького складу забезпечувалось і переведенням кваліфікованих кадрів на роботу до Львова, адже виникали сумніви щодо ділових та політичних якостей місцевих викладачів. Згідно з розпорядженням Управління у справах вищої школи при Раді Міністрів УРСР від 4 грудня 1946 р., в університеті було створено комісію з підготовки матеріалів по діяльності університету і його особового складу в період Другої світової війни, яку очолював В. Т. Горбатюк (Архів ЛНУ, спр. 22, арк. 31). Викладачі подавали інформацію про партійність, військову службу, перебування в полоні, перебування в час німецької окупації (в якому часі, місці та їх рід занять). У деяких документах такі вимоги до викладацького складу пояснювались прагненням не допустити впливу на студентське середовище осіб, які мали «не перевірені ділові та політичні якості» (Архів ЛНУ, спр. 23, арк. 161).

До складання вступних іспитів у ВНЗ допускались особи, які мали закінчених дев'ять класів середньої школи. Вступ без іспитів був можливий при закінченні десяти класів середньої школи на відмінно. Заява про зарахування подавалась разом із автобіографією, атестатом про закінчення середньої школи (оригіналом або завіреною нотаріально копією) та трьома фотокартками (Оголошення про відновлення діяльності..., 1944, с. 4). Окремо могли долучатися документи про військову службу.

Вступна кампанія проходила як «викривальна» операція, адже при вступі до вишів абітурієнтів перевіряли на причетність до українських націоналістичних організацій з метою закрити доступ у ВНЗ ворожо налаштованої до радянської влади

молоді (Герегова & Марусик, 1997, с. 103). Слідували за цим процесом Львівський обком КП(б) У та комсомольська організація, яка вже у 1944–1945 рр. існувала на історичному факультеті Львівського університету (Черненко, 1960, с. 35).

Ці перевірки мали місце і для студентів-першоккурсників. У споминах С. А. Макарчук (тогочасний студент історичного факультету) згадував про комсомольські збори, де кожен студент мав зізнатися про свої чи батьківські «провини» перед радянською владою. Студентів попереджали, що приховування такої інформації при її подальшому виявленні стане вагомою причиною для відрахування студента з університету (Макарчук, 2015, с. 83–85).

Термін навчання на історичному факультеті в університеті складав чотири роки (п'ятирічний план навчання був запроваджений з 1 лютого 1947 р.) (Архів ЛНУ, спр. 22, арк. 139), в педагогічному інституті – чотири роки (ДАЛО, ф. Р-7, оп. 1). Всюди діяли й заочні форми навчання.

Від 2 жовтня 1940 р. було встановлено в усіх вищих навчальних закладах плату за навчання 300 карбованців (ДАЛО, спр. 32, арк. 281). Для порівняння, заробітна плата лаборанта становила 450 крб, а старшого лаборанта – 550 (Архів ЛНУ, спр. 36, арк. 79). Звільнення від оплати за навчання поширювалось на інвалідів Другої світової війни, дітей рядового складу, що загинули на фронтах, інвалідів та пенсіонерів.

Звичайна студентська стипендія становила 220 крб, а підвищена – 260. Як згадував у споминах С. А. Макарчук, «впроголодь на стипендію можна було вижити» (Макарчук, 2015, с. 73). Студенти із малозабезпечених сімей отримували державну стипендію (Архів ЛНУ, спр. 6, арк. 20).

Навчальна робота історичних факультетів була окреслена навчальними програмами, які відповідали усім адаптаціям історичної науки до нових політичних умов. У 1945 р. на засіданні четвертої Всесоюдної наради керівників кафедр суспільних наук було представлено нову програму з історії СРСР для історичних факультетів університетів та педагогічних інститутів. У програмі було усунуто норманістичні теорії та доповнено історією зовнішньої політики і дипломатії, головним чином акцентувалося на історії російської культури. Курс включав розділ «Велика Вітчизняна війна» (Петриків, 2014, с. 155–164).

З переведенням історичних факультетів на п'ятирічний термін навчання запроваджувалась нова доповнена програма, завданням якої визначалось вивчення студентами марксистсько-ленінського вчення про історичну освіту, критика основних тверджень буржуазної історіографії. За основою «правильного» викладу історичного матеріалу

вважали написаний Й. Сталіним «Короткий курс ВКП(б)», тому на історичних факультетах виділяли додаткові години для його опрацювання не лише для студентів, але й для викладацького складу (Архів ЛНУ, спр. 34, арк. 10).

У 1946 р. розпочався наступ на історичну освіту і науку, що спрямовувався проти наукової школи М. Грушевського – І. Крип'якевича, О. Терлецького та М. Кордуби (Сливка, 1995, с. 340, 341). Одним з головних опонентів та інформаторів їхніх «буржуазно-націоналістичних поглядів на історію» був декан історичного факультету Львівського університету В. Горбатюк, який працював за сумісництвом на посаді доцента кафедри історії УРСР у Львівському державному педагогічному інституті (ДАЛО, спр. 31, арк. 20).

Нападки на зазначених учених подано у звіті Управління у справах пропаганди та агітації «Про недоліки та помилки в ідеологічній роботі в Україні», а також у рішенні Х пленуму Львівського обкому КП(б)У (ДАЛО, спр. 82, арк. 212). Керуючись даними постановами, історична освіта у ВНЗ Львова розвивалась в умовах надання радянській системі історичних знань першорядного значення. Всі історичні концепції, які не входили в цю систему, автоматично оголошувались ворожими та антинауковими.

Оскільки І. Крип'якевич, М. Кордуба та О. Терлецький вбачали у критиці історичних концепцій М. Грушевського більше політичного, ніж наукового підґрунтя, та відкрито спирались на його праці – це дало змогу звинуватити їх у поширенні націоналістичних поглядів. Тому ЦК КП(б)У постановив розгорнути широку критику націоналістичних поглядів М. Грушевського та його школи (Про перекощення і помилки..., 1947, с. 4–6).

З метою викоринення «ідеологічних помилок» роботу історичних факультетів неодноразово перевіряли. У 1948 р. діяльність кафедр історії УРСР перевіряло Управління у справах вищої школи (Архів ЛНУ, спр. 35, арк. 43). На історичному факультеті університету регулярно створювались комісії для аналізу курсу історії України та розгляду роботи кафедр в цілому (кожного разу склад комісії був різним) (Архів ЛНУ, спр. 35, арк. 78).

Цікавим прикладом є те, що у 1948 р. в університеті проводились перевірки кафедр історії України, української літератури та всіх суміжних із біологічними науками кафедр на геологічному та географічному факультетах. Причиною цього була адаптація так званих проблемних дисциплін до ідеологічних вимог та політичних умов (Архів ЛНУ, спр. 34, арк. 128).

Детального звіту про стан викладання історії УРСР вимагало Управління у справах вищої школи і від історичного факультету ЛДПІ. У звіті зазначалось, що окремої кафедри історії УРСР в ін-

ституті немає, була кафедра історії СРСР, до якої входили спеціалісти із історії України (Н. В. Цимбал та І. С. Павлюк) (ДАЛО, спр. 47, арк. 2). Також вказувалось, що роботу кафедри було повністю організовано до нових вимог з врахуванням недоліків, які мали місце у роботі окремих кафедр. З метою забезпечення високого ідейного рівня викладання історії України та відповідності до радянських історичних концепцій здійснювався постійний контроль за професорсько-викладацьким складом у вигляді відвідування лекцій та семінарських занять завідувачем кафедри та дирекцією інституту, запроваджено стенографування лекцій, які рецензувались та обговорювались на засіданнях кафедри. Головною перешкодою діяльності кафедри у викладанні курсу історії України визначалась відсутність науково-методичних посібників та підручників. Для студентів було прочитано ряд лекцій: «Помилки й перекощення в підручниках з історії України для вищої і середньої школи», «Фальсифікатори історії», «Історія як ідеологія буржуазних націоналістів – М. Грушевський та його учні» (ДАЛО, спр. 56, арк. 121, 127).

Позаяк ідеологічний тиск мав свої наслідки, всі курси з історії України були переглянуті відповідно до постанов «Про політичні помилки та незадовільну роботу інституту історії України АН УРСР» та «Про поліпшення викладання і політико-виховної роботи у вищих навчальних закладах УРСР» (Архів ЛНУ, спр. 32, арк. 273). Зазначалось, що помилки, які мали місце у роботі, були виявлені та виправлені, а курс з історії України доповнений ідейно-теоретичним змістом. Для забезпечення ще більшого контролю у Львівському університеті у 1949 р. об'єднали кафедру історії УРСР із кафедрою історії народів СРСР в одну кафедру під назвою історії СРСР (Архів ЛНУ, спр. 42, арк. 65).

Особливого значення в історичній освіті надавалось ідейно-виховній роботі, підкреслювалось, що «виховна робота в радянській вищій школі є такою ж обов'язковою для професорів і викладачів, як і учбова робота». У спогадах Ю. М. Гроссмана, який працював у цей період у педагогічному інституті, зазначено, що на початку 1950-х рр. «культ Сталіна» набув практично релігійного характеру. Праці Сталіна були обов'язковими до опрацювання, на засіданнях кафедри їх зачитували в голос та обговорювали (Гроссман, 1994, с. 201). Всі кафедри мали розробити план виховної роботи по групах і вести регулярний чіткий облік її виконання. Ректор попереджав усіх деканів, що двічі на місяць будуть скликатися збори деканів факультетів з питань втілення плану ідейно-виховної роботи (Архів ЛНУ, спр. 22, арк. 83).

У виховній роботі з академічними групами головну увагу надавали вивченню марксистсько-ленінської теорії за працями Й. Сталіна. Разом із старостами, комсоргами та профорганами академічних груп складали розклади по виконанню ідейно-виховної роботи, ліквідації прогулів з курсу основ марксизму-ленізму і учбових занять. Вся ідейно-виховна робота підпорядковувалась завданню комуністичного виховання студентської молоді, вихованню радянського патріотизму, любові до своєї професії та морально-політичних якостей майбутніх вчителів (ДАЛО, спр. 128, арк. 2).

Цікаво і досить критично охарактеризував навчально-виховну роботу на історичному факультеті університету С. А. Макачук, який вказував, що вся робота із студентами базувалась на формуванні двох світоглядних рівнів. Перший мав «загальносоюзний» характер та відповідав за виховання єдиного ідейно-політичного та психологічного поля «радянських людей», які мали усвідомлювати, що живуть у найдосконалішому суспільстві. Другий рівень скеровувався на професійний світогляд істориків, які мали трактувати та розуміти історичне минуле як «безперервний процес класової боротьби за соціальне визволення», кульмінацією якого стала Велика Жовтнева соціалістична революція (Макачук, 2014, с. 315–317). Тому всі студенти були зобов'язані вирізнятися «політичною активністю», тобто добровільно-примусово брати участь в усіх політичних заходах (мітингах, демонстраціях, святкуванні різних політичних дат), компетентними у питаннях внутрішньої та зовнішньої політики Радянського Союзу. За політико-виховною роботою на історичних факультетах здійснювався чіткий ідеологічний контроль, проводились неодноразові перевірки виконання планів занять та їх тематичне наповнення (Архів ЛНУ, спр. 35, арк. 43).

На історичних факультетах значна кількість годин надавалась для вивчення української та російської мов. Причиною цього був низький рівень культури мовлення та граматики студентів. З метою виправлення ситуації у навчальні програми внесли додаткові заняття, які завершувались іспитом. Викладачі в усіх студентських письмових роботах перевіряли мову викладу матеріалу, при усних відповідях студентів звертали увагу на культуру мовлення (Архів ЛНУ, спр. 16, арк. 33). Така сама ситуація спостерігалася в педагогічному інституті. У звітах про роботу кафедр ця проблема обумовлювалась специфікою місцевої мови (ДАЛО, спр. 32, арк. 12).

У другому семестрі 1948–1949 навчального року було введено обов'язкове вивчення російської мови у національних групах ВНЗ, де навчання відбувається не російською мовою (Архів ЛНУ,

спр. 34, арк. 167). Окрім цього, додавалась ще одна іноземна мова (за вибором студента) як факультативна дисципліна.

Рішення XX з'їзду ЦК КПРС та постанова «Про подолання культу особи та його наслідків» забезпечили зміну ідеології Радянського Союзу в напрямку деєдалінізації. Цей процес «зміни акцентів» ідеології яскраво відобразився на історичній освіті, адже з навчально-методичної та ідейно-виховної роботи вилучались праці Й. Сталіна, критикувався його внесок в історію. Головний акцент ставився на «виховання студентів у дусі ленізму і дружби народів СРСР, пролетарського інтернаціоналізму та непримиреної боротьби до во-рожих ленінських течій» (ДАЛО, спр. 96, арк. 60).

Позитивною рисою цього періоду є відновлення у 1957 р. діяльності кафедри історії України, завідувачем кафедрою було призначено кандидата історичних наук, доцента О. Г. Цибко (Архів ЛНУ, спр. 109, арк. 145). Але незважаючи на так звану відлигу, ідеологічний тиск на історичну освіту партійними органами не припинився. Прикладом цього є звільнення старшого викладача кафедри історії СРСР, кандидата історичних наук П. Н. Чуприни «за допущення політично шкідливих тверджень під час лекцій» (Архів ЛНУ, спр. 109, арк. 26).

Ще одна постанова з'їзду запроваджувала збільшення зв'язку між вузами та виробництвом, тому наголос робився на розвиток політехнічних наук, що стало однією з причин переходу ЛДП до більш технічного спрямування (ДАЛО, спр. 140, арк. 8). Наслідком цього стала ліквідація у 1957 р. Історичного відділу історико-філологічного факультету у педагогічному інституті (ДАЛО, спр. 161, арк. 2), всі студенти були переведені на навчання на історичний факультет Львівського державного університету ім. Івана Франка (ДАЛО).

Історичний факультет університету мав середній набір студентів. Упродовж 1950-х рр. кількість студентів становила від 40 до 60 осіб. З ліквідацією історичного факультету ЛДП усі студенти були переведені на навчання в університет, тому випуск 1958 р. становив 97 студентів, а 1959 р. – 122 студенти. Особливо це вплинуло на заочну форму освіти, яка у педагогічному інституті була завжди численнішою. У 1956 р. випуск становив 44 випускники, у 1957 р. – 74, а у 1959 р. – 200, 1960 р. – 279 випускників (Макачук, 2014, с. 323).

Із збільшенням кількості студентів виникла проблема виконання навчального плану на заочній формі навчання, тому добирали викладацькі кадри на умовах погодинної оплати. На кафедрі історії СРСР було прийнято М. П. Ковальського, Н. М. Волянюка, Ф. І. Стебля, І. П. Луценко, І. Я. Дідуса (Архів ЛНУ, спр. 109, арк. 39), а також

В. В. Зварича, А. І. Андрусенка, І. Я. Дідуса (Архів ЛНУ, спр. 112, арк. 77). На кафедрі історії південних і західних слов'ян – С. М. Трусевича, на кафедрі історії стародавнього світу і середніх віків – С. О. Щербакова (Архів ЛНУ, спр. 113, арк. 42). Кількість навантаження коливалась від 150 до 500 годин.

З метою забезпечення нормальних умов для студентів історичний факультет був переведений у другу зміну навчання (Архів ЛНУ, спр. 111, арк. 31).

Висновки. Загалом вища історична освіта Львова впродовж 1944–1957 рр. мала однакові

тенденції розвитку, що і в країні в цілому, адже функціонувала в єдиному державному політичному та ідеологічному середовищі. Характерними рисами даного періоду було утвердження радянських історичних концепцій, уніфікація змісту історичної освіти, ідеологічний тиск на професорсько-викладацький склад, що призвело до надання історичній освіті більш політичного, ніж наукового значення. Звичним явищем даного періоду стала критика «помилки націоналістичного характеру» та надання рекомендацій щодо правильності поєднання історичного матеріалу з практикою комуністичного будівництва.

Бібліографічні посилання

- Архів Львівського національного університету імені Івана Франка (Архів ЛНУ). Ф. Р-119, оп. 6.
- Герегова, С. & Марусик, Т. (1997). Розвиток вищої історичної освіти у західному регіоні України (друга половина 40-х – перша половина 50-х рр. XX ст.). *Український історичний журнал* (3), 101–108.
- Гроссман, Ю. М. (1994). *Пережитое и передуманное: записки для друзей*. Нью-Йорк: Слово-Word.
- Державний архів Львівської області (ДАЛО). Ф. Р-7, оп. 1.
- Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали: у 3-х т. Т. 1: 1939–1953. (1995). 340–341. Київ: Наукова думка.
- Лазаренко, Є. К. (1961). *300 років Львівського університету*. Львів: Видавництво Львівського університету.
- Макарчук, С. А. (2014). Історичний факультет Львівського університету у 1951–1956 роках. *Вісник Львівського університету. Серія історична* (50), 315–339.
- Макарчук, С. А. (2015). *Побачене, почуте, пережите*. Київ: Атіка.

- Оголошення про відновлення діяльності Львівського державного педагогічного інституту і Учительського інституту (1944). *Вільна Україна*, 1 вересня (№ 48 (582)), 4.
- Оголошення про прийом студентів до ЛДУ (1944). *Вільна Україна*. 17 вересня (№ 59 (594)), 4.
- Оголошення про прийом студентів на навчання у ЛДІП (1944). *Вільна Україна*, 16 вересня (№ 58 (593)), 4.
- Петриків, В. (2014). Суспільно-політичне підґрунтя формування змісту вищої історичної освіти в Україні у перші повоєнні роки. *Людинознавчі студії. Серія педагогіка* (29), 155–164. Дрогобич: Видавництво Дрогобицького державного педагогічного університету ім. Івана Франка.
- Про перекидання і помилки у висвітленні історії української літератури в «Нарисі історії української літератури» (1947). *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР* (1–2), 4–6.
- Черненко, А. М. (1960). *Нам партія силу дала (з історії комсомольської організації Львівського державного університету імені Івана Франка)*. Львів: Вид-во ЛДУ імені Івана Франка.

References

- Arkhiv Lvivskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Franka (Arkhiv LNU) [Archive of Ivan Franko National University of Lviv]. Fund R-119, deser. 6.
- Chernenko, A. M. (1960). *Nam partiia sylu dala (z istorii komsomolskoi orhanizatsii Lvivskoho derzhavnoho universytetu imeni Ivana Franka)* [The party gave us strength (from the history of the Komsomol organization of Ivan Franko Lviv State University)]. Lviv: Vydavnytstvo Lvivskoho derzhavnoho universytetu imeni Ivana Franka (in Ukrainian).
- Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti (DALO) [State Archive of Lviv Oblast]. Fund R-7, deser. 1.
- Grossman, Ju. M. (1994). *Perezhitoe i peredumannoe: zapiski dlja друзей* [Experienced and changed his mind: notes for friends]. N'yu-Jork: Slovo-Word (in Russian).
- Herehova, S. & Marusyk, T. (1997). Rozvytok vyshchoi istorichnoi osvity u zakhidnomu rehioni Ukrainy (druga polovyna 40-kh – persha polovyna 50-kh rr.

- XX st.) [The development of higher historical education in the western region of Ukraine (the second half of the 40's – the first half of the 50's of the twentieth century)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* (3), 101–108 (in Ukrainian).
- Kul'turne zhy'ttya v Ukraini. Zaxidni zemli. Dokumenty i materialy: u 3-x t. T. 1: 1939–1953. (1995). 340–341. Kyiv: Naukova dumka. (in Ukrainian).
- Lazarenko, Ye. K. (1961). *300 rokiv Lvivskoho universytetu* [300 years of Lviv University]. Lviv: Vydavnytstvo Lvivskoho universytetu (in Ukrainian).
- Makarchuk, S. A. (2014). Istorychnyi fakultet Lvivskoho universytetu u 1951–1956 rokakh [Historical Faculty of Lviv University in 1951–1956]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Ser. istorychna* (50). 323 (in Ukrainian).
- Makarchuk, S. A. (2015). *Pobachene, pochute, perezhyte* [See, hear, experience]. Kyiv: Atika (in Ukrainian).

- Oholoshennia pro pryiom studentiv do LDU (1944). *Vilna Ukraina – Free Ukraine*. 59(594), 4 (in Ukrainian).
- Oholoshennia pro pryiom studentiv na navchannia u LDPI (1944). *Vilna Ukraina – Free Ukraine*. 58(593), 4 (in Ukrainian).
- Oholoshennia pro vidnovlennia diialnosti Lvivskoho derzhavnoho pedahohichnoho instytutu i Uchytelskoho instytutu (1944). *Vilna Ukraina – Free Ukraine*. 48(582), 4 (in Ukrainian).
- Petrykiv, V. (2014). Suspilno-politychne pidgruntia formuvannia zmistu vyshchoi istorychnoi osvity v Ukraini u pershi poviennni roky [Socio-political background of the formation of the content of higher historical education in Ukraine in the first post-war years]. *Liudynoznavchi studii. Ser. Pedahohika* (29), 155–164. Drohobych: Vydavnytstvo Drohobytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu im. Ivana Franka (in Ukrainian).
- Pro perekruchennia i pomylky u vysvitleni istorii ukrainskoi literatury v «Narysi istorii ukrainskoi literatury» (1947). *Zbirnyk nakaziv ta rozporiadzhen Ministerstva osvity Ukrainiskoi RSR* (1–2), 4–6 (in Ukrainian).

Надійшла до редколегії 11.04.2018

УДК 94(477)«19/20»
LCC DK508.813

O. V. Holovina

Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs

The specifics of shaping the national and political identities in Ukrainian society: history and modernity

The study examines the shaping of political and national identity in Ukraine in historical context, defines the factors influencing the process; the scope of the study covers the period from the beginning of the 20th century to the present days. The urgency of the study lies in the fact of existence of double identities in the collective and individual consciousness of Ukrainians at the beginning of the 20th century, which also complicates the problem of the choice of identities in modern Ukrainian society. The main range of problems requiring further research, debating points and poorly investigated problems, perspectives of studies in the area and ways of solving the existing social problems are identified. Along with the theoretical principles of studying the specifics of shaping of social consciousness, practical measures are taken to overcome the existing crisis in the public consciousness, complex solutions to the problem of shaping the collective historical memory of Ukrainians are proposed.

Key Words: Shaping of Identity; Political Identity; National Identity; Dual Identities; Problem of Identity in Contemporary Ukraine.

Головіна О. В. Особливості формування національних та політичних ідентичностей в українському суспільстві: історія та сучасність

У дослідженні розглянуто формування політичної та національної ідентичності в Україні в історичному дискурсі, визначено основні фактори, що впливали на цей процес; межі розвідки охоплюють період із початку ХХ ст. до сьогодення. Актуальність вивчення проблеми обумовлено існуванням подвійних ідентичностей у колективній та індивідуальній свідомості українців початку ХХ ст., що розглядається як чинник проблем вибору ідентичностей, що існують у сучасному українському суспільстві. У розвідці на підставі низки загальнонаукових методів та загальних методів історичної науки: аналізу, синтезу, порівняльно-історичного, системно-структурного – досліджено особливості становлення національної та політичної свідомості в українському суспільстві, пов'язану з ними самоідентифікацію, як чинники політичних та державотворчих процесів у ХХ ст. Визначено основне коло питань, що потребують подальшого дослідження, дискусійні та малодосліджені проблеми, перспективи розвідок у даній царині та позначено шляхи вирішення існуючої суспільної проблеми. Поряд із теоретичними засадами дослідження особливостей формування суспільної свідомості наведено як практичні заходи подолання існуючої кризи у суспільній свідомості, запропоновані комплексне вирішення проблеми формування колективної історичної пам'яті українців.

Ключові слова: формування ідентичності; політична ідентичність; національна ідентичність; подвійні ідентичності; проблема ідентичності у сучасній Україні.

Головина О. В. Особенности формирования национальных и политических идентичностей в украинском обществе: история и современность

В исследовании рассмотрено формирование национальной и политической идентичности в Украине в историческом дискурсе, обозначены основные факторы, влияющие на этот процесс; хронологические рамки исследования охватывают период от начала ХХ в. до настоящего времени. Актуальность исследования проблемы обуславливает существование двойных идентичностей в коллективном и индивидуальном сознании украинцев начала ХХ в., что выступает фактором проблем выбора идентичностей, существующих в современном украинском обществе. В статье на основе ряда общенаучных методов и общих методов исторической науки: анализа, синтеза, сравнительно-исторического, системно-структурного – рассмотрены особенности становления национального и политического сознания в украинском обществе, связанную с ними самоидентификацию, как факто-

ры важнейших политических процессов XX в. В статье определено круг вопросов, требующих дальнейшего изучения, дискуссионные и малоисследованные проблемы, перспективы исследований в данном направлении, обозначены пути решения имеющейся социальной проблемы. Наряду с теоретическими подходами к исследованию особенностей формирования общественного сознания приведены практические рекомендации для преодоления существующего кризиса в общественном сознании, предложены комплексные меры для решения проблем формирования коллективной исторической памяти украинцев.

Ключевые слова: формирование идентичности; политическая идентичность, национальная идентичность, двойные идентичности, проблема идентичности в современной Украине.

Formulation of the problem. The problem of shaping the national and political identity in a contemporary context gains ground due to the urgent needs of Ukrainian society – the need for national consolidation and the protection of the sovereignty and integrity of the state, given that the state- and nation-building completion processes are inextricably linked to the processes of shaping the national identity of Ukrainian citizen. The problem of national and political self-identification of Ukrainian citizens is extremely challenging and urgent in the context of the European political Ukrainian nation-building. As a result of the Russian Empire adopting the lengthy unification state policy on the Eastern Ukrainian lands, the existing identities got blurred, and at the same time the shaping of new, modern identities got crippled, causing the crisis of identities existing in today's Ukraine.

Until recently, the ethnicity was not considered as the main criterion for identifying the group affiliations and differences. Religious, class differences within one nation were paid more attention than the trans-national differences. Understanding the specifics of the shaping of national and political identity on Ukrainian lands is impossible without historical discourse, which under this research study covers the period from the beginning of the 20th century. The study proposes to consider and research conditions for the shaping of identities, the factors that influenced this process, having settled on certain components of consciousness, as well as to determine the range of problems existing in this area and prospects for further exploration on this issue, and to identify the ways needed to solve the existing social problem.

Analysis of publications. Distinguished scholars and socio-political personas of the 19th and early 20th centuries made a significant contribution to the study of the problems of the Ukrainian nation-building, the shaping of a national consciousness, and the search for identity. (M. Kostomarov, V. Antonovich, M. Drahomanov, I. Franko, M. Hrushevsky). Modern researchers of the ethno-political processes in Ukraine emphasize the relevance of the study of the processes of the Ukrainian nation-building and development of the state, considering them through the historical, political, philosophical and even psychological lens (G. Kasyanov, Y. Hrytsak, I. Gyrych, Y. Vermenich,

P. Gnatenko, M. Popovich, V. Golovko, T. Voropayeva and others).

Presentation of the main material. National identity is inextricably linked to the shaping of national consciousness, which gets shaped at the time of the formation and self-awareness of the nation. Until the modern era, the ethnicity was not considered as the main criterion for identifying the group affiliations and differences. Religious and class differences within one nation were paid more attention than the trans-national differences. The new Ukrainian intellectual elite – *intelligentsia* – became the bearer of Ukrainian national identity in the 19th century. By identifying the components of national identity, its representatives focused on such features of the Ukrainian ethnic community as history, folklore, language, and literature.

As V. Golovko notes, the political identity «has an integrating nature, it feeds on and absorbs other types of identity: regional (distorting it to the state level), religious (as the cult of deification of supreme authority, the introduction of state religion), ethnic (dominant ethnic group as the support of the state or the attraction to the merger of the state and the ethnic community)». National identity is a «plexus of ethnic and political identities». Among the main attributes of national identity we can highlight one's own name, shared historical territory, shared historical memory and historical myths, common legal rights and obligations, a common economy with the option of free movement within the national territory (Golovko, 2002).

In the process of analyzing political identity, the following characteristics must be considered: historical conditions, specifics of the ethnic composition of the population, the religions and religious denominations of the territory of interest, the level of urbanization, political culture, etc. The phenomenon of multiple identity was typical for the empires of the 19th century. Double identities in the public consciousness of Ukrainians, both collective and individual, became common and widespread phenomenon at the beginning of the 20th century.

In the historical context of the development of the Ukrainian people, the shaping of national and political Ukrainian consciousness has become much more complicated. Under unfavorable circumstances for the national development of the Ukrainian people,

primarily the mass denationalization of the higher, most educated and influential classes of Ukrainian society, double (sometimes triple) identities were shaped in the Ukrainian population.

The conditions for the shaping of national and political Ukrainian identity at the beginning of the 20th century made the development of identification factors more complicated and led to the existence of several parallel identities in the collective and individual consciousness of Ukrainians, combining the imperial («Great Russian») – political and Ukrainian – ethnic ones.

At the beginning of the 20th century, among the Ukrainians loyal to the official imperial rule ideology, only the idea of the possibility of Ukrainian development only on the Russian soil, in close and inseparable connection with the «Russian» culture, was welcome. This type of identity can be defined as «Little Russian».

According to L. Nagorna's definition, «the «Little Russian identity» arose as a form of self-awareness of that part of the left-bank Ukrainian gentry, which tried to combine the local patriotism with loyalty to the Russian monarchy» (Nagorna, 2002). An additional reason for the existence of double political loyalty, as I. Gyrych put it, was the certain socio-economic situation that has come about in the Russian Empire and almost made it impossible for an open confrontation with the system of monarchical state power. Considering the phenomenon of double political loyalty and the relevant double national identity of the Ukrainian intelligentsia, I. Gyrych claims that «the intelligentsia became the bearer of the idea of separateness, the situation, when the land aristocracy contented itself with the advantages gained from the metropolis as a reward for the disavowal of Ukrainian irredentism» (Gyrych, 2014), consciously choosing Ukrainian cultural identity, and further – through culture mongering – moving to the ideas of the political isolation of the late 19th and early 20th centuries. Thus, when examining the processes of shaping of national and political identities in the population of Ukrainian lands at the beginning of the 20th century, it is necessary to take into account the specifics of the shaping of the national Ukrainian identity and bear in mind the complexity of the ethno-political processes that were abundant in the territory of Ukraine.

Among the ideological factors that largely determined the vector of the political process, and later on influenced the direction of the state-building process, was the specifics of the right-wing movement on the territory of Ukraine, namely the participation of ethnic Ukrainians in it. Ethnic origin Ukrainians constituted a significant share, in particular, in the representatives of Russian nationalist parties, who, according to the then-official doctrine of the unity of

the Russian people, self-identified themselves as Russians («Russian nationals»). So, as V. Lyubchenko notes, the stand of Russian nationalist organizations on the Ukrainian issue is at the same time the stand of politically active ethnic Ukrainians – the representatives of the higher society class, fully exploiting the advantages gained from being officially recognized as the part of the dominant nation of the empire (Lyubchenko, 1997).

Regarding the problems of shaping of political consciousness of the population of the Russian Ukraine, we should elaborate the attitude of Ukrainians towards the official – global imperial – right-wing ideology, including its transformation from monarchism to nationalism, based on the ideological triad «Orthodoxy – autocracy – nationality», which can be considered as ideological preconditions of political processes in Ukraine since the beginning of the 20th century up to the present days. Since the right-wing global imperial ideology – from monarchism to Russian nationalism – determined the creation of a political social consciousness based on the global imperial ideology, the study of this problem is of great importance for understanding the specifics of political consciousness in Ukrainian society at the beginning of the 20th century, which still remains an inadequately researched topic and needs further study.

The significant material for analyzing the state of national consciousness and political identity of Ukrainians at the beginning of the 20th century can be obtained from the political journalism, in particular, from the articles of M. Hrushevsky. For example, in the collection of articles of 1907 (although the cover and the title claim 1906), «From the running wave», in which the postulates of M. Hrushevsky's political program are formulated, one of them is «the recognition of the Ukrainian nation as a separate and independent national unit, which should not be subject to any restrictions on the account of its supposedly lower cultural value or close kinship with some other nation» (Hrushevsky, 1906). M. Hrushevsky, to some extent, accused of the situation at hand «the older generation of Ukrainian patriots, the so-called Ukrainiano-philes» who proclaimed the culture mongering idea, rejecting all sorts of political postulates. In his work «Ukrainian heritage in Russia, its demands and needs» (1906), M. Hrushevsky condemned the participation of Ukrainians in the All-Russian revolutionary movement, since it diverted them from solving national problems, from the national Ukrainian movement.

The problems of self-identification and political awareness, as never before, arose before Ukrainian society during the period of the Ukrainian Revolution, given that it directly determined the further path of the Ukrainian state. As a distinguished historian, M. S. Grushevsky understood all the importance of

the political moment, and thus he shaped the public opinion of Ukrainians with the journalistic works of that time and influenced the public's understanding of the acuteness of the current issues – the development of Ukrainian statehood and nation-building. In particular, by defining the geopolitical factor in the shaping of the mental foundations of the Ukrainian people, M. S. Hrushevsky defines the Moscow political orientation of Ukrainian citizenship as extremely harmful for understanding the Ukrainian separateness. Justifying the Ukrainian Eurocentrism, M. Hrushevsky emphasizes the liminary nature of civilization, separating the Ukrainian cultural space from the Russian: created in difficult times of Ukraine's struggle for independence and statehood.

The national self-identity got even more complicated in Soviet times. According to Y. Vermenich, «disoriented and demoralized people when choosing among the self-identifications, chose not optimal, but least dangerous. <...> The void created by the eradication of traditions, at best, was filled by the mindless nihilism, and at worst – by the aggressive hostility to the otherness» (Vermenych, 2017). At that time, the classical approach became the dominant element for identifying identity.

An important marker of national and political identification has always been the attitude toward the language, because of its tight bounds with the national psychology. The ambivalence in political and national identities as a manifestation of «split consciousness» – a double Ukrainian-Russian (or Russian-Soviet) identity – clearly manifests itself in relation to the Ukrainian language: because of the historically developed regional specifics of Ukraine, the language question has remained relevant until now, which enabled to use it during election campaigns.

The existence of multiple loyalty and identity of Ukrainians during the 20th century and the influence of these factors on the shaping of the consciousness of modern Ukrainians allow to outline a range of problems that need to be addressed further:

- conditions for the shaping of national and political Ukrainian identity, overall identities in Ukraine;
- peculiarities of double (multiple) identities in the collective and individual consciousness of Ukrainians at the beginning of the 20th century;
- the influence of double identities in the public consciousness on the choice of identities in modern Ukraine;
- problems of shaping the Ukrainian identity, which in the modern context acts as a factor of national security.

Among the scientific issues that require further research, Y. Vermenich puts emphasis on the question of politicizing the ethics and the new phase of the Ukrainian national movement that occurred in the

1920s and early 1930s (Vermenych, 2017). The study of this issue is a continuation of the discussion from the 1990's in order to determine the nature of the Ukrainization policy pursued by the Soviet regime, and will allow to give meaning to the processes of shaping the Ukrainian political nation at the new methodological level.

On top of the specified range of problems, the identity issue becomes of particular relevance in the context of regional history, the aspects of shaping the regional identities, and the distortion of self-identification get defined. The existence of regional specifics and differences in the modern Ukrainian socioeconomic reality is conditioned by the political processes of the early 20th century that took place on Ukrainian lands of the Russian Ukraine. For one, in recent studies on regional issues both the stages and crises of regional identities and the conditions for the formation of modern regional elites are defined. While studying the specifics of new identities, V. Golovko defined the general features of «postmodern identity» based on comparison with the main types of social structures and institutions (family, territory, class, confession, politics, ethnos, nation, language, civilization), and concluded that there is no alternative for Ukraine's post-industrial development, and thus for the completion of the crystallization of postmodern identity (Golovko, 2012).

Historians – researchers of public consciousness, and governance experts, exploring this range of issues – offer the practical measures to overcome the existing crisis in the public consciousness, the ways out of a situation marked by blurred identity. The shaping of national consciousness is inextricably linked with the historical memory, and concrete measures for shaping the collective and historical memory in the modern Ukrainian state should include, according to I. Gyrych and Y. Shapoval, such components as the relieving the historical memory of the burden of the remnants of Russian-Soviet ideological influence, through the introduction of educational programs that propagate Ukrainian history and culture, establishing the control over the Ukrainian information space, the priority financing of publishing educational programs, etc. (Gyrych and Shapoval, 2010).

Rethinking the past, the shaping of collective and/or historical memory is a problem that requires a comprehensive solution. Among the modern, new forms of commemoration methods that allow the shaping of public memory, G. Golubchik emphasizes the interactive media projects, reconstructions of historical events, as well as the latest ones: collecting and publishing the thematic memoirs, the documentary theater (verbatim), affecting the viewer by specific methods, broadcasting certain ideas. The mentioned measures «fully meet the demand for demonopolization and democratization of the memory space as a global

feature of the present times» (Golubchik, 2014), thus directly affecting the shaping of national and political consciousness as well – both individual and collective ones.

Conclusions. To sum up, it can be noted that the presence of multiple identities in the public consciousness, due to the geopolitical position of Ukrainian lands in the past, affects the choice of identity in the modern Ukraine. This problem hindered self-identification in Ukrainian society throughout the 20th century, had an impact on the shaping of the Soviet identity, and is still observed, along with the

double Russian-Ukrainian identity. One of the reasons for the crisis of national identity is the affiliation of Ukrainian citizens to various socio-cultural traditions, which manifests itself in the presence of mutually exclusive attitudes in the worldview, therefore the range of issues related to the search for identity in modern Ukraine and the scientific reflection on this issue need to be addressed in context and also with regard to the existing ethnopolitical situation in Ukraine and adequately considering the current geopolitical conditions.

Бібліографічні посилання

- Головко, В. В. (2002). Ідентичність як метафора: шлях від психології до історіографії. *Український історичний журнал* (3), 23–34.
- Головко, В. В. (2012). *Українські фінансово-промислові групи в модернізаційних процесах 1991–2009 років*. Київ: Інститут історії України Національної академії наук України.
- Голубчик, Г. (2014). Управління формуванням суспільної пам'яті: сучасна практика. *Державне управління: теорія та практика* (1), 182–186.
- Гирич І. (2014). *Українські інтелектуали та політична роздільність (середина 1800-х – початок 1900-х років)*. Київ: Український письменник.
- Гирич І., Шаповал Ю. (2010). *Чому необхідно переосмислювати минуле?* Київ: Фонд Конрада Аденауера.

- Грушевський М. (1906). На руїнах. У М. Грушевський, *З біжучої хвили: Статті й замітки на теми дня*. Київ.
- Любченко В. (1997). Проблема національної самоідентифікації етнічних українців – учасників російського націоналістичного руху в Наддніпрянській Україні (1908–1914 рр.). *Український історичний збірник* (1), 184–201.
- Нагорна, Л. П. (2002). Національна ідентичність в Україні. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса.
- Верменич Ю. (2017). Кризи українських регіональних самоідентифікацій: рефлексії та рецепції в координатах 1917–2017 рр. *Український історичний журнал* (3), 104–128.

References

- Golovko, V. V. (2002). Identychnist' yak metafora: shlyax vid psyyholohiyi do istoriografii. *Ukrayins'kyj istorychnyj zhurnal* (3), 23–34.
- Golovko, V. V. (2012). *Ukrayins'ki finansovo-promyslovi grupy v modernizatsijnyh procesah 1991–2009 rokiv*. Kyiv: Instytut istoriyi Ukrayiny Nacional'noyi akademiyi nauk Ukrayiny.
- Golubchik, G. (2014). Upravlinnya formuvanniam suspil'noyi pam'yati: suchasna praktyka. *Derzhavne upravlinnya: teoriya ta praktyka* (1), 182–186.
- Gyrych, I. (2014). *Ukrayins'ki intelektualy ta politychna rozdil'nist' (seredyna 1800-x – pochatok 1900-x rokiv)*. Kyiv: Ukrainian writer.
- Gyrych, I. & Shapoval, Yu. (2010). *Chomu neobxidno per-osmyslyuvaty mynule?* Kyiv: Fond Konrada Adenauera.

- Hrushevsky, M. (1906). Na ruyinax. U M. Grushevs'kyj, *Z bizhuchoyi xvyli: Statti j zamitky' na temy' dnya*. Kyiv.
- Lyubchenko, V. (1997). Problema nacional'noyi samoidentyfikaciyi etnichnyh ukrayintsiv – uchasnykiv rosijs'kogo nacionalistychnogo ruhu v Naddniproys'kij Ukrayini (1908–1914 rr.). *Ukrayins'kyj istorychnyj zbirnyk* (1), 184–201.
- Nagorna, L. (2002). *Nacional'na identychnist' v Ukrayini*. Kyiv: Instytut politychnykh i etnonacional'nyh doslidzhen' im. I. F. Kurasa.
- Vermenych, Yu. (2017). Kryzy ukayins'kyh regional'nyh samoidentyfikatsij: refleksiyi ta receptsiyi v koordynatah 1917–2017 rr. *Ukrayins'kyj istorychnyj zhurnal* (3), 104–128.

Надійшла до редколегії 01.09.2018

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 477.83/86 : 1-071 : (=411.16) «1914/1918»
LCC DK 34.J36

В. С. Лавренко

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Образи євреїв у свідомості російської адміністрації та суспільства прифронтової зони в роки Першої світової війни

Проаналізовано узагальнені уявлення про єврейське населення, які побутували протягом 1914–1917 рр. у російській адміністрації та серед широкого загалу тимчасово окупованих Російською імперією територій та її західних губерній. Джерельна база дослідження представлена документами жандармського відомства з колекцій Центрального державного історичного архіву України (м. Київ), які розкривають політичні настрої населення, чутки та висловлювання, що потенційно можуть дестабілізувати ситуацію у регіоні.

Зроблено висновки, що більшість характеристик єврейського населення відображає ставлення до нього як до «внутрішнього ворога», симпатика Австро-Угорської монархії, а відповідно – потенційного зрадника та шпигуна на її користь. До них належать: сприйняття євреїв як «уклоністів» від громадських робіт та військової повинності; акцент на їх radoщах щодо перемог Австро-Угорщини та поразок Російської імперії на фронті; звинувачення у шпигунстві на користь ворога через торговельну мережу, налагоджену євреями ще до початку війни; закид у тому, що єврейське населення наживається на війні через гру на валютних курсах та завищення цін на товари першої необхідності; звинувачення у поширенні антиросійських чуток, прямих агітації на користь Австро-Угорщини та вандальських діях, спрямованих проти родини Романових.

Ключові слова: Галичина; генерал-губернаторство; внутрішній ворог; візія.

Лавренко В. С. Образы евреев в сознании российской администрации и общества прифронтовой зоны в годы Первой мировой войны

Проанализированы обобщенные представления о еврейском населении, которые бытовали в течение 1914–1917 гг. среди российской администрации и широкой общественности временно оккупированных Российской империей территорий и ее западных губерний. Источниковая база исследования представлена документами жандармского ведомства из коллекций Центрального государственного исторического архива Украины (г. Киев), которые раскрывают политические настроения населения, слухи и высказывания, которые могут дестабилизовать ситуацию в регионе.

Сделаны выводы, что большинство характеристик еврейского населения отражает отношение к нему как к «внутреннему врагу», симпатику Австро-Венгерской монархии, а соответственно – потенциальному предателю и шпиону в ее пользу. К ним относятся: восприятие евреев как «уклонистов» от общественных работ и воинской повинности; акцент на их радостном отношении к победам Австро-Венгрии и поражениям Российской империи на фронте; обвинения в шпионаже в пользу врага через торговую сеть, отлаженную евреями еще до начала войны; упрек в том, что еврейское население наживается на войне за счет игры на валютных курсах и завышения цен на товары первой необходимости; обвинения в распространении антиросийских слухов, прямой агитации в пользу Австро-Венгрии и вандальских действиях, направленных против семьи Романовых.

Ключевые слова: Галиция; генерал-губернаторство; внутренний враг; видение.

Lavrenko V. S. Images of Jews in the minds of the Russian Administration and Society of the Front-line Zone during the First World War

The article analyzes generalized visions of the Jewish population that existed during 1914–1917 in the surrounding of Russian administration and among the general population of the temporarily occupied territories of Russian empire and

of its western provinces. The source base of the study is presented by documents of the gendarme agency from the collections of the Central State Historical Archive of Ukraine (Kyiv). They reveal the political mood of the population, rumors and statements that potentially can destabilize the situation in the region.

The sources give the following generalized characteristics of the Jewish population: 1. Jews avoid military service and public works; 2. Jews massively sympathize to the enemy and gladly perceive his victories and defeats of the Russian army; 3. Jews spy in favor of Austria-Hungary; 4. During the war, the Jewish population significantly increased its wealth by raising prices for essential goods; 5. Jews gain excessive wealth in the game of exchange rates; 6. Jews in Galicia directly agitate for the return of the Austrian authorities; 7. Jews represent a community that is unsafe to provide civil rights, because it will automatically strike in the interests of the rest of the population; 8. Jews are often robbed during the war, but they deserve it; 9. The Jewish community is characterized by a special rejection of Nicholas II's personal and royal family; 10. Jews massively spread anti-Russian rumors.

The author concludes that most of the characteristics of the Jewish population reflect the attitude towards it as a «domestic enemy». The Russian authorities, both in the front-line provinces and territories temporarily occupied during the war, actively contributed to the formation of such a negative image. This fully fitted into the policy of the tsarist government, which can be characterized as state anti-Semitism. Later, such actions were partly due to the pogromous activity of the local population against the Jews in the revolutionary purges of 1917–1921.

Keywords: Galicia; General Governorship; Internal Enemy; Vision.

Постановка проблеми. Перша світова війна була піковим періодом щодо проявів ксенофобії. Фронтowa пропаганда практично усіх країн-учасниць конфлікту максимально широко використовувала візуальні та наративні образи, спрямовані на дегуманізацію ворога.

Однак подібні маніпуляції людською свідомістю не обмежувалися нацькуванням солдатів з однієї лінії окопів на тих, що сидять у протилежній. Свідомий підхід до формування образів «іншого» застосовувався також для поглиблення сегрегації в середині суспільства країн, що воюють. З метою зняття соціальної напруги влада як центральних держав, так і країн Антанти часто вдавалася до створення такого собі «внутрішнього ворога», або, якщо казати образно, «цапа-відбувайла», на якого можна перекласти відповідальність за воєнні поразки, недолугість командування, масові побутові негаразди, включаючи дефіцит, розлад комунікацій, голод та епідемії. У Російській імперії до категорії «внутрішнього ворога» належали етнічні німці та євреї.

Вивчення образів євреїв у російській адміністрації та суспільстві прифронтової зони в роки Першої світової війни є актуальним з огляду на те, що, свідоме позиціонування цього етносу як «внутрішнього ворога» згодом частково вплинуло на розгортання погромної діяльності у революційні роки, що безумовно, є однією з найтрагічніших сторінок у житті цього народу на українських землях.

Метою даного дослідження є реконструкція узагальнених образів євреїв, які продукувалися в роки Першої світової війни російською адміністрацією та побутували серед широкого загалу населення прифронтової зони.

Аналіз наукових досліджень. Дана стаття виконана у руслі історичної імагології, розділу історичних досліджень, який займається реконструкцією образів явищ, подій, етносів тощо. Стосовно

історії Першої світової війни цей напрям є дуже популярним, однак, на сьогодні можна констатувати дві такі тенденції у його розвитку: 1. Переважна більшість наукових розвідок стосується образів військових супротивників; 2. Здебільшого джерелами для подібних реконструкцій є візуальні джерела (листівки, плакати, газетні фото), рідше – наративні матеріали. Тож наша стаття містить певний елемент новаторства, оскільки має своєю метою відтворення етнічних образів, але образів «внутрішнього ворога», а не ворога, який протистоїть зі зброєю у руках. А також в основу цього дослідження покладено офіційні документи, спродуковані російською адміністрацією (використання документальних джерел в принципі не є типовим для імагологічних робіт).

Висвітлення долі єврейства у роки Першої світової війни на сьогодні має певні здобутки. У цьому контексті варто виокремити збірку статей «Мировой кризис 1914–1920 годов и судьба восточноевропейского еврейства». В означеному збірнику розглядалися питання формування негативних стереотипів щодо єврейства у російського військового командування (Гольдин, 2005), питання про тотальне звинувачення євреїв прифронтової зони у шпiонажі (Пивоварчук, 2005), процеси соціальної девіації, притаманні єврейській громаді (Шустер, 2005). Однак автори цієї тематичної збірки не ставили своєю задачею реконструкцію комплексного образу єврейства, що був поширений у російському суспільстві.

Переважна більшість розвідок, що стосуються євреїв у роки Великої війни, наявних на даний момент, розглядають цей аспект у контексті біженської проблеми (Златина, 2009; Семенова, 2014), питання негативних дисциплінарних явищ у російській армії (Асташов, 2012). Серед українських дослідників проблематики варто виокремити Р. Голика та В. О. Доценка, їх роботи також висвітлюють питання візій єврейства у контексті

більш широких тем ментального світу галицького селянства (Голик, 2014), політики царської влади стосовно євреїв українських губерній (Доценко, 2014), погромного руху в Україні 1917–1920 рр. (Доценко, 2014). Зважаючи на історіографічну ситуацію, що склалася, відтворення узагальнених образів євреїв у прифронтовій зоні Російської імперії залишається актуальною задачею.

Виклад основного матеріалу. Якщо говорити про стереотипізовані образи єврейського населення у російській адміністрації та широкого загалу, то у даному контексті доречно виокремити ряд усталених, часто повторюваних у джерелах характеристик, які приписуються цьому етносу.

Перша: євреї є «уклоністами» від військової повинності та громадських робіт.

Зокрема, донесення та рапорти помічників начальника Київського губерньського жандармського управління, а також повітових справників по Черкаському та Чигиринському повітам про політичні настрої за період з 12 січня 1916 р. по 12 січня 1917 р. свідчать: «Взаємовідносини селян та євреїв як і раніше є недоброзичливими, проте відкрито це не виявляється. Причиною до такого ставлення є ухилення євреїв від громадських повинностей, їх відокремленість та обман селянського населення» (Донесення и рапорты помощников начальника Киевского губернского жандармского управления..., арк. 21).

Хоча ухилення єврейським населенням від громадських робіт здебільшого було пов'язано з корупційними діями урядників, які формували загони на громадські роботи. Вони записували у такі списки на найважчі роботи з риття окопів переважно заможних євреїв доволі похилого віку. І, зрозуміло, що у такій ситуації люди намагалися відкупитися від подібного громадського навантаження. Відповідно, корупційні дії урядників мали побічним наслідком формування антисемітських настроїв у населення.

Варто підкреслити, що російська влада абсолютно свідомо ставилася до того факту, що від мобілізаційних заходів господарського характеру завжди можна відкупитися, домовившись з нижчими армійськими чинами, що й зробив крупний орендар Єма Брекер, аби не здавати фураж на користь держави.

За євреями традиційно закріпилося кліше «земгусарів» через часту практику «прилаштовуватися» до Союзу міст або Земського союзу з метою проходження альтернативної військової служби (Переписка с начальником жандармского управления военного генерал-губернаторства Галиции о розыске..., арк. 202).

У донесенні жандармського унтер-офіцера Станіславського пункту начальнику жандармського управління військового генерал-губерна-

торства Галичини йдеться про те, що євреї Матвій Йосипович Гедзинський навмисно нашкодив своєму здоров'ю, щоб ухилитися від військової служби. Після того як його маніпуляція мала успіх, він почав пропонувати свої послуги по завданню посиленої шкоди здоров'ю іншим призванникам (Донесения начальнику жандармского управления..., арк. 47).

У донесенні начальнику жандармського управління військового генерал-губернаторства Галичини від 10 квітня 1915 р. зафіксовано той факт, що солдати юдейського походження, призвані до лав російської армії, добровільно здаються в полон австрійським військам. Вочевидь, маються на увазі призовники, мобілізовані власне в Галичині, після окупації краю російською армією (Донесения начальнику жандармского управления..., арк. 102).

Дуже поширеною у російській пропаганді була думка про невисокі бойові якості солдат-євреїв. Подібна теза часто озвучувалася у воєнній пресі: «Оскільки євреї легко піддаються паніці, то вони при втечі утворюють прориви серед своїх, у які легко вриваються німці». Коли ж друкувалися прізвища солдат-євреїв, які вчинили подвиг, то ці прізвища викривлялися, або у друку обмежувалися вказівкою ініціалів героїв, у той час як поруч значилися російські солдати з повними прізвищами, іменами та по батькові.

Військова цензура відбракувала історію про хлопчика з прізвищем Кауфман, який у 13 років втік на фронт на передову та був поранений на полі бою. До друку у пресі не була подана також і історія єврея, який отримав нагороду за те, що після смерті командира взяв командування на себе, і стаття із заголовком «Георгіївські кавалери у єврейських притулках» (О сионистских организациях, арк. 5–19).

Варто сказати, що поступово антисемітська пропаганда серед солдатів та, власне, й непоодинокі (хоча й значно гіперболізовані у друкованих виданнях) практики єврейського населення ухилитися від окопного життя призвели до того, що образ єврейських «земгусарів» став дуже поширеним у російському війську. Один із представників «сірої окопної маси» на початку 1917 р. написав такого листа до Петроградської ради солдатських депутатів: «У нас усі солдати обурені, навіщо таке допущено: купецькі діти служать міліцією разом з євреями, їм надають непогане утримання... цих купчиків потрібно відправити в окопи, і євреїв також, а то взагалі немає їх на фронті. Я багатьох бачив – лише покажеться і потім їде додому, а потім йде до комісії і лізе до росіянина: я – твій товариш, я – також громадянин. Прошу звернути на них увагу. Я з ними ніколи не буду товаришем.» (XX век: письма войны, 2016, с. 124).

Друга: євреї масово симпатизують ворогу і з радістю сприймають його перемоги та поразки російської армії.

Вже згадані донесення та рапорти жандармського управління по Черкаському та Чигиринському повітах свідчать: «Єврейське населення, наскільки вдалося помітити, як і раніше, таємно симпатизує німцям, навіть успіхи нашої славетної Кавказької армії приймаються ними абсолютно байдуже. Про такі зрадницькі настрої євреїв говорять багато інтелігентів та простолюдинів, причому, вони висловлюються також про необхідність відплати євреям, але по закінченню війни» (Переписка с начальником жандармского управления военного генерал-губернаторства Галиции о розыске..., арк. 45).

Абсолютно не зрозуміло, чого з точки зору чиновника жандармського управління пересічні євреї мали настільки бути обізнаними у геополітиці, що мали б особисто радіти за успіхи російської зброї на Кавказі. Вочевидь, що для переважної більшості як євреїв, так і українців, росіян чи поляків, які постійно мешкали, або були занесені воєнним лихоліттям до Київської губернії, російсько-турецькі відносини не були питанням першочергового значення. Та якщо для більшості етносів необізнаність щодо російсько-турецького протистояння та його нейтральна оцінка вважалися нормою, то для євреїв подібне характеризувалося як «зрадницькі настрої», тобто кваліфікувалося як моральний злочин.

Свідчення жандармського управління про настрої населення по Липовецькому повіту за січень 1916 р. містять таку інформацію: «Серед єврейського населення помічається прихована недоброзичливість до російських перемог і прихована радість до успіхів наших ворогів» (Переписка с начальником жандармского управления военного генерал-губернаторства Галиции о розыске..., арк. 54).

Третя: єврейське населення шпигує на користь ворога.

У листуванні органів військового та цивільного управління Буковини про настрої населення у Чернівцях за 4 вересня 1914 р. зустрічаємо такий пасаж: «У самому місті, безперечно, є у великій кількості австрійські агенти, перевдягнуті солдати та навіть офіцери, яких приховують євреї». Отже, практично через декілька днів після окупації міста російська влада знайшла «внутрішнього ворога», який розбудовує шпигунську агентурну мережу і на якого потенційно можна перекласти відповідальність за прорахунки у взаємодії з місцевим населенням. І цим «внутрішнім ворогом» стала єврейська громада (Переписка с органами военном и гражданском управления о настроениях населения и духовенства..., арк. 3–6).

У свідченнях жандармського управління про настрої населення по Липовецькому повіту Київської губернії за січень 1916 р. йдеться про таке: «Помічається лише приховане незадоволення селян стосовно євреїв щодо колишніх невдач на театрі війни, які відносяться до єврейського шпигунства на користь держав, які воюють з нашою, а також внаслідок ухиляння євреями усіма способами від військової служби та з огляду на подорожчання цін на предмети першої необхідності, торгівля якими знаходиться у руках євреїв» (Донесения и рапорты помощников начальника Киевского губернского жандармского управления..., арк. 54).

За цією складною синтаксичною конструкцією можна простежити, що влада вбачала у єврейському населенні ледь не головну причину поразок на російсько-австрійському та російсько-німецькому фронтах. Але донести цю думку до переважної більшості селян влада не могла. У жандармських звітах фіксується лише «приховане незадоволення» стосовно євреїв та прагнення розрахуватися з ними після війни, що, по факту, не означає якись фізичних виявів антисемітської агресії з боку селян. Підкреслимо, що у тезі з жандармського звіту на перше місце серед єврейського шкідництва на користь ворога висувається шпигунство.

Більш яскраві емоції селян Черкаського повіту щодо євреїв-шпигунів фіксує жандармський звіт від 16 лютого 1916 р.: «До євреїв селяни ставляться з презирством та ненавистю через те, що вони допомагають німцям своїм шпигунством та здачею у полон». Хоч, знову ж, даний звіт не фіксує погромної діяльності селян чи навіть поодиноких сутичок на етнічному ґрунті (Донесения и рапорты помощников начальника Киевского губернского жандармского управления..., арк. 59).

Чим ближче до лінії фронту, тим більше фіксувалося звинувачень євреїв у шпигунстві на користь центральних держав. Звернімось до агентурних свідчень Тимчасового жандармського управління генерал-губернаторства у Галичині за 15 грудня 1914 р. – 29 травня 1915 р. Тут ми знаходимо донесення на єврея Фішера зі Львова, який є власником галантерейної крамниці і завжди ходить з браунінгом у правій кишені брюк. Не відомо з яких причин пан Фішер придбав зброю, але жандарми одразу записали його у категорію підозрюваних у шпигунстві, а не кваліфікували як людину, що прагне до самозахисту та захисту власного майна. Тут же зустрічаємо донесення на Ігнаці Ека у тому, що він раніше був постачальником австрійської армії, а тепер передає свідчення до Австрії «при посередництві таємної єврейської пошти». Тут же зустрічаємо донесення на конспіративну роботу євреїв-службовців у філії єврейсько-німецького Юніон-банку, які збері-

гають велику кількість пістолетів-маузерів та доносять свідчення до компанії «Зінгер». Окрім того, «героєм» доповідей російської жандармерії у Галичині є єврей Пастернак, який знаходився на службі у князя Баратова, і звинувачується у зборі свідчень для австрійської агентури (Донесения начальнику жандармского управления..., арк. 47–103).

У Галичині звинувачення євреїв у шпигунстві здебільшого випливали з їхньої попередньої економічної діяльності, яка, зрозуміло, передбачала взаємовідносини з австрійськими та німецькими компаніями.

Самої підозри у шпигунстві чи проавстрійській агітації для галицького єврея було достатньо для виселення у внутрішні губернії Російської імперії. По суті, національна приналежність особи до єврейської громади повністю позбавляла її права на персональне правосуддя.

Якщо подивимося на списки агітаторів по Галичині, які підлягали виселенню у внутрішні губернії Росії та були складені протягом 30 грудня 1914 р. – 1 квітня 1915 р., то у даних списках приблизно рівне співвідношення євреїв та поляків (ці дві меншини розглядалися російською владою як «внутрішній ворог»), в той час як українців немає взагалі (слов'янське населення на окупованих територіях розглядалося як потенційний союзник).

Інколи причиною до підозри у шпигунстві для євреїв могло бути банальне хобі, наприклад, розведення голубів (не інакше, як з метою розвідки на користь Австро-Угорщини) (Циркуляры департамента полиции и предписание начальника жандармского управления..., арк. 34).

Не менш підозрілим, з точки зору російської влади, було часте використання єврейським населенням, яке займалося торгівлею, залізницю. Наприклад, помічник начальника Бессарабського головного жандармського управління на прикордонному пункті в м. Рені затримував за підозрою у шпигунстві переважно євреїв. Приклад витягу з одного з донесень: «За агентурними свідченнями вірменин із Галаца Богос Аганесян та єврей Серпер часто їздять через Рені в Росію. Є вказівки на те, що обидва мають контакти з німцями» (Переписка с начальником Бессарабского губернского жандармского управления..., арк. 49).

Четверта: протягом війни єврейське населення суттєво збільшило свої статки за рахунок підвищення цін на товари першої необхідності (Журналы совещания ..., арк. 4).

Циркуляри генерал-губернатора Галичини про ставлення до населення та про затримання різних осіб, що підозрюються у шпигунстві, за 30 вересня 1914 р. – 14 липня 1915 р. фіксують таке: «У Бродах місцеві євреї, у руках котрих знаходиться вся торгівля, почали посилено вивозити з м. Бро-

ди до Росії предмети першої необхідності з метою наживи: муку, крупу, зерно, масло та інше». Відповідно, ці торговельні операції призвели до зростання цін на продукцію першої необхідності у самих Бродах. Але, з іншого боку, дивно засуджувати крамаря за те, що він прагне прибутку і використовує усі можливості для того, щоб зайняти нішу на новому ринку (Циркуляры губернатора Галиции и Буковины..., арк. 13).

Жандармські рапорти по Липовецькому повіту за серпень 1916 р. свідчать: «Єврейське населення збагачується. Всі підприємства знаходяться у єврейських руках. Без єврея військові та земські організації не можуть обійтися, єврей зробився всесильним» (Донесения и рапорты помощников начальника Киевского губернского жандармского управления..., арк. 274).

Жандармські звіти по Черкасах за 15 березня 1916 р. фіксують випадок, коли єврейські підприємники сильно занижували ціну селянам на виконання дорожніх робіт. Цей самий звіт фіксує невдоволеність населення спекуляціями євреїв предметами першої необхідності, ціна на які зростає майже щодня (Донесения и рапорты помощников начальника Киевского губернского жандармского управления..., арк. 96).

Але інколи навіть жандармські звіти, пронизані антисемітськими настроями їх авторів, фіксують прагнення селян зрозуміти «іншого». Наприклад, звіт по Черкаському повіту за 12 березня 1916 р. фіксує: «Одні говорять, що євреї підвищили ціни на всі продукти та наживають капітали, а інші – що це не від них залежить, і все це відбувається у зв'язку з військовим часом, оскільки доставка залізницею є неможливою та не вистачає робочих рук». Тобто у даному випадку єврей-торговець постає не такою собі матінкою Кураж, що живе за принципом «кому війна, а кому мати рідна», а людиною, яка як усі, змушена пристосовуватись до обставин, намагаючись знайти баланс між співчуттям до нужденних та власними інтересами (Донесения и рапорты помощников начальника Киевского губернского жандармского управления..., арк. 90).

Ще одним способом заробітку для євреїв стала торгівля горілкою, зокрема, зустрічаються свідчення про затримання чоловіка, що рухався залізницею з вантажем у 350 літрів горілки. Очевидно, що без домовленості із залізничниками перевезення такого вантажу було б неможливим. Тим не менш російську владу лякала не стільки корупція на залізницях, скільки, безумовно, протизаконні дії безіменного єврея.

П'ята: євреї наживають надмірні статки на грі валютних курсів.

Зокрема, листування з начальником жандармського управління військового генерал-губерна-

торства Галичини та жандармськими унтер-офіцерами за січень – травень 1915 р. свідчить таке: «Чимало випадків, коли занижується курс карбованця. За один карбованець дають дві австрійські крони. За таких розрахунків вкрай страждають мешканці, вірні Росії та російській владі, а євреї і частково поляки, у такий спосіб наживають з кожного карбованця по 40 копійок» (Переписка с начальником жандармского управления военного генерал-губернаторства Галиции и жандармскими унтер-офицерами о регистрации лиц..., арк. 29).

Окрім просто бажання отримати зиск на валютних операціях (традиційному національному виді господарської діяльності), євреїв у даному випадку звинувачували у тому, що вони витісняють карбованець із вжитку, чим готують ґрунт для повернення австрійської влади (Обязательное постановление..., арк. 244).

Часто недовіра до російського карбованця (і, відповідно, тривалості російської адміністрації) виплескувалася на побутовий рівень: у жандармських звітах є згадка про єврейку Сару, яка відмовилася брати решту у кондуктора російськими грошима, вимагаючи австрійську валюту (Переписка с военным генерал-губернатором Галиции..., арк. 172).

Згадується також, що євреї – власник будинку Густав Ротфельд вимагав від своєї квартирантки Ангелії Орловської виплати квартирної плати виключно австрійськими грошима, яких вона не мала. І це змусило її звернутися до влади (Переписка с военным генерал-губернатором Галиции..., арк. 317).

Не менш аморальним і зрадницьким російська окупаційна влада сприймала такий бізнес єврейської громади: галицькі євреї скуповували переважно в українського населення реквізичійні квитанції австрійської влади за коней та корів, вилучених у селян, за півціни. Ці квитанції вони доправляли через Румунію до Австрії, де отримували за них гроші у повному обсязі.

Зазначимо, що попри той факт, що дані операції супроводжувалися перетином лінії фронту, і звісно, в очах російської влади були протизаконними, вони є черговою стратегією пересічного населення до виживання. При тому, стратегією виживання групи, яку позбавили права на державну благодійну допомогу, грабунок якої не кваліфікується як злочин, і яка завжди знаходиться в зоні ризику виселення у внутрішні регіони Російської імперії без права на працевлаштування.

Валютні операції єврейського населення часто кваліфікувалися у якості диверсій (Циркуляры департамента полиции..., арк. 18). Зокрема, євреїв звинувачували у тому, що вони скуповували за завищеним курсом срібну та золоту монету, аби переконати населення у тому, що російський уряд не

здатен забезпечити паперові гроші металом. Хоча, подібна поведінка в умовах війни та нестабільності кордонів цілком вписується у модель, продиктовану інстинктом самозбереження і прагненням максимально зберегти свої статки без залежності від переможців у світовій бійні.

Шоста: євреї Галичини ведуть пряму агітацію за повернення австрійської влади.

Одна з перших згадок про єврейських агітаторів у російському діловодстві – звістка про арешт бургомистра Чернівців Вейсельберга (єврея за національністю). Він буцімто «залякував позитивно налаштованих щодо росіян мешканців тим, що занесе їх до «чорного списку» за надання послуг росіянам та надасть його австрійцям після їх повернення» (Переписка с органами военного и гражданского управления о настроениях населения и духовенства..., арк. 5, 6).

Листування жандармського управління по Галичині за січень – травень 1915 р. надає такі відомості: «У селі Карачинев Городецького повіту євреї Дубек Мілер та Цуко Мех підбурюють селян до безумовного повернення Австрії» (Переписка с начальником жандармского управления военного генерал-губернаторства Галиции и жандармскими унтер-офицерами о регистрации лиц..., арк. 98). «Мешканець села Рясна Польська Львівського повіту євреї Юдаш підбурює місцевих селян до непокорі місцевій владі» (Переписка с начальником жандармского управления военного генерал-губернаторства Галиции и жандармскими унтер-офицерами о регистрации лиц..., арк. 125). «Йосип Стечний також казав, що з приходом австрійців він наб'є косу і буде різати русинів під чисту. Цей же Йосип Стечний пропонував з русин варити куліш» (Переписка с начальником жандармского управления военного генерал-губернаторства Галиции и жандармскими унтер-офицерами о регистрации лиц..., арк. 149, 150).

Цілком можливо припустити проавстрійські настрої єврейського населення, але подібна відкрита агітація в умовах присутності російської воєнної влади (особливо після того, як вона утвердилася) є виявом абсолютно нераціональної поведінки. Навряд чи вона мала місце у тих обсягах, про які свідчать російські документи. Подібні образи єврейства для владних структур породжувалися агентурними донесеннями. Авторами таких донесень були заздрісні сусіди, економічні конкуренти єврейської громади, любителі прислужитися владі за рахунок «іншого».

До речі, паралельно у проавстрійській агітації обвинувачуються поляки. Зокрема, є згадки про ксьондза, який закликав поляків не брати участь у копанні окопів для російської армії, мовляв би то, ці окопи є проти своїх братів, і той, хто їх ритиме понесе велике покарання від німців, які вже неда-

леко. Внаслідок такої агітації ніхто з незаможних поляків не ходив на окопні роботи, хоча вони високо оплачувались – 1 карбованець 20 копійок на день (Переписка с начальником жандармского управления военного генерал-губернаторства Галиции и жандармскими унтер-офицерами о регистрации лиц..., арк. 147, 148).

Окремий інтерес становить історія львів'янина Менделя-Йосипа Фішера, який нібито очолював підпільну організацію євреїв-погромників. При обшуку у нього знайшли 9 примірників прокламації польською мовою, яка закликає євреїв до озброєння проти Росії. За наявності подібної агітації пан Фішер був засланий у Томську губернію. Тим не менш його дружина у своїх зверненнях до влади говорить про те, що, ймовірно за все, її чоловіка обмовили з метою зведення давніх рахунків, надає довідки про благонадійність чоловіка з магістрату та довідки про його поганий стан здоров'я від російського етапного лікаря (Переписка с жандармским управлением Галиции..., арк. 3–13).

І хоч у даному випадку ми маємо слово влади проти слова пані Фішер, доволі цікаво, що змусило 56-літнього поважного купця, батька двох доньок «погратися у революціонери»? Інше питання: якщо пан Фішер очолював організацію євреїв-погромників, то чому до справи не доклали протокол його допиту на предмет того, хто ще входив до складу цієї організації? Ну, і нарешті, чому очільник серйозної організації, яка ставила за мету скинення російської влади, мав при собі настільки незначний тираж агітаційних матеріалів? Кого, власне, можна загітувати дев'ятьма листівками?

Справа пана Фішера виглядає як явно сфабрикована. І подібні речі є типовими для єврейських справ за звинуваченням у антиросійській агітації.

Сьома: євреї – громада, якій небезпечно надавати громадянські права.

Дана теза дуже чітко висвітлена у вже згаданому жандармському звіті по Черкасах за 15 березня 1916 р.: «Всілякі розмови про можливе рівноправ'я євреїв непокоять усі класи суспільства. Селяни говорять, що рівноправ'я євреїв принесе за собою ще більші біди для них, адже уся земля опиниться у руках євреїв і малоземельним селянам доведеться припинюватися та кланятися перед жидами. А тому євреї мають бути як і раніше обмежені у правах, особливо, у їх можливості здійснювати купівлю землі» (Донесения и рапорты помощников начальника Киевского губернского жандармского управления..., арк. 98).

Жандармський звіт по Черкаському повіту від 28 березня 1916 р. свідчить: «Відносно розширення межі осілости, то селяни говорять, що чим більше євреїв пішло б від нас – тим би було краще». У будь-якому разі, селяни Київщини розглядали

розширення громадянських прав євреїв не стільки у правовій, скільки в економічній площині, сприймаючи його як наступ на власні економічні інтереси і згортання політики державного економічного протекціонізму стосовно слов'янських етносів (Донесения и рапорты помощников начальника Киевского губернского жандармского управления..., арк. 145).

Тим не менш суспільство абсолютно чітко розуміло, що війна нагально поставила питання про розширення громадянських прав етнічних меншин. І якщо євреям не надасть їх російський уряд, вони шукатимуть ці права у німців.

Що ж стосується окупованих земель Галичини та Буковини, то тут вже в 1914 р. йшла мова про курс на поступове обмеження євреїв у правах, наданих їм австрійським урядом, що не узгоджувалися з чинним у Російській імперії законодавством (Журналы совещания ..., арк. 153). Зокрема, це стосувалося права на володіння землею.

У листуванні галицького генерал-губернатора неодноразово говориться про недопустимість благодійної допомоги нужденним євреям з державної скарбниці, враховуючи їх неблагонадійність та «ворожість до інтересів Росії та її православного населення». Тобто національний фактор був набагато більш вагомим щодо визначення обсягу громадянських прав у Російській імперії, ніж фактор формального підданства особи.

Цензура викреслювала із розповідей про євреїв-біженців всі слова-маркери, які могли б викликати співчуття у пересічного мешканця внутрішніх губерній Російської імперії, наприклад, такі фрази як «багато старих та дітей», «виселенці належали переважно до бідноти», «безпритульні на вулицях та площах», «табори безпритульних під відкритим небом». Тобто як спільність у очах російської влади євреї не мали права не лише на громадянські свободи, а й на людяне ставлення з боку населення.

Промовистим свідченням обмеження прав євреїв є циркуляр начальника штабу військового генерал-губернатора областей Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни, військовим цензором від 23 серпня 1916 р. У цьому документі йдеться про те, що всі листи незнайомими мовами мають направлятися у військово-цензурний відділ штабу. В той час як вся кореспонденція «єврейською мовою» має знищуватися. Тобто навіть до мови ворога було більш поблажливе ставлення, ніж до мови єврейської громади (О сионистских организациях, арк. 8–49).

Восьма: євреї часто грабують, але вони на це заслужили (Переписка с управлением Львовского градоначальника ..., арк. 52–54).

Прочитуємо листування органів військового та цивільного управління Буковини про настрої на-

селення за 25 серпня 1914 р. – 25 липня 1915 р. (одразу після окупації краю російською армією): «Були випадки відкритих ворожих виступів євреїв проти військ, що викликало з боку наших частин погроми єврейських будинків та крамниць. Були випадки погромів та підпалів євреїв та поміщиків з боку місцевого населення до встановлення російської влади за попередні утиски» (Переписка с органами военного и гражданского управления о настраениях населения и духовенства..., арк. 2).

Тобто у даному пасажі йдеться про те, що євреї нібито заслужили на грабунки з боку місцевого населення попередньою економічною експлуатацією, в той час як дозвіл на розкрадання їх майна військовим було гарантовано нібито антиросійськими виступами з боку громади. Стосовно грабунку євреїв армією у діловодстві ніколи не вживається термін «мародерство». Мародерство – злочин, який вимагає покарання, в той час як грабунки єврейської крамниці в якості злочину не розглядався.

Опис доволі типової ситуації з грабунком єврейського населення військовими частинами знаходимо у листуванні начальника жандармського управління воєнного генерал-губернаторства Галичини та жандармськими унтер-офіцерами щодо пошуку та політичної перевірки різних осіб за 26 січня – 3 серпня 1915 р. Зокрема, тут міститься доповідь про грабунки козаками єврея Абрама Богнера 4 травня 1915 р.: «О сьомій годині ранку прийшли до його пекарні російські козаки, людей близько 20–25, аби придбати хліба. Але євреї відкрив лише хвіртку у дверях, а вже один з козаків відкрив двері рукою через хвіртку. Після чого всі козаки увійшли до пекарні, де забрали весь печений хліб, вартістю близько 10 карбованців, не заплативши грошей. Також два козаки залишилися та зламали дерев'яний стіл, де взяли 52 карбованці та декілька копійок, загорнувши їх в ганчірку. Вони також пішли, не завдавши нікому побоїв. Лише один козак намагався вдарити дружину крамаря Геню, але не вдарив. По дорозі козаки взяли в наступній пекарні хліба у єврея Лейби Єрухімова вартістю на 2 карбованці. Грошей вони також не заплатили. Євреї про цей випадок етапному коменданту та поліції не повідомили» (Переписка с начальником жандармского управления военного генерал-губернаторства Галиции и жандармскими унтер-офицерами о розыске..., арк. 8–10).

З даного опису інциденту, де двоє єврейських пекарів, послугуючись здоровим глуздом, однозначно мають виступати жертвами, все ж видно, що автор доповіді непрямо звинувачує пана Богнера у тому, що він нібито спровокував козаків до подібної поведінки, не відкривши їм одразу двері. Хоча навряд чи прихід за хлібом компа-

нією у 20–25 осіб свідчить про добрі наміри цієї компанії. Також автор доповіді наводить пом'якшуючу обставину у поведінці козаків – вони нікому не завдали фізичної шкоди. Зважаючи на виправдовувальну позицію поліції щодо козаків, не дивно, що обидва пограбовані господарі не звернулися за пошуком справедливості до цього органу.

Часто козаки обирали приводом до розграбування цілого містечка той факт, що єврейська дівчина буцімто застрелила осавула. Анонімний автор рукопису «Галичина» говорить, що, оскільки дівчат та осавулів було багато, то ця історія повторювалась раз по раз, коли проти того чи іншого підрозділу починалися слідчі дії. Сумну посмішку викликає той факт, що за розповідями військових дівчина-терористка мала звичай цілити в офіцера виключно з багатої крамниці, що одразу викликало емоційну реакцію козацтва і, відповідно, повне спустошення місця злочину (О сионистских организациях, арк. 49–53).

Дев'ята: єврейська громада відрізняється особливим несприйняттям персонально Миколи ІІ та монаршої родини.

Зокрема, євреї Авербург доніс у російську жандармерію у м. Станіславові на єврея Крейтенберга, що той у присутності декількох осіб порвав портрет Миколи ІІ (Донесения начальнику жандармского управления..., арк. 48). Робітник Кузьма Мотигін свідчив, що чув у крамниці від євреїв агітацію, що російський імператор потрапив у полон разом з дочкою, і що австрійське військо після свого повернення обов'язково зведе рахунки з тими, хто підтримує російську владу (Переписка с военным генерал-губернатором Галиции, этапными комендантами..., арк. 3).

За агентурними донесеннями, під час перебування австрійських військ у м. Порицьку Волинської губернії житель цього містечка Шльома Крейжнер у присутності австрійських військ порвав у своєму будинку, у поштовому відділенні та у будинку мирового судді портрети Миколи ІІ, коментуючи це таким чином: «Нам тепер не треба Миколи, у нас тепер цар Франц-Йосип». Цього самого пана звинувачують у тому, що він також видав місце розташування російських військ австрійцям, але дане звинувачення здається не таким вагомим, як злочини проти монаршої родини (Переписка с военным генерал-губернатором Галиции, этапными комендантами..., арк. 10).

Вочевидь, цей факт (значущості злочинів проти корони) чудово розуміли жителі Галичини, які часто використовували можливість звинуватити єврейське населення у глумлінні над зображеннями російського царя з метою розправи над сусідами за особисті образи та побутові суперечки.

Образ єврейської громади як такої, що неприязно ставиться до особи Миколи II, підтримувався російськими посадовцями на найвищому рівні. Наведемо цитату з секретного рапорту начальника Тимчасового жандармського управління військового генерал-губернаторства Галичини полковника О. В. Мезенцова, поданого генерал-губернатору Г. О. Бобринському від 27 квітня 1915 р.: «Мною отримано свідчення, що з нагоди найвищого прибуття самодержця імператора в м. Львів, львівські поляки, євреї та мазепинці... відкрито та з великим цинізмом висловлювали своє презирство, а саме:

Єврей, власник галантерейної крамниці по вулиці Карла Людвіга, Бернард Файн, знаходячись серед публіки на вулиці Коперніка відкрито говорив: “Якби це проїжджав наш цісар, я сам би половину вулиці застелив би килимами, а для російського царя достатньо проїхати і по брудній вулиці”» (Велика війна..., 2014, с. 264).

Жодних сумнівів, єврейська громада Галичини не відчувала екстазу вірнопідданства стосовно російського самодержця, разом із тим образи монарха окупантів не вписуються у стратегію самозбереження населення окупованої території. Тим паче, більшість звинувачень у образах царя базуються на чутках. А тому візія євреїв як громади, що чинить вандалізм проти монаршої родини масово, є перебільшеною.

Недостатньо шанобливе ставлення до особи Миколи II ставилося в провину і польській громаді Галичини. Зокрема, зустрічаються свідчення, що католицькі, священники замість молитов за російського царя продовжують молитися за австрійського цісаря. В той же час і греко-католицькі і православні священники, які, не знають, за якого царя молитися доречно, часто оголошують молитви просто «за імператора» без вказівки імен. Ці випадки також фіксувалися поліцією як прояви неблагонадійності (Переписка с органами военного и гражданского управления..., арк. 1–12).

Десята: євреї масово поширюють антиросійські чутки.

Єврея Козовера, колишнього бургомистра м. Чортків, заарештували за те, що у вересні 1914 р. він поширював чутки про те, що все чоловіче населення Галичини буде призване до лав російського війська, а тому чоловіки, особливо молоді, мають переховуватись.

У тому ж Чорткові, за агентурними свідченнями, наданими поліції, існувала група у 20 осіб, переважно євреїв, які отримували з-за лінії фронту австрійські газети і поширювали невірні чутки про хід бойових дій, ґрунтуючись на інформаційних повідомленнях з цих газет (Агентурные сведения о мазепинце Полищуке В...., арк. 7–13).

Для підтвердження тези про євреїв-поширювачів чуток наведемо цитату з жандармського донесення у Галичині за 11 травня 1915 р.: «З дня вступу Італії проти Австрії, поміж євреїв та поляків ведеться розмова, що Італія припустилася помилки, що виступила, і вона буде розбита австрійськими та німецькими військами як Бельгія. І що після цього проти Італії має виступити Греція, оскільки грецький король є шурином прусського імператора Вільгельма» (Переписка с начальником жандармского управления военного генерал-губернаторства Галиции и жандармскими унтер-офицерами о розыске..., арк. 48).

Хоча жандарми зазначають також і неефективність поширення чуток як способу впливу на православне населення краю, акцентуючи увагу на тому, що набагато ефективнішими способами організації «єврейських диверсій» є підвищення цін на продукти першої необхідності та вилучення «дзвінкої монети» з вжитку. Зубожіння населення та його потрапляння на межу голоду розглядається виключно як провина євреїв, а не як побічний наслідок воєнних дій, необхідності утримувати армію, реквізицій, розладу комунікаційної мережі тощо.

Висновки. Отже, зважаючи на все вищезазначене, переважна більшість свідчень, що зустрічаються у російській офіційній документації, характеризують євреїв у роки Великої війни як «внутрішніх ворогів». Ці свідчення включають звинувачення євреїв у дезертирстві та масовому ухилянні від громадських робіт; закидання їм симпатій до перемог австрійської та німецької зброї та недостатньої радості щодо перемог російського війська; звинувачення у шпигунстві; трактування традиційної економічної діяльності етносу як способу нажитися на біді місцевого населення через підвищення цін на товари першої необхідності та гру на валютних курсах; трактування євреїв як агітаторів за повернення австрійської влади та як громади, якій небезпечно надавати політичні та соціальні права; ставлення до грабунку євреїв як до способу відновлення соціальної справедливості; звинувачення євреїв у поширенні чуток та вкрай негативному ставленні до родини Романових.

Варто зазначити, що Російська імперія проводила вже традиційну для цієї держави політику державного антисемітизму на прифронтовій території та тимчасово окупованих землях у роки Першої світової війни. Ця політика часто знаходила відгук серед місцевого населення і згодом негативні етнічні образи єврейства стали фактором, що сприяв поширенню погромної діяльності в регіоні у революційний період (1917–1921).

Бібліографічні посилання

- XX век: Письма войны* (2016). Москва: Новое литературное обозрение.
- Агентурные сведения о мазепинце Полищуке В., подозреваемом в шпионаже, о скрывающихся во Львове беглых военнопленных австрийской армии и других лицах. *Центральний державний історичний архів України, м. Київ*. Ф. 365, оп. 2, спр. 81.
- Асташов, А. Б. (2012) Членовредительство и симуляция болезней в Русской армии во время Первой мировой войны. *Новый исторический вестник* (34 (4)), 6–19.
- Велика війна 1914–1918 рр. і Україна: у двох книгах*. (2015). Кн. 2: Мовою документів і свідчень. Київ: Видавництво «Кліо».
- Голик, Р. (2014) Сльози й кості: Перша світова війна у текстах та уявленнях галицьких селян. *Народознавчі зошити* (3 (117)) 494–501.
- Гольдин, С. (2005) Русское командование и евреи во время Первой мировой войны: причины формирования негативного стереотипа. *Мировой кризис 1914–1920 годов и судьба восточноевропейского еврейства: сбор. ст.*, 29–46. Москва: РОССПЭН.
- Донесения и рапорты помощников начальника Киевского губернского жандармского управления, уездных исправников и приставов полицейских участков г. Киева о политических настроениях г. Киева и Киевской губернии. *Центральний державний історичний архів України, м. Київ*. Ф. 274, оп. 1, спр. 548.
- Донесения начальнику жандармского управления военного генерал-губернаторства Галиции о приеме унтер-офицером Станиславского пункта и об отъезде в командировки. *Центральний державний історичний архів України, м. Київ*. Ф. 365, оп. 1, спр. 256.
- Доценко, В. О. (2014) Політика царської влади стосовно євреїв українських губерній Російської імперії в період Першої світової війни. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету* (40), 48–51.
- Доценко, В. О. (2014) Єврейський погромний рух в Україні в 1917–1920 рр. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету* (38), 100–103.
- Журналы совещания при управлении военно-санитарного инспектора генерал-губернаторства Галиция. *Центральний державний історичний архів України, м. Київ*. Ф. 715, оп. 1, спр. 32.
- Златина, М. А. (2009) Организация помощи еврейским беженцам в Российской империи в первые месяцы Первой мировой войны по материалам прессы (июль – октябрь 1914 года). *Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена* (118), 30–35.
- Обязательное постановление и объявление особого комитета при управлении Подольской железной дороги о введении приказа чрезвычайной охраны и приказа начальника отделения по личному составу. *Центральний державний історичний архів України, м. Київ*. Ф. 91, оп. 1, спр. 4.
- О сионистских организациях. *Центральний державний історичний архів України, м. Київ*. Ф. 385, оп. 7, спр. 102.
- Переписка с начальником жандармского управления военного генерал-губернаторства Галиции и жандармскими унтер-офицерами о регистрации лиц, привлеченных к охранным перепискам. *Центральний державний історичний архів України, м. Київ*. Ф. 365, оп. 1, спр. 133.
- Переписка с жандармским управлением Галиции об аресте Фишера М. И., подозреваемого в принадлежности к еврейской организации. *Центральний державний історичний архів України, м. Київ*. Ф. 361, оп. 1, спр. 785.
- Переписка с органами военного и гражданского управления о настроениях населения и духовенства, о деятельности буржуазно-националистических организаций. *Центральний державний історичний архів України, м. Київ*. Ф. 365, оп. 1, спр. 212.
- Переписка с начальником жандармского управления военного генерал-губернаторства Галиции о розыске и установлении наблюдения за лицами, распространяющими слухи. *Центральний державний історичний архів України, м. Київ*. Ф. 274, оп. 1, спр. 548.
- Переписка с начальником жандармского управления военного генерал-губернаторства Галиции и жандармскими унтер-офицерами о розыске и проверке разных лиц. *Центральний державний історичний архів України, м. Київ*. Ф. 365, оп. 1, спр. 160.
- Переписка с военным генерал-губернатором Галиции, этапными комендантами, помощниками начальника управления в уездах о политической проверке разных лиц. *Центральний державний історичний архів України, м. Київ*. Ф. 365, оп. 1, спр. 30.
- Переписка с военным генерал-губернатором Галиции, этапными комендантами, помощниками начальника Управления в уездах о политической проверке разных лиц. *Центральний державний історичний архів України, м. Київ*. Ф. 365, оп. 1, спр. 31.
- Переписка с начальником Бессарабского губернского жандармского управления, начальником контрразведывательного отделения штаба 7-й армии о лицах, подозреваемых в шпионаже. *Центральний державний історичний архів України, м. Київ*. Ф. 1153, оп. 1, спр. 171 а.
- Переписка с управлением Львовского градоначальника, унтер-офицерами гражданского управления военного генерал-губернаторства Галиции о розыске беглых солдат и унтер-офицеров и о лицах, подозреваемых в шпионаже. *Центральний державний історичний архів України, м. Київ*. Ф. 365, оп. 2, спр. 11.
- Пивоварчик, С. (2005) Трагедии Первой мировой войны: «евреи-шпионы» (по материалам Национального исторического архива Беларуси в Гродно) *Мировой кризис 1914–1920 годов и судьба восточноевропейского еврейства: сб. ст.*, 71–83. Москва: РОССПЭН.
- Семенова, Е. Ю. (2014) Взаимодействие горожан и беженцев на территории тылового города в годы Первой мировой войны (по материалам Поволжья). *Известия Самарского научного центра Российской академии наук* (Т. 16), (3 (2)), 436–443.
- Циркуляры губернатора Галиции и Буковины об отношении к населению, о задержании различных лиц, подозреваемых в шпионаже. *Центральний державний історичний архів України, м. Київ*. Ф. 361, оп. 1, спр. 82.

Циркуляры департамента полиции и предписание начальника жандармского управления военного генерал-губернаторства Галиции о розыске разных лиц и порядке наведения справок по политической проверке. *Центральний державний історичний архів України, м. Київ*. Ф. 365, оп. 1, спр. 254.

Циркуляры департамента полиции и переписка с жандармскими унтер-офицерами о деятельности пар-

тии «Бунд». *Центральний державний історичний архів України, м. Київ*. Ф. 301, оп. 1, спр. 3080.

Шустер, Ф. (2005) «Дай мне хлеба, и я дам тебе девушку». Бедность, контрабанда, шпионаж и проституция во время Первой мировой войны в еврейском контексте. *Мировой кризис 1914–1920 годов и судьба восточноевропейского еврейства: сб. ст.*, 10–28. Москва: РОССПЭН.

References

- XX vek: Pis'ma vojny* [The twentieth century: Letters of war] (2016). Moskva. Novoe literaturnoe obozrenie (in Russian).
- Agenturnye svedeniya o mazedynetsi Polishhuk V., podozrevaemom v shpionazhe, o skryvajushchihsia vo L'vove beglyh voennoplennykh avstrijskoj armii i drugih licah [Agency information about mazedynets Polishchuk V., suspected of espionage, about fugitive prisoners of war of the Austrian army hiding in Lviv and other persons]. In the *Central State Historical Archive, Kyiv*. Fund 365, descr. 2, file 81 (in Russian).
- Astashov, A. B. (2012) Chlenovreditel'stvo i simuljacija boleznej v Russkoj armii vo vremja Pervoj mirovoj vojny [Self-mutilation and disease simulation in the Russian Army during the First World War]. *Novyj istoricheskij vestnik* (34 (4)), 6–19. (in Russian).
- Cirkuljary gubernatora Galicii i Bukoviny ob otnoshenii k naseleniju, o zaderzhanii razlichnyh lic, podozrevaemyh v shpionazhe [Circulars of the Governor of Galicia and Bukovina about the attitude towards the population, about the detention of various persons suspected of espionage]. *Central State Historical Archive, Kyiv*. Fund 361, descr. 1, file 82 (in Russian).
- Cirkuljary departamenta policii i predpisanie nachal'nika zhandarms'kogo upravlenija voennogo general-gubernatorstva Galicii o royske raznyh lits i porjadke navedeniya spravok po politicheskoi proverke [Circulars of the police department and the instruction of the head of the gendarmerie administration of the military general-governorship of Galicia about the search for different persons and the order of inquiring about political verification]. *Central State Historical Archive, Kyiv*. Fund 365, descr. 1, file 254 (in Russian).
- Cirkuljary departamenta policii i perepiska s zhandarmskimi unter-oficerami o dejatel'nosti partii «Bund» [Circulars of the police department and correspondence with gendarme non-commissioned officers on the activities of the Bund party]. *Central State Historical Archive, Kyiv*. Fund 301, descr. 1, file 3080 (in Russian).
- Doneseniya i raporty pomoshchnikov nachal'nika kievskogo gubernskogo zhandarmskogo upravlenija, uездnyh ispravnikov i pristavov policejskikh uchastkov g. Kiev a politicheskikh nastroyenijah g. Kiev i Kievskoj gubernii [Reports of assistants to the chief of the Kiev gubernia gendarmerie administration, district police officers and police officers of police stations in Kiev about the political moods of the city of Kiev and the Kiev province]. *Central State Historical Archive, Kyiv*. Fund 274, descr. 1, file 548 (in Russian).
- Doneseniya nachal'niku zhandarmskogo upravlenija voennogo general-gubernatorstva Galicii o prijme untermofficerom Stanislavskogo punkta i ob ot'ezde v komandirovku [Reports to the chief of the gendarmerie department of the military general-governorship of Galicia about the acceptance by the non-commissioned officer of the Stanislavsky point and about the departure for business trips]. *Central State Historical Archive, Kyiv*. Fund 365, descr. 1, file 256 (in Russian).
- Dotsenko, V. O. (2014) Polityka tsarskoj vlady stosovno yevreiv ukrainskykh hubernii Rosiiskoi imperii v period Pershoi svitovoi viiny [The policy of royal power in relation to the Jews of the Ukrainian provinces of the Russian Empire during the First World War]. *Naukovi pratsi istoricheskoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnogo universytetu* (40), 48–51 (in Ukrainian).
- Dotsenko, V. O. (2014) Yevreyskiy pohromnyi rukh v Ukraini v 1917–1920 rr. [Jewish pogrom movement in Ukraine in 1917–1920]. *Naukovi pratsi istoricheskoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnogo universytetu*, (38), 100–103 (in Ukrainian).
- Gol'din, S. (2005) Russkoe komandovanie i evrei vo vremja Pervoj mirovoj vojny: prichiny formirovaniya negativnogo stereotipa. *Mirovoj krizis 1914–1920 godov i sud'ba vostochnoevropskogo evrejstva* [Russian command and the Jews during the First World War: the reasons for the formation of a negative stereotype. The world crisis of 1914–1920 and the fate of Eastern European Jewry]. Moskva: ROSSPEN (in Russian).
- Holyk, R. (2014) Slozy y kosti: Persha svitova viina u tekstakh ta uiavlenniakh halytskykh selian [Tears and bones: The First World War in the texts and notions of the Galician peasants]. *Narodoznavchi zoshyty* (3 (117)) 494–501 (in Ukrainian).
- Objazatel'noe postanovlenie i ob'javlenie osobogo komiteta pri upravlenii Podol'skoj zheleznoj dorogi o vvedenii prikaza chrezvychajnoj ohrany i prikazaniya nachal'niku otdeleniya po lichnomu sostavu [Obligatory decision and announcement of a special committee at the Podolsk Railroad Administration about the introduction of an order of emergency protection and orders to the chief of the personnel department]. *Central State Historical Archive, Kyiv*. Fund 91, descr. 1, file 4 (in Russian).
- O sionistskikh organizacijah [About Zionist organizations]. *Central State Historical Archive, Kyiv*. Fund 385, descr. 7, file 102 (in Russian).

- Perepiska s nachal'nikom zhandarmskogo upravlenija voennogo general-gubernatorstva Galicii i zhandarm-skimi unter-oficerami o registracii lic, privilechennyh k ohrannym perepiskam [Correspondence with the head of the gendarmerie department of the military general-governorship of Galicia and gendarmerie non-commissioned officers on the registration of persons involved in security correspondence]. *Central State Historical Archive, Kyiv*. Fund 365, descr. 1, file 133 (in Russian).
- Perepiska s zhandarmskim upravleniem Galicii ob areste Fishera M. I., podozrevaemogo v prinadlezhnosti k evrejskoj organizacii [Correspondence with the gendarmerie administration of Galicia about the arrest of Fisher MI, suspected of belonging to a Jewish organization]. *Central State Historical Archive, Kyiv*. Fund 361, descr. 1, file 785 (in Russian).
- Perepiska s organami voennogo i grazhdanskogo upravlenija o nastroenijah naselenija i duhovenstva, o dejatel'nosti burzhuažno-nacionalisticheskikh organizacij [Correspondence with military and civil authorities on the moods of the population and the clergy, on the activities of bourgeois-nationalist organizations]. *Central State Historical Archive, Kyiv*. Fund 365, descr. 1, file 212 (in Russian).
- Perepiska s nachal'nikom zhandarmskogo upravlenija voennogo general-gubernatorstva Galicii o rozyske i ustanovlenii nabljudenija za licami, rasprostranjajushimi sluhi [Correspondence with the head of the gendarmerie department of the military the general-governorship of Galicia about the search and establishment of supervision over persons spreading rumors]. *Central State Historical Archive, Kyiv*. Fund 274, descr. 1, file 548 (in Russian).
- Perepiska s nachal'nikom zhandarmskogo upravlenija voennogo general-gubernatorstva Galicii i zhandarm-skimi unter-oficerami o rozyske i proverke raznyh lic [Correspondence with the head of the gendarmerie department of the military general-governorship of Galicia and the gendarme noncommissioned officers about the search and verification of various persons]. *Central State Historical Archive, Kyiv*. Fund 365, descr. 1, file 160 (in Russian).
- Perepiska s voennym general-gubernatorom Galicii, jetapnymi komendantami, pomoshchnikami nachal'nika upravlenija v uездah o politicheskoy proverke raznyh lic [Correspondence with the military governor-general of Galicia, forwarding commanders, assistants to the head of the department in the counties about political verification of different persons]. *Central State Historical Archive, Kyiv*. Fund 365, descr. 1, file 30 (in Russian).
- Perepiska s voennym general-gubernatorom Galicii, jetapnymi komendantami, pomoshchnikami nachal'nika Upravlenija v uездah o politicheskoy proverke raznyh lic [Correspondence with the military governor-general of Galicia, step-by-step commanders, assistants to the head of the Office in the counties on political verification of various persons]. *Central State Historical Archive, Kyiv*. Fund 365, descr. 1, file 31 (in Russian).
- Perepiska s nachal'nikom Bessarabskogo gubernskogo zhandarmskogo, nachal'nikom kontrrazvedyvatel'nogo otdelenija shtaba 7-j armii o licah, podozrevaemyh v shpionazhe [Correspondence with the chief of the Bessarabsky provincial gendarmerie, the head of the counter-intelligence department of the staff of the 7th Army about persons suspected of espionage]. *Central State Historical Archive, Kyiv*. Fund 1153, descr. 1, file 171 a (in Russian).
- Perepiska s upravleniem L'vovskogo gradonachal'nika, unter-oficerami grazhdanskogo upravlenija voennogo general-gubernatorstva Galicii o rozyske beglyh soldat i unter-oficerov i o licah, podozrevaemyh v shpionazhe [Correspondence with the administration of the Lviv mayor, non-commissioned officers of the civil administration of the military general-governorship of Galicia, about the search for fugitive soldiers and non-commissioned officers and about persons suspected of espionage]. *Central State Historical Archive, Kyiv*. Fund 365, descr. 2, file 11 (in Russian).
- Pivovarchik, S. (2005) Tragedii Pervoj mirovoj vojny: «evrei-shpiony» (po materialam Nacional'nogo istoricheskogo arhiva Belarusi v Grodno) [The tragedies of the First World War: "Jewish spies" (based on the materials of the National Historical Archive of Belarus in Grodno)] *Mirovoj krizis 1914–1920 godov i sud'ba vostochnoevropskogo evrejstva*, 71–83. Moskva: ROSSPEN (in Russian).
- Semenova, E. Ju. (2014) Vzaimodejstvie gorozhan i bezhencev na territorii tylovogo goroda v gody Pervoj mirovoj vojny (po materialam Povolzh'ja) [The interaction of citizens and refugees in the territory of the rear city during the First World War (according to the materials of the Volga region)]. *Izvestija Samarskogo nauchnogo centra Rossijskoj akademii nauk* (T. 16), (3 (2)), 436–443 (in Russian).
- Shuster, F. (2005) «Daj mne hleba, i ja dam tebe devushku». Bednost', kontrabanda, shpionazh i prostitucija vo vremja Pervoj mirovoj vojny v evrejskom kontekste [„Give me bread, and I will give you a girl.“ Poverty, smuggling, espionage and prostitution during the First World War in the Jewish context]. *Mirovoj krizis 1914–1920 godov i sud'ba vostochnoevropskogo evrejstva*, 10–28. Moskva: ROSSPEN.
- Velyka viina 1914–1918 rr. i Ukraina: U dvokh knyhakh. (2015) [The Great War of 1914–1918 and Ukraine: Two books.]. Kn. 2: Movoiu dokumentiv i svidchen. Kyiv. Vydavnytstvo “Klio” (in Ukrainian).
- Zlatina, M. A. (2009) Organizacija pomoshhi evrejskim bezhencam v Rossijskoj imperii v pervye mesjacy Pervoj mirovoj vojny po materialam pressy (ijul' – oktjabr' 1914 goda) [Organization of assistance to Jewish refugees in the Russian Empire in the first months of the First World War basing on press materials (July–October 1914)]. *Izvestija Rossijskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta im. A. I. Gercena* (118), 30–35 (in Russian).
- Zhurnaly soveshhanija pri upravlenii voenno-sanitarnogo inspektora general-gubernatorstva Galicija [Journals of the meeting at the Office of the Sanitary Inspector in the general-governorship of Galicia]. In the *Central State Historical Archive, Kyiv*. Fund 715, descr. 1, file 32 (in Russian).

Надійшла до редколегії 05.09.2018

УДК 94: 327] (497.2+477) «1944/1989»
LCC DR92

О. М. Каковкіна

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Дипломатична діяльність Народної Республіки Болгарії в Україні за матеріалами Центрального державного архіву громадських об'єднань України*

Розглянуто дипломатичну діяльність Народної Республіки Болгарії в Радянській Україні на основі матеріалів Центрального державного архіву громадських об'єднань України, а саме документів таємної частини загально-го відділу фонду Центрального Комітету Комуністичної партії України. Документи розкривають особливості дипломатичних відносин СРСР та Болгарії протягом 1944–1989 рр., місце України у їх розвитку. Вагоме значення останнього зумовило відкриття двох Генеральних консульств в Одесі (1965) та Києві (1971), які виконували традиційні для дипломатичних місій функції. Разом з тим зміст їх діяльності свідчить про неоднозначні відносини НРБ та СРСР, попри залежність болгарського керівництва від московського центру та підпорядкованість зовнішньополітичної діяльності партійному керівництву. Особливості в діяльності консульств полягали у домінуванні економічного напрямку в Одесі та політичного у Києві, де, крім того, болгарські дипломати виступали свого роду «довіреними особами» для радянської сторони у відносинах з іншими дипломатичними місіями.

Ключові слова: радянсько-болгарські відносини; дипломатія; Генеральне консульство; діяльність.

Каковкина О. Н. Дипломатическая деятельность Народной Республики Болгарии в Украине по материалам Центрального государственного архива общественных объединений Украины

Рассмотрена дипломатическая деятельность Народной Республики Болгарии в Советской Украине на основе материалов Центрального государственного архива общественных объединений Украины, именно документов секретной части общего отдела фонда Центрального Комитета Коммунистической партии Украины. Документы раскрывают особенности дипломатических отношений СССР и Болгарии в течение 1944–1989 гг., место Украины в их развитии. Большое значение последнего обусловило открытие двух Генеральных консульств в Одессе (1965) и Киеве (1971), которые выполняли традиционные для дипломатических миссий функции. Вместе с тем содержание их деятельности свидетельствует о неоднозначных отношениях НРБ и СССР, несмотря на зависимость болгарского руководства от московского центра и подчиненность внешнеполитической деятельности партийному руководству. Особенности в деятельности консульств заключались в доминировании экономического направления в Одессе и политического в Киеве, где болгарские дипломаты, кроме того, являлись своего рода «доверенными лицами» для советской стороны в отношениях с другими дипломатическими миссиями.

Ключевые слова: советско-болгарские отношения; дипломатия; Генеральное консульство; деятельность.

Kakovkina O M. Diplomatic Activity of the People's Republic of Bulgaria in Ukraine on the basis of the Central State Archives of Public Organizations of Ukraine (TsDAGO)

The article deals with the diplomatic activities of the People's Republic of Bulgaria (PRB) in the Soviet Ukraine on the basis of materials from the Central State Archive of Public Organizations of Ukraine (TsDAGO). These are documents of the secret part of the general department of the foundation of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine. The chronological scope of the study was from 1944 to 1989, from the establishment of diplomatic relations between the USSR and Bulgaria after the 1944 Bulgarian coup d'état until the democratization of the Bulgarian state and society began. The development of Bulgarian-Soviet diplomatic relations, their activity and peculiarities were condi-

* Статтю підготовлено відповідно до завдань теми науково-дослідної роботи кафедри всесвітньої історії «Проблеми міжцивілізаційної взаємодії суспільств Заходу і Сходу у нову та новітню добу» (Номер держреєстрації 0116U002263)

tioned by the subordinate status of Bulgaria, the formation of Moscow's directive diplomacy, and the high intensity of economic and other ties. Particular attention in them belonged to Ukraine, which became the field of activity of Bulgarian diplomats. Before the opening of the consulates, the coordination of diplomatic activities in Ukraine was conducted from the embassy in Moscow. In 1965, the first Consulate General of Bulgaria was opened in Odessa; in 1971 – in Kiev, which had features – the Consulate General in Odessa was focused on economic issues, the Consulate General in Kiev – the problems of political and international importance. The author shows that the documents of the archive reveal the functional aspects of consulates, as well as their composition, characteristics of Bulgarian diplomats, everyday life, problems of stay and work. The documents include the personalities of some of the general consuls like S. Ralev, N. Minkov, K. Evtimov, I. Radonov. An important feature of the diplomatic activity of the Bulgarian diplomatic missions was their complete control of the Party centers of the USSR and the People's Republic of Bulgaria. The Ministry of Foreign Affairs of Ukraine in these conditions was the executor of the tasks of the Central Committee of the Communist Party, the Central Committee of the CPSU, the translator of their position, the informer, while performing traditional functions within the framework of international diplomatic law. The most meaningful for the characteristics of the Soviet/Ukrainian-Bulgarian relations are the conversations with the consuls of Bulgaria, which testify to the dependent position of the country. At the same time, the Bulgarian diplomats were trustees who reported on relations in the consular corps of Kiev, the political views of diplomats, especially criticism of the USSR. The author comes to the conclusion that the diplomatic missions of the People's Republic of Bulgaria in Ukraine were part of a fairly well-established system of Soviet-Bulgarian relations in general, the study of which continues.

Keywords: Soviet-Bulgarian relations; Diplomacy; General Consulate; Activity.

Постановка проблеми. Сьогодні в Україні діють Посольство Болгарії у Києві й два Генеральних консульства – в Одесі та Львові, а також – почесне консульство у Запоріжжі та сім візових центрів (включно із названими містами). Відповідно в Болгарії, крім посольства в Софії, діють Генеральне консульство у Варні, почесні консульства в Русі та Пловдиві. Передісторія такої розлогої дипломатичної присутності Болгарії в Україні налічує вже століття: початок дипломатичних відносин двох держав пов'язують із підписанням Брестського договору у лютому 1918 р., який, однак, забезпечив діяльність болгарського посла лише на кілька місяців. Перервані на довгі роки у часи СРСР, самостійні відносини між державами були встановлені у грудні 1991 р. Разом з тим, за відсутності самостійних дипломатичних зв'язків, УРСР була полем діяльності іноземної дипломатії.

З проголошенням Народної Республіки Болгарії після Другої світової війни, перемогою комуністичних сил у державі створились сприятливі умови для розбудови дипломатичного життя Болгарії в СРСР. Важливе місце у цьому процесі належало Україні, тривалий час пов'язаної з Болгарією географічно та історично. Протягом другої половини 1940–1990-х рр. в Україні сформувався і діяло болгарське дипломатичне представництво, діяльність якого залишається практично не висвітленою. Дослідження дипломатичної складової в історії відносин України та Болгарії дозволяє відтворити цілісне бачення історії українсько-болгарських відносин, визначити місце України у міжнародних відносинах країн Східного блоку, радянській зовнішній політиці.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. Історія болгарського дипломатичного представництва в Україні представлена більш ранніми за хро-

нологічними межами дослідженнями діяльності консульства в Одесі у часи Російської імперії (Білоусова, 2015; Вовчук, 2014), а також короткого періоду дипломатичних відносин у 1918–1919 рр. (Павленко, 1993, 2010; Зленко, 1993; Пейчева, 2009; Манасієва, 2011; Матяш, 2016). Окремі аспекти дипломатичної діяльності за участі МЗС України, зокрема із країнами Східного блоку, містяться в синтезах з історії дипломатії України (Смолій, 2001). Прикладом зростання інтересу до теми стала Міжнародна наукова конференція «Дипломатичні архіви як історичне джерело: від ідеї до наукових і прикладних перспектив», що відбулася в Одесі у 2016 р., де учасники презентували окремі джерела з історії іноземних консульств в Україні, зокрема болгарського часів радянсько-болгарських відносин (Програма..., 2016).

Дослідження болгарських вчених зосереджені на радянсько-болгарських дипломатичних відносинах вищого рівня, у зв'язку з чим назвемо публікації Р. Тодорової (Тодорова, 2010), П. Димитрової (Димитрова, 2010), Н. Недева (Недев, 2007). Окремі характеристики дипломатичної діяльності Народної Республіки Болгарії в СРСР містить праця М. Матєєвої та Х. Тепавічарова (Матєєва & Тепавічаров, 1989). Узагальнену історію консульських представництв у Варні презентував Б. Дряновський (Дряновский, 2006). Російські науковці впроваджують архівну спадщину центральних сховищ, де акумульований значний матеріал з історії дипломатичних відносин СРСР та НРБ (Россия-Болгария..., 2004; Васильєва, 2010). Натомість українська складова цих відносин не досліджується.

Мета цієї розвідки – розглянути дипломатичну діяльність НРБ в Україні на основі джерел Центрального державного архіву громадських

об'єднань та з'ясувати її напрямки та зміст. Зазначимо, що частина документів інших архівосховищ України, передусім, Архіву зовнішньої політики, відповідних архівів Болгарії, Росії, пов'язаних з діяльністю болгарської дипломатії в УРСР, потребує дослідження задля створення цілісного бачення цієї діяльності. Хронологічні межі дослідження охоплюють період 1944–1989 рр., від державного перевороту 9 вересня 1944 р. до повалення режиму Живкова та початку демократичних перетворень у Болгарії.

Виклад основного матеріалу. Радянсько-болгарські відносини після подій вересня 1944 р. у Болгарії отримали нові засади та принципи розвитку, і радянське керівництво реалізувало завдання максимально швидкого включення Болгарії до системи власного впливу та контролю. Дипломатична діяльність московського керівництва визначила зміст відносин із країнами «народної демократії». Як зазначила В. Тошкова, початкова фаза повоєнного періоду – до смерті Й. Сталіна – характеризувалась заходами Кремля, спрямованими на встановлення дисципліни відносин із східноєвропейськими «союзниками». Цими засобами були запрошення на бесіди, навчання відданих кадрів у Комінформбюро, а сам «механізм уніфікації зовнішньополітичних програм країн Східної Європи контролювався Москвою і через відповідні відділи ЦК ВПКБ-КПРС... Суттєву роль у визначенні принципів єдності відіграло Міністерство закордонних справ СРСР. Але, як правило, остаточні вказівки, які осцувались координації зовнішньої політики, особливо по лінії ООН, формулювались у Кремлі» (Тошкова, 2010, с. 502). Фактично, у період 1944–1946 рр., ще до проголошення НРБ та підписання мирного договору з Болгарією у лютому 1947 р., було закладено основи стратегії відносин з СРСР. Вони, у свою чергу, були викладені у Договорі про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу, підписаному між Болгарією та СРСР у 1948 р.

На вересень 1944 р. країна мала дипломатичні відносини з 10 державами, а на початок 1988 р. – вже з 121, на 1 січня 1987 р. мала діючі дипломатичні представництва у 79 країнах, зокрема 11 Генеральних консульств, чотири з яких – у СРСР (Матеева & Тепавичаров, 1989, с. 58).

Дипломатичні представництва Болгарії координувало Міністерство зовнішніх справ, діяльність якого визначала Конституція 1947 р. До цього фактично діяла структура, створена ще 1879 р. та змінена у 1918 р. Нагадаємо, що з часу встановлення дипломатичних відносин Болгарії та СРСР у 1934 р. до 1944 р. вони не розривалися, попри протимецьку позицію Болгарії, і у Москві діяло представництво цієї країни. Розрив відносин з урядом Болгарії відбувся 5 вересня 1944 р., напе-

редодні відомого перевороту, а відновлення – 14 серпня 1945 р. Посольство Болгарії в Москві на той час очолював відомий філософ Димитр Михалчев, відсторонений з посади посла після того, як радянське керівництво надіслало про це прохання, звинувативши його у тому, що він «цілком налаштований проамериканські і недружній до СРСР» (Недев, 2007, с. 705).

Протягом 1944–1989 рр. сформувалась структура дипломатичного представництва Болгарії в СРСР, центром якого було посольство в Москві, і чотири Генеральні консульства – в Одесі (1965), Києві (1971), Ленінграді (1973) та Сиктивкарі (1973) (На території Болгарії, відповідно, діяли 10 Генконсульств, з яких СРСР представляли три – у Варні, Пловдиві та Русі). Розбудовуються два центри її дипломатичної діяльності в Україні – Одеса, яка певним чином продовжила традицію попередніх часів, і Київ, як столиця республіки.

Розширення напрямів зовнішньополітичної діяльності СРСР зумовлювало зростання ролі України як важливої її складової. У цих умовах дипломатична активність НРБ у межах України зумовлювалась наростанням зв'язків різного рівня, про що докладно писали дослідники ще радянської доби (Павленко, 1985; Сохань, 1969; 1976).

Діяльність, структуру, функції дипломатичних представництв регулює дипломатичне право, яке у досліджуваний період перебувало у стані розвитку та вдосконалення. По завершенні Другої світової війни діяли дипломатичні норми, закладені ще на початку XIX ст., удосконалені у 1920-х рр., та обумовлені новими міжнародними нормами, що містив Статут ООН 1945 р., Конвенція про привілеї та імунітети ООН 1946 р. У 1961 р. була прийнята Віденська конвенція про дипломатичні зносини, у 1969 р. – Конвенція про спеціальні місії 1969 р. та у 1973 р. – Конвенція про попередження і покарання злочинів проти осіб, які користуються міжнародним захистом, у тому числі дипломатичних агентів» та низка інших документів, які визначали зміст діяльності дипломатів у світі і є діючими сьогодні. Ці документи, а також література з питань дипломатії, мають важливе методологічне значення, дозволяючи коректно аналізувати особливості діяльності дипломатичної служби, представництв, дипломатичний протокол, зміст документів, наприклад, бесід як форм дипломатичного спілкування тощо (Авилов, 1973; 1977; Селянинов, 2004; Українська дипломатична енциклопедія..., 2004).

До основних функцій, чітко виписаних у Віденській конвенції, належать: а) представництво держави, що акредитується, у державі перебування; б) захист у державі перебування інтересів держави, що акредитується, та його громадян у межах, допустимих міжнародним правом; в) у прове-

денні переговори з урядом держави перебування; г) з'ясування усіма законними засобами умов та подій у державі перебування і повідомлення про них уряду держави, що акредитується; д) заохочення дружніх відносин між державами і розвиток їх взаємин у галузі економіки, культури і науки (Венская конвенция..., 1961). Посольство НРБ у Москві з часу відновлення відносин у грудні 1944 р. виконувало ці традиційні функції, але наскладено новим політичним змістом, що продемонструвала, зокрема, історія дипломатичних місій Болгарії в Україні.

В Україні координація зв'язків з іноземними представниками, зокрема дипломатами, усіх заходів відбувалась з ЦК КПУ, контрольованого ЦК КПРС, через українське Міністерство закордонних справ (далі – МЗС України) та Українське товариство культурних зв'язків із закордоном (далі – УТКЗЗ), про що свідчать документи ЦДАГО. Пізніше УТКЗЗ, з формуванням системи відділів з міжнародної діяльності при ЦК КПУ та МЗС, втратить своє значення у цій сфері. МЗС України з часу свого утворення у березні 1944 р. (до 1948 р. – Наркомат) мало нетривалий період відносної, хоча і «контрольованої», самостійності у зовнішньополітичній діяльності СРСР у зв'язку із формуванням нової системи міжнародних відносин на етапі завершення Другої світової війни та кількох років потому.

Поступово відомство було щільно інтегроване у союзну структуру та виконувало функції «обслуговуючого» органу для союзного МЗС. Протягом 1944–1952 рр. очільником МЗС України був Дмитро Мануїльський, який з точки зору розвитку відносин з «новою» Болгарією став вдалою кандидатурою, адже був добре знайомим з болгарськими емігрантами в СРСР та Україні, зокрема з лідером болгарських комуністів Георгієм Димитровим (Сохань, 1973, с. 83–93).

Діяльність болгарської дипломатії в Україні на початковому етапі відносин розкривається у досліджуваних документах. Так, щоденникові записи референта УТКЗЗ М. Ч. Дем'яненко по роботі з радником посольства Болгарії в СРСР, містять інформацію про болгарського дипломата Станіслава Колева, який відвідав Київ у січні 1949 р. на запрошення УТКЗЗ для участі в урочистому вечері до дня народження Христо Ботєва. У біографічних відомостях вказано, що С. Колев у 1923 р. був арештований у Болгарії, у 1926 р. делегований на Конгрес Комінтерну, і з того часу як політемігрант перебував у СРСР до 1947 р. С. Колев був у Києві та області ще до війни, був добре знайомий з Д. Мануїльським. На зауваження референта, що Колев давно живе у СРСР, відповів: «Я більше радянська людина, ніж болгарин». Відмовившись від поїздки до колгоспу, він сказав, що із родиною

гостював улітку у голови колгоспу під Києвом і добре знає колгоспний лад. Радник болгарського посольства був запрошений на урочистий прийом у Будинку офіцерів Червоної Армії, у зв'язку з чим хвилювався, щоб не приїхати на вечір пізніше Мануїльського, з яким мав бесіду ще до вечора. Останнім був дуже задоволений, зазначивши, що «був організований не гірше, ніж у Москві». Також відбулися зустрічі зі спортсменами, відвідування виставки, зустріч з болгарськими студентами у Київському державному університеті, де навчався студент-економіст та 12 студентів політехнічного інституту.

На цій зустрічі, проведений за пропозицією Колева російською мовою, зазначив, що «необхідно вивчати і українську мову, оскільки такі фахівці потрібні у Болгарії – для перекладу української літератури на болгарську мову» (ЦДАГОУ, оп. 23, спр. 5823, арк. 3–10). С. Колев належав до болгар-емігрантів, які мали значний досвід життя та партійної роботи в СРСР, і які ставали з'єднувальною ланкою у радянсько-болгарських відносинах повоєнного часу, коли виникла необхідність розбудови міждержавних відносин у нових умовах. СРСР став «кузницею кадрів» для Болгарії задовго до становлення там комуністичного режиму, що забезпечувало особливий формат міждержавних та інших взаємин.

Відкриття першого консульства НРБ в Одесі у 1965 р. було зумовлене попереднім досвідом міжнародних відносин міста: Одеса – один з найстаріших дипломатичних осередків в Україні, яка, крім того, майже два століття відома як центр болгар Російської імперії, СРСР, сьогодні України. Тут у 1945 р. була відкрита дипломатична агенція МЗС СРСР (далі – дипагенція МЗС), яка виконувала функції координатора дипломатичних, у цілому міжнародних відносин у регіоні як до відкриття консульства НРБ, так і зберігала їх потому.

Відкриття Генерального консульства Болгарії стало наслідком підписання у 1965 р. угоди у формі обміну нотами про згоду на перетворення консульства СРСР у Варні у Генеральне консульство і відкриття Генерального консульства НРБ в Одесі (Советско-болгарские отношения..., с. 285–286). Генконсульство опікувалося консульським округом, куди входили південні області України та Краснодарський край Росії. Як свідчить «Довідка про деякі форми та методи роботи Генерального консульства Народної Республіки Болгарії в Одесі» від 14 липня 1983 р., складена дипломатичним агентом дипагенції МЗС СРСР в Одесі В. Шевченком, на 1983 р. у цей консульський округ входило кілька міст і областей чотирьох республік Радянського Союзу: Одеська обл., міста Жданов, Херсон, Ялта, Бердянськ (Україна), міста Таганрог, Єйськ, Новоросійськ, Туапсе, Сочі (Росія), міста Сухумі, Поті,

Батумі (Грузія) та територія усієї Молдавської РСР (ЦДАГОУ, оп. 25, спр. 2605, арк. 19).

У документі пояснюється значення регіону у радянсько-болгарських відносинах та, власне, роль Одеси як дипломатичного осередку. Важливе значення цих областей та міст у розвитку радянсько-болгарських відносин зумовлювалось «давніми традиційними зв'язками цих районів з Болгарією; великою кількістю осіб болгарського походження, які проживають в Одеській області і Молдавії; наявністю портів Чорного і Азовського морів, річки Дунай, прикордонної залізничної станції Унгени, автомобільних шляхів, які проходять через Одесу та Молдавську РСР, що пов'язують НРБ з СРСР; зв'язками між містами-побратимами Одесою і Варною, а також порідненими Одеською областю і Варненським округом; розвитком туризму; наявністю болгарських студентів, які навчаються у навчальних закладах консульського округу; громадян НРБ, які постійно проживають на території округу (ЦДАГОУ, оп. 25, спр. 2605, арк. 20–21).

Побратимство значно розширило поле діяльності дипломатії у регіональному аспекті, що було «важливою ділянкою роботи», напрямок якої — «пропаганда успіхів соціалістичного будівництва в Болгарії та радянсько-болгарської дружби, у чому переважне місце належало протокольним заходам» (ЦДАГОУ, оп. 25, спр. 2605, арк. 21). Саме у 1965 р. були встановлені побратимські відносини між Одесою та Варною, областю та округом, а вже на середину 1980-х рр. побратимськими зв'язками були «охоплені» 11 областей України з 11 округами Болгарії.

Початковий етап діяльності одеської дипломатичної місії НРБ розкривають документи ЦК КПУ за 1969 р., коли його робота стала предметом критики з боку дипагенції МЗС, партійного керівництва УРСР у зв'язку з появою «негативних явищ» у радянсько-болгарських взаєминах. Мова йшла про неодноразові факти прибуття болгарських суден до портів Одеси, Ізмаїла без попереджень, узгоджень з митними та іншими службами, факти контрабандної торгівлі (які фіксувалися задовго до цього, але масштаби якої значно зросли із розвитком відносин з Болгарією). Про ці факти протягом 1968 та 1969 рр. неодноразово повідомлявся Генконсул С. Ралев, який обіцяв відреагувати, але так нічого і не зробив. Зокрема обіцяв поїхати до Ізмаїла для вирішення проблем із суднами, які без попередження прибувають до порту, але так там і не з'явився. Ралев, який став першим Генеральним консулом в Одесі, призначеним у 1966 р., коли розпочалася діяльність консульства, отримав не дуже схвальну характеристику глави дипагенції в інформації до МЗС СРСР, копія якої була надіслана в ЦК КПУ, МЗС України. Зазначалося, що він

не знайомий з консульською роботою до призначення, і, «судячи з діяльності в Одесі, не прагнув її опанувати». На час роботи він навчався у Варненському інституті, тому двічі-тричі на рік їздив на сесії, також був хворим на серце і перебував у відпустках по хворобі, бував на роботі не більше півроку, «тому дисципліни у консульстві немає»: «Співробітники займаються переважно своїми особистими справами, обзавелись автомобілями та іншими речами. ...виникла нездорова атмосфера, і дійшло до того, що консул Георгієв А. написав скаргу на Ралева...». Консульські працівники фактично не виконували свої обов'язки, не була налагоджена інформація про прибуття болгарських громадян до Одеси, до порту ніхто не з'являвся», і «в роботі Генконсульства не спостерігається активності» (ЦДАГОУ, оп. 25, спр. 260, арк. 16). Також в інформації зазначалося: «В останній час у болгар почала з'являтися тенденція вимірювання радянсько-болгарської дружби на «свій аршин». У розмовах часто з'являються вислови, що болгар краще ставляться до радянських людей, ніж вони до болгар, і ці розмови властиві як туристам, так і працівникам консульства. Наприклад, віце-консул, Анка Дімітрова, під час бесіди із заступником голови правління товариства радянсько-болгарської дружби запитала, чи будуть поставлені пам'ятники членам ЦК болгарської компартії, знищеним у 1937 р. НКВС. Вона зауважила, що у Болгарії, у кожному місті є пам'ятник радянським солдатам, а в Одесі загиблим болгарам немає» (ЦДАГОУ, оп. 25, спр. 2605, арк. 15).

У 1971 р., у зв'язку із відкриттям Генконсульства у Києві, місія в Одесі була перетворена в консульство, округ якого обмежувався Одеською областю. У лютому 1977 р. його рівень було підвищено до Генконсульства. Очільниками дипломатичного представництва в Одесі були вже загаданий Стефан Ралев (1966–1971), консули — Борис Мілев (1971–1974), Нікола Тринков (1974–1977). У 1978–1985 рр. генеральним консулом був Михайл Михайлов, у 1985–1990 рр. — знову Нікола Тринков. У 1977 р., коли Одеське консульство отримало статус Генерального, у ньому перебувало 4 працівника, усього 12 осіб (ЦДАГОУ, оп. 25, спр. 2605, арк. 172).

Підвищення статусу консульства, ймовірно, стимулювало формування окремої структури з обслуговування консульського корпусу в Одесі, де також діяли Генконсульства Індії та Куби. У доповідній записці за 1978 р. про деякі питання роботи з генеральними консульствами в Одесі зазначалося, що «партійними і державними органами м. Одеси подається необхідна допомога у вирішенні ними консульських і господарських питань». З цією метою при Одеськвиконкомі було «створено спеціальну групу з трьох осіб, відкрито промто-

варні і продуктові крамниці, які мають цілком задовільний асортимент товарів. в 1978 р. Генконсульству НРБ було надано нову прекрасно обладнану будівлю» (ЦДАГОУ, оп. 25, спр. 1772, арк. 141–143).

Про зростання масштабів радянсько-болгарських відносин на межі 1970–1980-х рр. та виникнення умов для підвищення статусу консульства свідчать дані з довідки дипагенції. Так, у 1982 р. в Одеському та Іллічівському портах побувало 435 болгарських суден, поромною переправою Іллічівськ–Варна¹ було перевезено 2 989,2 тисяч тони вантажів, а у цілому через територію генконсульства проходило 94 % вантажу з НРБ до СРСР. У ВНЗ міста Одеси навчалось 65 студентів, а на території Одеської області постійно проживали 36 громадян НРБ (ЦДАГОУ, оп. 25, спр. 2605, арк. 20).

Зважаючи на значний обсяг діяльності генконсульства, на його території було відкрито 12 представництв болгарських міністерств та відомств, що презентували, передусім, транспортні та торговельні структури. Особливістю Одеського Генконсульства було переважання економічної складової радянсько-болгарських зв'язків, «що відрізняє його від аналогічних генконсульств у Києві, Ленінграді та Сиктивкарі». Зазначалось, що створено відпрацьовану систему взаємодії на різних рівнях, що дозволяє генконсульству мати достатню інформацію про стан справ на місцях, завдяки чому досягається чіткий розподіл завдань, єдність і максимальна ефективність дій усіх представництв у вирішенні як економічних, так і інших завдань. Консульство обслуговувало не тільки болгарських туристів, які відвідували округ, а й подорожували транзитом. «Усі болгарські представництва складні питання вирішують через безпосередні зв'язки. При значних ускладненнях певні дії здійснюються самим генконсулом» (ЦДАГОУ, оп. 25, спр. 2605, арк. 47).

Значне розширення поля діяльності Генконсульства у порівнянні з кінцем 1960-х рр. зумовили розширення штату дипломатичної місії наприкінці 1970-х рр., яка успішно, за висновками радянської дипагенції, виконує свої завдання завдяки «дієздатному, хоча і не дуже великому, апарату генконсульства». Зазначено, що усі оперативні співробітники «мають гарну підготовку, у своїй діяльності вміло спрямовуються керівництвом, добре доповнюють один одного» (ЦДАГОУ, оп. 25, спр. 2605, арк. 25). До штату консульства входило 8 осіб: генеральний консул, три консули, два віце-консули та два технічних працівника. Довідка містить стислі характеристики осіб консульських посад, наприклад, Генерального консула Михайла Михайлова, який обіймав посаду з 1978 р.

Він був економістом за освітою. «Брав участь у боротьбі проти фашизму та капіталізму в Болгарії, працював на керівних посадах у молодіжних і партійних органах, до призначення генконсулом був секретарем Варненського окружного БКП. Має значний досвід партійної роботи, здатний швидко орієнтуватися в обставинах, що змінюються. У роботі ініціативний, наполегливий, енергійний. Одружений. Має сина, який навчається на 2 курсі факультету міжнародних відносин Київського держуніверситету». З шести охарактеризованих осіб, усі володіли російською мовою, також двоє – англійською, один – французькою. Один з працівників був випускником факультету міжнародних відносин Київського державного університету, один – Дипломатичної академії у Москві. Усі мали досвід або дипломатичної, або партійної чи державної роботи.

Характеристика дипломатичного корпусу консульства, у порівнянні з 1968 р., змінилась. Зазначається, що «особлива увага у генконсульстві приділяється зміцненню трудової дисципліни. Крім того, що від кожного працівника вимагається безумовне виконання поставлених завдань, про що йшлося вище, від них вимагають обов'язкового виконання виробничого режиму і розпорядку дня генконсульства та інших представництв» (ЦДАГОУ, оп. 25, спр. 2605, арк. 26). Сформувались дружні зв'язки з консульствами Болгарії та Куби, і кубинці активно використовували досвід болгарських колег, особливо у роботі із студентами, переймали деякі форми та методи. «М. Михайлов зміг налагодити непогані зв'язки із генконсулом Індії Д. Б. Маліком. У цьому плані дії Михайлова постійно узгоджуються із дипломатичною агенцією».

У результаті індійський консул «став більш активно брати участь у заходах, організованих радянською стороною, і більше проводити своїх заходів, переважно на індійських торгових судах. «Варто, однак, зазначити, що взаємні контакти між консульствами певною мірою ускладнені мовним бар'єром. Наприклад, з п'яти оперативних працівників генконсульств Куби та Індії тільки один знає російську мову» (ЦДАГОУ, оп. 25, спр. 2605, арк. 29). Болгарська місія, зважаючи на наведені факти, ставала свого роду центром іноземної дипломатичної присутності в Одесі, надаючи допомогу у розвитку контактів із вказаними консульствами, що, очевидно, поступалися рівнем професійної підготовки.

У довідці дипагенції йшлося також про певні недоліки у відносинах з болгарським генконсульством: «Прийнявши рекомендації МЗС СРСР, дипагенція у минулому році змогла позбавитись негативних моментів, що існували раніше у взаємо-

¹ Поромна переправа Іллічівськ – Варна почала діяти з листопада 1978 р.

відносинах з генконсульством НРБ. ...Найбільш ефективними у цьому напрямі стали традиційні дружні зустрічі дипагенції з працівниками генконсульства НРБ, на яких обговорюються підсумки минулого та плани на наступний рік.

Це дає можливість внести своєчасні корективи у відповідні плани, мати ясне уявлення про заходи, що намічені болгарською стороною. Деякі питання вирішуються під час особистих зустрічей дипагента та генконсула НРБ. Підкреслено, що «така активність генконсульства вимагає особливої уваги, постійного вивчення стилю і методів його роботи» (ЦДАГОУ, оп. 25, спр. 2605, арк. 31).

Зауваження щодо надмірної активності болгарського представництва на початку 1980-х рр., поряд із звинуваченнями у бездіяльності наприкінці 1960-х рр., свідчить про значну динаміку у роботі болгарських дипломатів: «Виходячи з того, що діяльність генконсульства, часом надто активна, у цілому об'єктивно сприяє вирішенню наших основних задач, дипагенція надавала генконсульству певну допомогу, разом з тим здійснювала певні заходи для посилення постійного контролю за його діяльністю, своєчасного недопущення та стримування несприятливих моментів, спрямування активності генконсульства у потрібне русло» (ЦДАГОУ, оп. 25, спр. 2605, арк. 32).

Разом з тим спільною частиною проблеми, як і в 1960-х рр., залишилося «особливе» розуміння болгарами радянсько-болгарської дружби: «Хоча працівники добре знають існуючі міжнародні звичаї, загальноприйняті принципи відносин з дипломатичними і консульськими представництвами, вони в деяких випадках свідомо йдуть на їх порушення, пояснюючи їх особливим характером відносин між СРСР та Болгарією.

У цьому плані з боку окремих працівників генконсульства НРБ продовжували висуватись вимоги про надання їм більших привілеїв, ніж передбачено порядком зносин з дипломатичними і консульськими представництвами. Зокрема, вони неодноразово пропонували скасувати реєстрацію поїздок працівників у межах консульського округу, видавати консульські карти громадянам СРСР, які є членами родин консульських посадових осіб, порушували терміни подання нот про поїздки своїх співробітників...

З боку генконсульства часто висувались вимоги покращення умов праці, побуту, відпочинку болгарських співробітників. ...з окремих питань дипагенцією вживались ефективні заходи для задоволення прохань болгарських товаришів з тим, щоб дрібні другорядні питання не переростали у проблему» (ЦДАГОУ, оп. 25, спр. 2605, арк. 32).

У цілому протягом 1960–1970-х рр. Україну активно відвідували високі посадовці Болгарії, безпосередньо Т. Живков, який неодноразово бував як з окремими візитами, так і «транзитом», зупиняючись у Києві у поїздках до Москви. Наскільки активно Україну відвідували послы НРБ може свідчити інформація 1977 р. про приїзд до республіки болгарського посла в СРСР Дімітра Жулева. Надзвичайний та Повноважний посол, перебуваючи на посаді з 1972 р., кожен рік відвідував Україну та Київ (ЦДАГОУ, оп. 25, спр. 1772, арк. 41).

Генеральне консульство в Києві, відкрите, як було зазначено, у 1971 р., було зосереджене переважно на політичних питаннях, адже місто було українською дипломатичною столицею, що зумовлювало характер відносин та зміст діяльності іноземних представників. На 1977 р. у Києві діяли вже сім генеральних консульств соціалістичних країн – Румунії, Чехословаччини, Східної Німеччини, Югославії, Угорщини та Болгарії, та передова група посольства США². У Болгарському дипломатичному представництві перебувало 7 працівників та 9 осіб членів їх родин, разом з обслуговуванням, допоміжним персоналом – 30 осіб (ЦДАГОУ, оп. 25, спр. 1583, арк. 172). Протягом 1971–1989 рр. генконсулами НРБ в Києві були: Кристю Євтімов (1971–1976), Іван Радонов (1977–1978), Нікола Мінков (1979–1985), Цветан Ночев (1985–1990).

Окремі питання діяльності дипломатів загального характеру вирішувались на рівні консульського корпусу (глав консульських установ у межах консульського округу, в якому вони виконували свої функції). Так, на 1976 р. консульський корпус у Києві очолював представник Румунії А. Унгур, який організовував зустрічі працівників для обговорення заходів з метою покращення обслуговування робітників генконсульств, інформування про події у країні перебування представниками ЦК КПУ тощо (ЦДАГОУ, оп. 25, спр. 1431, арк. 26–28). У свою чергу, відповідні відділи останнього здійснювали «представницьку та інформаційно-пропагандистську роботу» з дипломатичними працівниками консульських закладів, залучаючи їх до участі в офіційних заходах, бесідах, відвідуваннях підприємств, виставок, екскурсій (ЦДАГОУ, оп. 25, спр. 1431, арк. 52–57; спр. 2600, арк. 17–20).

Радянська сторона мала забезпечити умови діяльності іноземних дипломатів. Як і в Одесі, з цією метою у 1972 р. було створено Управління по обслуговуванню консульського корпусу при Київському міськвиконкомі, у 1980 р. прийнято

² Передова група генерального консульства США – група дипломатичних працівників, фахівців, яка виконувала завдання підготовки відкриття діяльності генконсульства. Діяла у Києві з 1976 р. (ЦДАГОУ, оп. 25, спр. 1772, арк. 154–158).

«Тимчасове положення про Управління з обслуговування консульського корпусу у Києві» (ЦДАГОУ, оп. 25, спр. 2890, арк. 48–53). Одна з бесід з генконсулом Болгарії Ц. Ночевим 25 грудня 1985 р. розкриває зміст побутових проблем у діяльності представництва та його співробітників. Генконсул повідомляв про рішення уряду НРБ про будівництво нової споруди генконсульства разом з житловим будинком, про що найближчими днями мало бути повідомлене МЗС СРСР.

Основна частина бесіди присвячена проханням генконсула сприяти вирішенню житлових питань. Зокрема йшлося про труднощі з виділенням квартири працівникам представництва: міською владою було надано дві квартири більші за площею, ніж передбачено, які консульство не могло оплатити. Незадовільно та довго ремонтувалися приміщення консульства, безпосередньо помешкання Ночева (ЦДАГОУ, оп. 25, спр. 2890, арк. 46). Болгарська місія у Києві користувалася послугами місцевих друкарень, які, за словами генконсула, друкували продукцію низької якості, наприклад, бланки, вітальні листівки тощо. Крім того, робітники управління, які здійснювали ремонт та обслуговування консульства, вимагали кошти за роботу. «Ці та подібні факти викликали у працівників генконсульства гострі почуття незадоволення...» (ЦДАГОУ, оп. 25, спр. 2890, арк. 47).

Скарги болгарського дипломата призвели до з'ясування становища в обслуговуванні інших дипломатичних місій та підготовки відповідних рекомендацій Київському міськвиконкому. Зрештою, було вирішено і болгарські питання: виділено у центрі міста дві квартири працівникам, створено бригаду для ремонту, завершено ремонт квартири очільника дипломатичної місії, відновлено систему оплати праці по тарифах, встановлених свого часу МЗС та Міністерством фінансів СРСР (ЦДАГОУ, оп. 25, спр. 2890, арк. 55, 56).

Найбільш інформативними для з'ясування змісту діяльності болгарської місії у Києві є бесіди з генконсулами НРБ працівників відділу зовнішніх зносин ЦК КПУ або МЗС України. У цілому ці документи розкривають вказані вище традиційні функції дипломатичних представництв, що діяли на підставі чинних норм міжнародного права. Разом з тим вони яскраво розкривають офіційний та, так би мовити, неофіційний бік діяльності болгарських дипломатів, особливості радянсько-болгарських відносин, місце консульства в Україні у системі радянсько-болгарських дипломатичних зв'язків.

Так, у щоденниковому записі міністра закордонних справ України Г. Г. Шевеля за квітень 1976 р. міститься запис бесіди з Генконсулом К. Євтімовим 7 квітня 1976 р.: «...прийняв Генерального консула на його прохання... У ході бесі-

ди Євтімов проінформував про підсумки роботи Одинадцятого з'їзду БКП, повідомив про деякі зміни у складі ЦК БКП, підкреслив при цьому, що багато що у теперішній перестановці кадрів йому поки «не ясно». Зокрема, виведення із складу Політбюро ЦК БКП Івана Попова було зумовлене тим, що той не мав «глибокого коріння в партії» і не користувався авторитетом, виведення Константина Теллалова із складу секретеріата ЦК БКП стало «сюрпризом». Ідеологічними питаннями в ЦК БКП займається Александр Лілов, відносно молодий, але, підкреслив Генконсул, дуже здібний партійний працівник. Що ж стосується відповідального за питання зовнішньої політики, то така людина ще не визначена. По всій видимості, сказав т. Євтімов, цим питанням буде займатися особисто Перший секретар ЦК БКП» (ЦДАГОУ, оп. 25, спр. 1431, арк. 45).

Повідомивши, що на з'їзді були представники 105 делегацій від компартій, соціалістичних партій і національно-визвольних рухів, вказав, що Компартії Франції, Італії та Румунії були представлені на «дуже низькому рівні» у порівнянні з делегаціями інших країн. Генконсул проінформував також про нещодавній виступ у Вищій партійній школі ЦК КПУ про підсумки XI з'їзду БКП, повідомив про майбутній виступ на цю тему перед працівниками одного з будівничих комбінатів (на Оболені). Повідомив «про деякі заходи, здійснені для покращення виховної роботи серед учнівської молоді із Болгарії, роз'яснення їй матеріалів XXV з'їзду КПРС і XI з'їзду БКП».

У зв'язку з цим він побував нещодавно у Київському інституті інженерів громадянської авіації. Євтімов «погодився з думкою про необхідність поглиблення усебічної співпраці дипломатичних працівників МЗС УРСР із працівниками Генеральних консульств соціалістичних країн у Києві, зокрема Генконсульства НРБ» та пообіцяв надати Міністру у найближчий час пропозиції та побажання Генконсула про доцільність організації у Києві відповідних дружніх зустрічей, святкування певних дат (окрім національних свят), віншування відомих діячів науки, культури та історії Болгарії, випуску спільних видань і т. д. (ЦДАГОУ, оп. 25, спр. 1431, арк. 46).

У серпні того самого року бесіда з К. Євтімовим відбулася у Генконсульстві ЧССР з приводу 32-ї річниці Словацького національного повстання. Болгарський дипломат повідомив про підготовку до святкування 65-річчя Т. Живкова, і «просив передати про це до ЦК КПУ, з врахуванням того, що т. Щербицький особисто знайомий і багато разів зустрічався з т. Живковим, а також у Президію Верховної Ради та Ради Міністрів. Він розповів також, що 9 вересня він планує влаштувати прийом з нагоди річниці Соціалістичної революції в Болга-

рії. Він хотів би запросити близько 100 радянських товаришів, дещо менше, ніж у минулі роки.

Скоротити кількість запрошених йому було рекомендовано із Софії. Однак, якщо когось треба буде запросити понад це число, то 5–6 осіб, які не потрапили до списку запрошених, він готовий за рекомендацією протокольного відділу МЗС запросити ще. Він також повідомив, що мабуть наприкінці цього року або на початку нового він повернеться на батьківщину. В ЦК БКП, за його словами, уже розглядається питання про нову кандидатуру на посаду Генерального консула в Києві» (ЦДАГОУ, оп. 25, спр. 1431, арк. 93, 94).

Цією новою кандидатурою став Іван Радонов, який був прийнятий Г. Шевелем невдовзі по його прибутті до Києва, 18 лютого 1977 р. Радонов розповів, що свою роботу він розпочав із встановлення особистих контактів, знайомства з Києвом. Велике враження на нього справили Калитянський відгочовчий комбінат. Зазначив, що «до святкування 60-річчя Великого Жовтня Генконсульство НРБ в Києві включилось в передсвяткове змагання з генконсульствами в Одесі і Ленінграді за звання передового Генконсульства. У своїй пропагандистській роботі на честь 60-річчя Великого Жовтня Генконсульство надає особливі уваги болгарським студентам, які навчаються в вузах республіки, а також робітникам і спеціалістам, що працюють на українських підприємствах» (ЦДАГОУ, оп. 25, спр. 1583, арк. 111, 112). Також генконсул повідомив, що 18–20 квітня збирається відвідати Полтавську область, яка є побратимом з Великотирновським округом НРБ (ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 1583, арк. 112).

Важливою складовою протокольних заходів та представницької роботи дипломатів було урочистості, заходи, присвячені видатним подіям, постатям Болгарії, про що згадувалось у бесідах вище. Так, на зустрічі 1978 р. з генконсулом Н. Мінковим та консулом Н. Данчевим ішлося про нараду щодо питань дружніх зв'язків та про підготовку святкування 100-річчя Г. Дімітрова та 1300-річчя Болгарської держави. Зокрема, ставилось завдання зібрати інформацію про увічнення пам'яті Дімітрова в Україні (ЦДАГОУ, оп. 25, спр. 1772, арк. 21, 22).

Гучними подіями у відносинах СРСР із союзниками та важливими заходами пропаганди ставали спільні польоти в космос, як от і політ болгарського космонавта у 1979 р. З цього приводу планувалися певні заходи і за участі болгарської місії у Києві. Зокрема, 5 квітня 1979 р. у відділі зовнішніх зносин ЦК КПУ був прийнятий Генконсул, який повідомив, що у зв'язку з майбутнім польотом у космос болгарського космонавта Генкон-

сульству за рекомендацією посольства НРБ у СРСР запропоновано здійснити такі заходи: 11 квітня – провести виставки у Генконсульстві, 13 квітня – збори болгарських студентів... 13 квітня в Ужгороді – зібрання болгарських будівників.

Оскільки Генконсульство очікує надходження вітальних телеграм на адресу ЦК БКП та Державної Ради НРБ від ряду видних учених, діячів культури і керівників громадських організацій республіки, воно прохає відділ зовнішніх зносин надати у цьому сприяння. Про це вже відділ просить згоди в ЦК – в організації направлення вітальних телеграм від 10–15 вчених, спорідненим обкомам – телеграми, зібрання колективів, висвітлення у газетах. Важливе зауваження наприкінці доповідної – «рекомендації передати виконавцям після виходу екіпажу в космос» (ЦДАГОУ, оп. 25, спр. 1968, арк. 13, 14).

Матеріали фонду ЦК КПУ дозволяють відтворити обличчя болгарської дипломатії у Києві не тільки на рівні глав дипмісій. У бесіді працівника ЦК КПУ 10 жовтня 1979 р. з Генконсулом НРБ Мінковим ішлося про рішення болгарської сторони про збільшення штату генконсульства «на 2 одиниці»: Пейкова було призначено радником, заступником генконсула, Дрозданова – консулом. До роботи в Києві Пейков був заступником завідувача відділу Радянського Союзу МЗС Болгарії, у 1955 р. закінчив факультет міжнародних відносин КДУ. «За раніше отриманими через МЗС УРСР від болгарських товаришів відомостями, т. Пейков, який має один ранг з Міністром і великий досвід дипломатичної роботи, призначений з метою зміцнення керівництва генконсульством, оскільки Міністерство допускає недоліки в роботі». Дрозданов працював директором одного з НДІ в Софії, кандидат технічних наук, навчався в Харкові та Києві, захистив дисертацію в Інституті електрозварювання ім. Патона. Мав займатися питаннями науково-технічного співробітництва. У ході бесіди Мінков звернувся з проханням передати Щербицькому³, що Живков у липні поточного року під час прийому болгарських дипломатів цікавився, коли той зможе відвідати Болгарію» (ЦДАГОУ, оп. 25, спр. 1968, арк. 19).

Бесіди з болгарськими дипломатами характеризують відносини з колегами по консульському корпусу із соціалістичних країн, виявляють проблеми та гострі питання, які цікавили радянське керівництво і про які повідомляли працівники болгарської місії.

Зважаючи на зміст бесід, можна вести мову про особливу довіру у ході цих бесід та роль болгарських дипломатів як інформаторів для радян-

³ В. В. Щербицький перебував на посаді першого секретаря ЦК КПУ протягом 1972–1989 рр.

ської сторони. Одна з перших тем щодо цього – відносини з дипломатами з Югославії, їх висловлювання та поведінка. Особливість полягала у неоднозначних радянсько-югославських відносинах, а також болгарсько-югославських відносинах, де каменем спотикання була македонська проблема. Її сутність полягала у позиції Болгарії щодо македонського населення, яка зазнала радикальних змін протягом існування НРБ – від прагнення надати македонцям культурну автономію у період ідеї Балканської федерації до повного заперечення існування самостійного македонського народу у межах Болгарії та критика югославської національної політики з цього питання (Валева, Ісаєва, 2013, с. 141–143). Відповідно, югославське керівництво виступало постійно з критикою політики Т. Живкова, «який виступає проти македонців, не надаючи їм рівні права» (ЦДАГОУ, оп. 25, спр. 1772, арк. 69–71).

Так, під час бесіди з міністром Г. Шевелем, К. Євтімов «торкнувся також низки інших питань, зокрема, про так звану македонську проблему, про візит Чаушеску до Греції і т. д. З приводу першого питання Євтімов підкреслив, що відповідальність за постійне розпалювання македонського питання повністю лежить на югославській стороні, яка кожного разу вдається до своєї специфічної трактовки історії міжнародних питань, намагаючись тим самим відволікти увагу від негараздів внутрішньополітичного характеру. У свій час колишній Генконсул СФРЮ у Києві доволі часто піднімав це питання, у той час як теперішнім Генконсулом Алексичем такого поки що не помічається... Болгарська сторона твердо стоїть на своїх позиціях, не допускає ніяких загострень, запобігаючи будь-яким нагадуванням про македонську проблему у болгарській пресі і т. д...» (ЦДАГОУ, оп. 25, спр. 1431, арк. 45).

Запис бесіди з консулом СФРЮ В. Блажевскі, зроблений атташе протокольного відділу МЗС УРСР С. Н. Боровиком 25 вересня 1979 р., також містить інформацію про напруження у болгарсько-югославських відносинах стосовно македонської проблеми. Зокрема, він повідомляв, що на зустрічі генконсул Югославії передавав йому нову літературу, передану з батьківщини, і при цьому, «...проводжаючи мене з консульства і розповідаючи про делегацію, яку очолював президент Академії Апостольський (делегатія Академії наук Македонії відвідувала Київ і консул з нею працював), Блажевскі сказав, що македонські вчені відвідали магазин «Дружба» і бачили там болгарські видання, які спотворюють національну політику СФРЮ, зокрема, в македонському питанні. Сказав консу-

лу, що я не цікавлюсь книгами болгарською мовою, оскільки не говорю болгарською» (ЦДАГОУ, оп. 25, спр. 1968, арк. 71, 72). Про македонську проблему в югославсько-болгарських відносинах мова йшла в інших бесідах з дипломатами СФРЮ (ЦДАГОУ, оп. 25, спр. 1771, арк. 69–71).

Документи архіву розкривають ще один напрям діяльності консульських служб у Києві – спілкування із колегами із «світу капіталізму», з-поміж яких роль лідера належала США, передовою групою генконсульства якого у Києві ставала своєрідним «форпостом» протистояння двох систем. Показовим для розуміння ролі болгарського консульства у радянсько-американських відносинах є запис бесіди з генеральним консулом НРБ у Києві, зроблений заступником міністра закордонних справ В. А. Кравцем 12 квітня 1977 р. (ЦДАГОУ, оп. 25, спр. 1583, арк. 124–126).

«Іван Радонов розповів, що в п'ятницю 8 квітня цього року він нарешті прийняв керівника робочої групи посольства США у Москві Р. Портера, який тричі по телефону добивався цієї зустрічі. Приводом для візиту було вручення І. Радонову запрошення на коктейль, який Портер влаштував з нагоди новосілля. ...сорок після обміну взаємними люб'язностями з Радоновим, Портер перейшов у «лобову атаку», активно пропагуючи та підтримуючи відому позицію нової американської адміністрації⁴ з питання про захист прав людини, заявив при цьому, що він має факти, отримані від знайомого «дисидента», про порушення демократичних свобод і прав людини, які нібито мають місце в СРСР.

Розвиваючи цю фальшиву тезу, Портер заявив, що американці, які завжди були чутливими до питань свободи релігії, тепер, при новому президенті, який сам є глибоко віруючою людиною⁵, особливо гостро реагує, коли утискаються права вірян – де б це не було, включаючи Радянський Союз, де, за його твердженням, особливо утискають баптистів. Далі він сказав, що впливові кола єврейської громади в США не залишаються байдужими до долі євреїв в інших районах світу, зокрема, до того, що в СРСР осіб єврейської національності не допускають до керівництва країни, обмежують їх право на вільну еміграцію. ...Правильно оцінивши нахабні та тенденційні заяви Портера, грубу спробу втрутитись у внутрішні справи радянського народу, Радонов заявив йому, що «у себе вдома Ви можете чинити на свій розсуд, це Ваша справа, але тут, у державі, усі маємо поважати країну перебування, особливо існуючі в ній закони та порядки. Генконсул зазначив, що, на його думку, Портер – небезпечний та висококвалі-

⁴ Мова йде про нову адміністрацію, главою якої став обраний президентом Дж. Картер (1977–1981).

⁵ Дж. Картер був вірянином і активним діячем баптистської церкви.

ліфікований ідеологічний супротивник, який довго і ретельно готувався до роботи в соцкраїнах.

У 1966 та у 1969 рр. Портер з дружиною приїздив до Болгарії, де він, як історик за освітою, вивчав відносини між Болгарією та СРСР. І. Радонов висловив припущення, що аналогічну «роботу» Портер проводить і буде проводити з іншими генконсулами соціалістичних країн у Києві під фальшивим приводом «боротьби за права людини» (ЦДАГОУ, оп. 25, спр. 1583, арк. 125).

У 1985 р. були призначені нові Генеральні консули в Одесі та Києві – Н. Тринков та В. Ночев відповідно, які стали останніми на цих посадах в історії радянсько-болгарських відносин. Офіційна бесіда з обома дипломатами з приводу вступу на посаду, записана в МЗС України, відбулася у серпні 1985 р., коли вже пролунали «перебудовні» гасла в СРСР, та зміст бесід засвідчив «гарячу підтримку» Болгарією зовнішньополітичної діяльності КПРС та Політбюро, «спрямованої на згуртування соціалістичної співдружності...» (ЦДАГОУ, оп. 25, спр. 2890, арк. 12–17), з якої Болгарія фактично вийде 1989 р., розпочавши добу демократичних змін.

Висновки. Дипломатична діяльність НРБ у Радянській Україні вже на цьому початковому етапі дослідження теми постає як важлива та насичена сторінка радянсько/українсько-болгарських відносин. Умови цієї діяльності визначалися характером відносин Болгарії з СРСР, який на етапі завершення Другої світової війни та внаслідок вересневого перевороту 1944 р. доклав значних зусиль для включення Болгарії до кола одних з найбільш лояльних та залежних союзників у Східному блоці.

Заснування двох Генеральних консульств з чотирьох в Україні (в Одесі 1965 р. у та Києві у 1971 р.) стало наслідком зростаючих інтенсивних зв'язків НРБ та СРСР, у яких Україна мала вагомe місце. Відносно запізнiле заснування окремого дипломатичного представництва у 1965 р. в умовах дуже активних взаємин різного рівня можна пояснити тим, що функції міждержавних відносин координували партійні центри, які перебира-

ли на себе рішення усіх важливих питань міждержавних відносин. Зокрема, цим можна пояснити певну безініціативність Генерального консульства в Одесі на початковому етапі діяльності. Разом із тим становище змінилося з 1970-х рр., про що свідчать характеристики болгарських дипломатів та їх діяльності. Сприятливими чинниками для поживлення дипломатичної діяльності у 1960-х рр. можна вважати прийняття Віденської конвенції та певну лібералізацію в СРСР. Діяльність болгарських дипломатів фактично була підконтрольна радянським партійним та державним відомствам, – ЦК КПУ та МЗС, які виступали як представники московського центру.

Це забезпечувало, з одного боку, особливу довіру у відносинах як сприятливий їх чинник, з іншого – позбавляло болгарських дипломатів самостійності у презентації власних інтересів, а за відстоювання останніх – ставало предметом занепокоєння радянського керівництва. Зазначимо, що деякі працівники болгарських консульств були випускниками радянських вишів, зокрема українських, що ставало запорукою високого рівня підготовки для роботи в Україні, розвитку українсько-болгарських відносин.

Дослідження документів ЦДАГО з фонду ЦК КПУ дозволяє розширити розуміння змісту діяльності українського МЗС, який відіграв важливу роль у розвитку цих відносин, і від професійності та підготовленості його співробітників залежала система міжнародних відносин СРСР із «братами» по соціалістичному табору, зважаючи на складність відносин у ньому.

Перспективи дослідження теми полягають у залученні, насамперед, нових джерел, які сприятимуть цілісному баченню системи дипломатичних відносин НРБ та СРСР, де Україна посідала, як свідчать аналізовані матеріали, вагомe місце, визначенню ролі Генеральних консульств в Одесі та Києві, їх значенню у виконанні своїх функцій, з'ясуванню структури, чисельності дипломатичних місій, особового складу тощо.

Бібліографічні посилання

- Авилов, В. И. (1973). *Дипломатические беседы*. Москва.
- Авилов, В. И. (1977). *Официальные контакты дипломатов*. Москва.
- Білоусова, Л. (2015). Матеріали Державного архіву Одеської області про діяльність іноземних консульств в Одесі в XIX – на початку XX ст. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки* (24), 374–390. Київ: Ін-т історії України НАН України.
- Валева, Е. Л. & Исаева, О. Н. (2013). *Македонистика в СССР: к истории политических табу. Россия*

- (СССР) и Македония: история, политика, культура: 1944–1991 гг.* 141–158. Москва: ИС РАН.
- Васильева, Н. В. (2010). Документы первых советских дипломатов в Болгарии как источник изучения советско-болгарских отношений (1934–1937 гг.): по материалам российских архивов. *Россия – Болгария: векторы взаимопонимания. XVIII–XXI вв.: Российско-болгарские научные дискуссии*, 428–442. Москва.
- Венская конвенция о дипломатических сношениях 18 апреля 1961 г. Отримано з http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_048

- Вовчук, Л. А. (2014). *Діяльність консулів іноземних держав у чорноморсько-азовських портах Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.)*: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія». Черкаси.
- Димитрова, П. (2010). Иван Стаменов – полномочный министр Болгарии и/или советский агент. *Россия – Болгария: векторы взаимопонимания. XVIII–XXI вв.: Российско-болгарские научные дискуссии*, 443–456. Москва.
- Дрянковский, Б. (2006). *Консулски представительства във Варна (1352–2006)*. Варна.
- Зленко, Г. (1993). При кому був послом міністр: [про історика І. Д. Шишманова, посла Болгарії при Центральній Раді]. *Книжник (1)*, 10–11.
- Манасієва, І. (2011). Болгарія та Українська Народна Республіка на Брест-Литовській мирній конференції: відстоювання національних інтересів. *Дриновський збірник*, 230–238. Харків.
- Матеева, М. & Тепавичаров, Х. (1989). *Дипломатические отношения на България. 1878–1988*. София: Из-во БАН.
- Матяш, І. Б. (2016). Іноземні консульства в Україні та специфіка їх взаємодії з національними і радянським зовнішньополітичними відомствами (1917–1923). *Українська консульська служба 1917–1923 рр. як державний інститут: становлення, функціонування, персоналії*, 319–423. Київ.
- Недев, Н. (2007). *Три държавни преврата, или Кимон Георгиев и неговото време*. София.
- Павленко, В. (1993). Діяльність болгарської дипломатичної місії в Україні (1918–1919). *Проблеми слов'янознавства* (45), 3–14.
- Павленко, В. (2010). Иван Шишманов – повноважний посол Болгарії в Україні. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки* (19), 59–70. Київ.
- Павленко, В. В. (1985). *Участь Української РСР у радянсько-болгарському співробітництві*. Київ.
- Пейчева, І. (2009). Україна і Болгарія 1918–1920 (дипломатически аспекти). *Русия и България – между «филство» и «фобство». Матер. от науч. конф. «Русия и Европа през XX век» и «Русия в българската история»*, 189–203. София.
- Програма Міжнародної наукової конференції «Дипломатичні архіви як історичне джерело: від ідеї до наукових і прикладних перспектив». Одеса, 8–10 вересня 2016 р.
- Россия-Болгария. 1879–2004. К 125-летию установления дипломатических отношений (2004). Москва: Международные отношения.
- Рупчева, Г. (1983). *Българо-украински връзки (связи) и сътрудничество през 60-те и 70-те години*. София.
- Селянинов, О. П. (1986). *Дипломатические представительства*. Москва: МГИМО (Университет).
- Смолій В. А. (відп. ред.). (2001). *Нариси з історії дипломатії України*. Київ: Альтернативи.
- Советско-болгарские отношения и связи. *Документы и материалы* (1987). Т. 3. 1959–1969 гг. Москва.
- Сохань, П. С. (1982). *Георгій Димитров і Україна*. Київ: Політвидав України.
- Сохань, П. С. (1969). *Социалистический интернационализм в действии. Украинская ССР в советско-болгарском экономическом, научно-техническом и культурном сотрудничестве. 1945–1965 гг.* Киев: Наукова думка.
- Сохань, П. С. (1976). *Очерки истории украинско-болгарских связей*. Киев.
- Тодорова, Р. (2010). Стелла Благоева – первая женщина – посол Болгарии в СССР. *Россия – Болгария: векторы взаимопонимания. XVIII–XXI вв.: Российско-болгарские научные дискуссии*, 457–464. Москва.
- Тошкова, В. (2010). Директивная дипломатия Кремля и её проекция в Восточной Европе. 1945–1989: болгарский «адресат». *Россия – Болгария: векторы взаимопонимания. XVIII–XXI вв.: Российско-болгарские научные дискуссии*, 501–526. Москва.
- Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т. Т. 1, 2 / Редкол. Л. В. Губерський (гол.) та ін. Київ: Знання України, 2004.
- ЦДАГО. – Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1.

References

- Avilov, V. I. (1973). *Diploma-ticheskie besedy* [Diplomatic discussions]. Moskva (in Russian).
- Avilov, V. I. (1977). *Oficialnye kontakty diplomatov* [Official contacts of diplomats]. Moskva (in Russian).
- Bilousova, L. (2015). Materialy Derzhavnoho arkhivu Odeskoï oblasti pro diialnist inozemnykh konsulstv v Odesi v XIX – na pochatku XX st.) [Material of State Archive of Odesa Region concerning the activity of foreign consulates in Odessa in XIX – beginning of the XX]. *Mizhnarodni zviazky Ukrainy: naukovy poshuky i znakhidky*, 374–390. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy (in Ukrainian).
- Dimitrova, P. (2010). Ivan Stamenov – polnomochnyj ministr Bolgarii i/ili sovetiskij agent [Ivan Stamenov is Minister Plenipotentiary of Bulgaria and/or Soviet agent]. *Rossiya – Bolgariya: vektory vzaimoponimaniya. XVIII–XXI vv.: Rossijsko-bolgarskie nauchnye diskussii*, 443–456. Moskva (in Russian).
- Dryanovskij, B. (2006). *Konsulski predstavitelstva vv Varna (1352–2006)* [Consular missions in Varna]. Varna (in Bulgarian).
- Manasiieva, I. (2011). Bolhariia ta Ukrainka Narodna Respublika na Brest-Lytovskii myrni konfereentsii: vidstoiuvannia natsionalnykh interesiv [Bulgaria and Ukrainian People's Republic at the Brest-Litovsk Peace Conference: defending of national interests]. *Drynovskyi zbirnyk*, 230–238. Kharkiv (in Ukrainian).
- Mateeva, M. & Tepavicharov, H. (1989). *Diplomaticheski otnosheniya na B'lgariya. 1878–1988*. [Diplomatic relations of Bulgaria. 1878–1988]. Sofiya: Iz-vo BAN (in Bulgarian).
- Matiash, I. B. (2016). Inozemni konsulstva v Ukraini ta spetsyfyka yikh vzaiemodii z natsionalnymy i radianskym zovnishnopolitychnymy vidomstvamy (1917–1923). [Foreign consulates in Ukraine and specificity of its interaction with national and Soviet foreign policy departments]. *Ukrainska konsulska sluzhba 1917–1923 rr. yak derzhavnyi instytut: stanovlennia, funktsionuvannia, persona-lii*, 319–423/ Kyiv (in Ukrainian).

- Nedev, N. (2007). *Tri drzhavni prevrata ili Kimon Georgiev i negovoto vreme*. [Three coups d'état, or Kimon Georgiev and his time]. Sofiya (in Bulgarian).
- Pavlenko, V. (1993). Diialnist bolharskoi dyplomatychnoi misii v Ukraini (1918–1919) [Activity of Bulgarian diplomatic mission in Ukraine, 1918–1919]. *Problemy slovianoznavstva* (45), 3–14 (in Ukrainian).
- Pavlenko, V. (2010). Ivan Shyshmanov – povnovazhnyi posol Bolharii v Ukraini [Ivan Shishmanov is Plenipotentiary Ambassador of Bulgaria in Ukraine]. *Mizhnarodni zviazky Ukrainy: naukovi poshuky i znakhidky* (19), 59–70. Kyiv (in Ukrainian).
- Pavlenko, V. V. (1985). *Uchast Ukrainskoi RSR u radiansko-bolharskomu spivrobotnytstvi* [Participation of the Ukrainian SSR in Soviet-Bulgarian cooperation]. Kyiv (in Ukrainian).
- Pejcheva, I. (2009). Ukraina i Bulgariya 1918–1920 (diplomachieski aspekti) [Ukraine and Bulgaria 1918–1920: diplomatic aspects]. *Rusiya i Bulgariya – mezhdru «filstvo» i «fobstvo». Mater. ot nauch. konf. «Rusiya i Evropa prez XX vek» i «Rusiya v blgarskata istoriya»*, 189–203. Sofiya (in Bulgarian).
- Prohrama Mizhnarodnoi naukovo konferentsii «Dyplomatychni arkhivy yak istorychne dzherelo: vid idei do naukovykh i prykladnykh perspektyv»* [Program of International Scientific conference «Diplomatic Archives as historical source: from concept to scholarly and applied perspectives»]. Odesa, 8–10 veresnia 2016 r. (in Ukrainian).
- Rossiya-Bolgariya. 1879–2004. K 125-letiyu ustanovleniya diplomachieskikh otnoshenij* (2004) [Russia-Bulgaria. 1879–2004. To the 125th anniversary of establishment of the diplomatic relations]. Moskva: Mezhdunarodnye otnosheniya (in Russian).
- Rupcheva, G. (1983). *Blgaro-ukrainski vrzki i strudnichestvo prez 60-te i 70-te godini* [Bulgarian-Ukrainian ties and cooperation in 1960s and 1970s]. Sofiya (in Bulgarian).
- Selyaninov, O. P. (1986). *Diplomachieskie predstavitel'stva* [Diplomatic representation]. Moskva: MGIMO (Universitet) (in Russian).
- Smolii, V. A. (vidp. red.) (2001). *Narysy z istorii dyplomatii Ukrainy* [Essays on the history of diplomacy of Ukraine]. Kyiv: Alter-natyvy (in Ukrainian).
- Sovetsko-bolgarskie otnosheniya i svyazi. Dokumenty i materialy* (1987) [Soviet-Bulgarian relations and ties. Documents and material]. T. 3. 1959–1969 gg. Moskva (in Russian).
- Sokhan, P. S. (1982). *Heorhii Dymytrov i Ukraina* [Georgi Dimitrov and Ukraine]. Kyiv: Polityvydav Ukrainy (in Ukrainian).
- Sohan, P. S. (1969) *Socialisticheskij internacionalizm v dejstvii. Ukrainskaya SSR v sovetsko-bolgarskom ekonomicheskome, nauchno-tehnicheskome i kulturnom sotrudnichestve. 1945–1965 gg.* [Socialist internationalism is in operation. Ukrainian SSR in Soviet-Bulgarian economic, scientific and technical, cultural cooperation. 1945–1965]. Kyev: Naukova dumka (in Russian).
- Sohan, P. S. (1976) *Ocherki istorii ukrainsko-bolgarskikh svyazej* [Essays on the history of Ukrainian-Bulgarian relations]. Kiev (in Russian).
- Todorova, R. (2010). Stella Blagoeva – pervaya zhenshina – posol Bolgarii v SSSR. [Stela Blagoeva is a first woman – Ambassador of Bulgaria in USSR]. *Rossiya – Bulgariya: vektory vzaimoponimaniya. XVIII–XXI vv.: Rossijsko-bolgarskie nauchnye diskussii*, 457–464. Moskva (in Russian).
- Toshkova, V. (2010). Direktivnaya diplomatiya Kremlya i eyo proekciya v Vostochnoj Evrope. 1945–1989: bolgarskij «adresat» [Kremlin directive diplomacy and its projection in Eastern Europe. 1945–1989: Bulgarian «addressee»]. *Rossiya – Bulgariya: vektory vzaimoponimaniya. XVIII–XXI vv.: Rossijsko-bolgarskie nauchnye diskussii*, 501–526. Moskva (in Russian).
- TsDAHOU. – Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy [CSAPOU. – Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, hereinafter], f. 1.
- Ukrainska dyplomatychna entsyklopediia: U 2-kh t.* (2004) [Ukrainian diplomatic encyclopedia: in 2 vol.]. T. 1, 2 / Redkol. L. V. Huberskyi (hol.) ta in. Kyiv: Znannya Ukrainy (in Ukrainian).
- Valeva, E. L. & Isaeva, O. N. (2013). *Makedonistika v SSSR: k istorii politicheskikh tabu. Rossiya (SSSR) i Makedoniya: istoriya, politika, kultura: 1944–1991 gg.* [Macedonian studies in USSR: to the history of political taboos. Russia (USSR) and Macedonia: history, policy, culture: 1944–1991], 141–158. Moskva.: IS RAN (in Russian).
- Vasileva, N. V. (2010). Dokumenty pervykh sovetskikh diplomatov v Bolgarii kak istochnik izucheniya sovetsko-bolgarskikh otnoshenij (1934–1937 gg.): po materialam rossijskikh arhivov [Documents of first Soviet diplomats in Bulgaria as a source of study of Soviet-Bulgarian relations (1934–1937): based on materials of Russian archives]. *Rossiya – Bulgariya: vektory vzaimoponimaniya. XVIII–XXI vv.: Rossijsko-bolgarskie nauchnye diskussii*, 428–442. Moskva. (in Russian).
- Venskaya konvenciya o diplomachieskikh snosheniyah 18 aprelya 1961 g.* [The Vienna Convention concerning the diplomatic relations, April 18, 1961]. Retrived from: URL: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_048 (in Russian).
- Vovchuk, L. A. (2014). *Diialnist konsuliv inozemnykh derzhav u chornomorsko-azovskyykh portakh Rosiiskoi imperii (kinets XVIII – pochatok XX st.)* [Consuls' activities of the foreign states in Black Sea and Azov ports of Russian Empire (end of XVIII – beginning of XX c.): avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ist. nauk: spets. 07.00.02 «Vsesvitnia istoriia». Cherkasy (in Ukrainian).
- Zlenko, H. (1993). Pry komu buv poslom ministr: [pro istoryka I. D. Shyshmanova, posla Bolharii pry Tsentralnii Radi] [At whom the Minister was an Ambassador: concerning the I. D. Shishmanov, Historian, Ambassador of Bulgaria at the Central Council / Central Rada]. *Knyzhnyk (I)*, 10–11 (in Ukrainian).

Надійшла до редколегії 24.08.2018 р.

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

2018. Vol. 1(26). Issues 1–2, pp. 81–93

doi 10.15421/2611810

<http://www.via.dp.ua>

УДК 94(5)
LCC DS371.2

О. Л. Ковальков

Центральноукраїнський державний педагогічний університет ім. В. Винниченка

**«Афганське питання» в роботі Ради Безпеки
та Генеральної Асамблеї ООН у січні 1980 р.**

На підставі вивчення офіційних документів ООН розглянуто обговорення «афганського питання», спричиненого радянським вторгненням до Демократичної Республіки Афганістан у грудні 1979 р., в Раді Безпеки та Генеральній Асамблеї ООН в січні 1980 р. Наведено аргументацію делегацій СРСР та ДРА, котра мала переконати світову громадськість у правомірності таких дій, а також контраргументи більшості делегацій, котрі засудили радянську агресію в Афганістані. Доведено, що позиція СРСР і ДРА з позицій міжнародного права та установчих документів ООН виявилася слабкою і непереконливою. Сам характер обговорення «афганського питання» в РБ та ГА ООН засвідчив згорання «розрядки» в міжнародних відносинах і сповзання світу до нового етапу «холодної війни». Радянський Союз у січні 1980 р. зазнав гучної поразки на найвищому міжнародному рівні, про що свідчать як обговорення «афганського питання» в Раді Безпеки, так і голосування в Генеральній Асамблеї ООН. Разом із цим доведено, що розгляд «афганського питання» в ООН у січні 1980 р. засвідчив відсутність дієвих механізмів впливу на країну-агресора, яка є постійним членом Ради Безпеки. Остання обставина робить вивчення досвіду розгляду «афганського питання» в ООН в 1980 р. актуальною з погляду сучасної кризи ООН.

Ключові слова: радянське вторгнення; Афганістан; Рада Безпеки; О. Трояновський; обговорення.

Ковальков А. Л. «Афганский вопрос» в работе СБ и ГА ООН в январе 1980 г.

На основании изучения официальных документов ООН рассмотрено обсуждение «афганского вопроса», вызванного советским вторжением в Демократическую Республику Афганистан в декабре 1979 г., в Совете Безопасности и Генеральной Ассамблее ООН в январе 1980 г. Приведена аргументация делегаций СССР и ДРА, которая должна была убедить мировое сообщество в правомерности таких действий, а также контраргументы большинства делегаций, которые осудили советскую агрессию в Афганистане. Доказано, что позиция СССР и ДРА с точки зрения международного права и учредительных документов ООН оказалась слабой и неубедительной. Сам характер обсуждения «афганского вопроса» в СБ и ГА ООН засвидетельствовал сворачивание «разрядки» в международных отношениях и сползание мира в новый этап «холодной войны». Советский Союз в январе 1980 г. потерпел громкое поражение на самом высоком международном уровне, о чем свидетельствуют как обсуждение «афганского вопроса» в Совете Безопасности, так и голосование в Генеральной Ассамблее ООН. Вместе с тем доказано, что обсуждение «афганского вопроса» в ООН в январе 1980 г. засвидетельствовало отсутствие действенных механизмов влияния на страну-агрессора, которая является постоянным членом Совета Безопасности. Последнее обстоятельство делает изучение опыта рассмотрения «афганского вопроса» в ООН в 1980 г. актуальным с точки зрения нынешнего кризиса ООН.

Ключевые слова: советское вторжение; Афганистан; Совет Безопасности; О. Трояновский; обсуждение.

Kova'lkov O. L. The «Afghan question» in the work of SC & GA of UNO in January, 1980.

In December, 1979 sub-units of the Soviet Army invaded the Democratic Republic of Afghanistan, eliminated Hafizullah Amin from power, established the government of Babrak Karmal and occupied the country. These events caused the condemnation of the international community, that were reflected by the statement on the «Afghan question» in the agenda of the Security Council and the UN General Assembly in January, 1980. The minute-books of SC of the UNO, as well as the UN General Assembly resolutions are the main sources of research of this problem.

The discussion of the «Afghan question» in the UN Security Council lasted from 5 to 7 January, 1980, involving 42 countries. The USSR Representative to the United Nations O. Troyanovskyi and Foreign Minister of DRA Sh. M. Dost tried to persuade all those present that Soviet troops had been brought to Afghanistan at the invitation of a legitimate Afghan government to repulse allegedly externally-aggressive aggression. Herewith they referred to Article 51 of the UN Charter and Article 4 of the Treaty of Friendship, Neighborhood and Cooperation between the USSR and the DPA. Most of the delegations (primarily the US delegation, Pakistan, the Chinese People's Republic, Great Britain) rejected the arguments of the Soviet and Afghan sides and condemned Soviet aggression and called for the withdrawal of troops from the territory of Afghanistan immediately. The Soviet Union and the DRA were supported only by a few delegations of Soviet satellites (Poland, the GDR, Hungary, the Mongolian People's Republic, Laos and Vietnam). But during the vote on the anti-Soviet resolution on January 7, 1980, the USSR expected vetoed it. After that, the consideration of the «Afghan question» was postponed to the General Assembly, where 108 countries condemned the Soviet aggression on January, 14 (18 countries abstained, the same number supported the USSR).

The discussion of the «Afghan question» at the United Nations Organization in January, 1980 assured that the Soviet Union had suffered a loud defeat in the international arena, its authority was severely undermined. This was also confirmed by the end of the policy of «discharging» and the subsequent eruption of «the Cold War» in international relations. In addition, the consideration of the «Afghan question» at the UNO has shown the lack of a mechanism for influencing an aggressor country that has a veto power in the UN Security Council. The USSR was expected to veto the Security Council resolution, and the decisions of the General Assembly were recommendatory. This is particularly relevant in terms of the current UN crisis in deterring the aggressive actions of the Russian Federation, the DPRK, Syria and others like that.

Keywords: Soviet Intruding; Afghanistan; UN Security Council; O. Troyanovskyi; Discussion.

Постановка проблеми. Останніми роками все частіше на різних майданчиках ідеться про кризу системи міжнародних відносин, вироблених після завершення Другої світової війни. Важливою складовою цієї кризи є нездатність вищого міжнародного колегіального органу – Організації Об'єднаних Націй (ООН) – ефективно впливати на агресивні дії окремих держав, передусім тих, які належать до категорії «Великих». Фактичне блокування роботи Ради Безпеки ООН делегацією Російської Федерації під час обговорення питань, пов'язаних із російською агресією проти України, ситуації в Сирії і навколо Північної Кореї, ставить на порядок денний питання про можливе реформування ООН. Проте нинішня криза не є якимось новим явищем. В історії цієї організації було чимало складних періодів, коли її майданчики ставали ареною протистояння «Великих держав» у рамках «холодної війни». Одним із таких викликів для ООН стала афганська авантюра Кремля в 1979 р.

25 грудня 1979 р., о 15 годині за московським часом, по понтонному мосту, наведеному через р. Амудар'ю, а також повітрям, з військових аеродромів у Середній Азії до військово-повітряної бази Баграм і аеродрому Кабула, розпочалося радянське вторгнення до Демократичної Республіки Афганістан. 27 грудня силами загонів спеціального призначення Головного розвідувального управління Генерального штабу Радянської армії та Комітету державної безпеки Ради міністрів СРСР було проведено операцію «Шторм-333», наслідком чого стало фізичне усунення Генерального секретаря Народно-демократичної партії Афганістану, Голови Револуційної ради та Ради міністрів Демократичної Республіки Афганістан

(ДРА) Хафізулли Аміна. Новим афганським лідером 28 грудня було проголошено радянського ставленика Бабрака Кармаля. Розпочалася майже десятирічна радянська окупація Афганістану, а радянські війська виявилися втягнутими у громадянську війну, яка вже понад рік точилася в цій країні між непопулярним у народі режимом Народно-демократичної партії Афганістану, підтримуваним Москвою, і опозицією, яку підтримувала значна частина населення країни, а також Пакистан, США, КНР та інші країни.

Радянська агресія в Афганістані спричинила колосальний вплив на всю систему тодішньої світової безпеки, мала значний резонанс і викликала загальне обурення світової громадськості. Проявом цього стало обговорення «афганського питання» в ООН в січні 1980 р.

Метою даної статті на підставі аналізу журналів засідань Ради Безпеки та резолюцій Генеральної Асамблеї дослідити процес обговорення «афганського питання» в Організації Об'єднаних Націй та його вплив на усю систему міжнародних відносин у рамках «холодної війни».

Аналіз наукових досліджень і публікацій. Проблема реакції світової громадськості на радянське вторгнення до ДРА, яка принагідно піднімалася у багатьох дослідженнях, узагальнена в одній з наших попередніх публікацій (Ковальков, 2103). Розгляд же «афганського питання» в ООН не став предметом цілеспрямованого дослідження. В узагальнюючій праці, виданій в 1989 р., викладено офіційну радянську версію тих подій (Нарочницький, 1989). У журналі «Советское государство і право» за 1990 р. радянський правознавець С. Пунжин спробував дати міжнародно-правову оцінку тим подіям, торкнувшись і обговорення

«афганського питання» в Раді Безпеки ООН (Пунжин, 1990). Після цього ані в українській, ані в російській історіографії це питання не порушувалося. У працях західних дослідників афганської кризи публікувалися результати голосувань за резолюції Генеральної Асамблеї ООН, у котрих застосовувалося перебування іноземних збройних сил в Афганістані і містився заклик до їх негайного виведення (Amstutz, 1986). Ці дані важливі з огляду на те, що ані в СРСР, ані в Російській Федерації (і Україні) ці результати не оприлюднювалися.

Відтак, можна вести мову про недостатнє вивчення обраної для дослідження проблеми попри її важливість та сьогоденність.

Виклад основного матеріалу. 3 січня 1980 р. на адресу голови Ради Безпеки ООН (цей пост тоді посідав представник Франції Лепретт) надійшов лист S/13724, який підписали голови делегацій Австралії, Багамських островів, Бангладеш, Бахрейну, Бельгії, Венесуели, Гаїті, Федеративної Республіки Німеччини, Гондурасу, Греції, Данії, Домініканської Республіки, Єгипту, Індонезії, Ісландії, Іспанії, Італії, Канади, Китайської Народної Республіки, Колумбії, Коста-Ріки, Ліберії, Люксембургу, Малайзії, Нідерландів, Нової Зеландії, Норвегії, Оману, Папуа-Нової Гвінеї, Пакистану, Панами, Португалії, Сальвадору, Саудівської Аравії, Сполученого Королівства Великобританії та Північної Ірландії, Сполучених Штатів Америки, Суринаму, Таїланду, Туреччини, Уганди, Уругваю, Фіджі, Філіппін, Чилі, Швеції, Екватору, Японії, з вимогою розглянути на засіданні Ради Безпеки ООН питання «про стеановлення в Афганістані» (ООН... 2185-е засідання, с. 5).

Схоже, що в Кремлі розуміли ймовірність такого розвитку подій. За тиждень перед тим, а саме 27 грудня, в день здійснення операції «Шторм-333» у Кабулі, відбулося засідання Політбюро ЦК КПРС. Додаток 6 протоколу № 177 цього засідання мав промовисту назву «Про пропагандистське забезпечення нашої акції щодо Афганістану». Основні положення документа були такими:

– радянські війська введені на територію Демократичної Республіки Афганістан на багаторазові прохання з боку афганського керівництва з метою відбиття агресії ззовні, котра загрожувало завоюванням Квітневої революції;

– це введення здійснене відповідно до Статті 51 Статуту ООН (право на індивідуальну та колективну самооборону), а також Статті 4 Договору про дружбу, добросусідство і співробітництво між СРСР і ДРА;

– СРСР і радянські війська не причетні до змін у політичному керівництві ДРА, що є внутрішнім суверенним правом народу цієї країни;

– питання перебування радянських військ на території ДРА лежить у сфері двосторонніх відносин між СРСР і ДРА (Секретные документы из особых папок, 1993, с. 10).

Ці тези були покладені в основу циркулярів радянським послам у Німецькій Демократичній Республіці, Польщі, Угорщині, Чехословаччині, Болгарії, Кубі, Монголії, В'єтнамі, послам в усіх державах, окрім зазначених нижче, представнику СРСР при ООН у Нью-Йорку і тексту повідомлення ТАРС (Секретные документы из особых папок, 1993, с. 6–10).

Представник СРСР в ООН О. О. Трояновський пізніше згадував, з яким здивуванням він ознайомився з отриманим із Москви циркуляром. Досвідчений дипломат, він розумів слабкість радянської позиції: «Зрозуміло, що ця аргументація не витримувала жодної критики... можна було, не напружуючи уяву, відчувати, що для радянського представництва в ООН настали невеселі дні» (Трояновський, 1997). Дипломат не помилився.

СРСР і ДРА спробували скоординувати свої зусилля на цьому міжнародному форумі. Про це свідчить запис розмови голови радянського зовнішньополітичного відомства А. А. Громико з міністром іноземних справ ДРА Ш. М. Достом незадовго до цих засідань, а саме 4 січня 1980 р. (Секретные документы из особых папок, 1993, с. 16–22).

5 січня, опівдні, розпочалося перше із цілої серії засідань Радбезу ООН із «афганського питання». Членами організації на той час, окрім постійних членів (СРСР, США, Китайської Народної Республіки (КНР), Великобританія, Франція), були Бангладеш, Німецька Демократична Республіка, Замбія, Мексика, Нігер, Норвегія, Португалія, Туніс, Філіппіни, Ямайка. Окрім них, у засіданнях без права голосу взяла участь ще низка делегацій. Так, 5 січня до дебатів були допущені делегації Австралії, ДРА (на рівні міністра закордонних справ), Болгарії, Демократичної Кампучії, Єгипту, Канади, Колумбії, Малайзії, Нової Зеландії, Пакистану, Польщі, Саудівської Аравії, Сінгапуру, Японії (ООН... 2185-е засідання, с. 5), Коста-Ріки, Ліберії, Монголії, Сомалі (ООН... 2186-е засідання, с. 1), Туреччини (ООН... 2186-е засідання, с. 17). Наступного дня до участі в обговоренні питання долучилися представники Чехословаччини, Угорщини, Іспанії й Італії (ООН... 2187-е засідання, с. 2), 7 січня – Лаосу, Панами, Чилі, Югославії (ООН... 2189-е засідання, с. 1), Заїру (ООН... 2190-е засідання, с. 5). Таким чином, в обговоренні «афганського питання» в РБ ООН взяли участь делегації 42 країн, що робить ці засідання репрезентативними в питанні оцінки реакції світової спільноти на радянське вторгнення до Афганістану.

Першим слово взяв офіційний представник Радянського Союзу при ООН О. О. Трояновський. Насамперед, він висловив категоричну незгоду із самим фактом обговорення «афганського питання» в РБ ООН. Радянський дипломат говорив: «Пропозиція залучити Раду до розгляду подій, що відбуваються в Афганістані, є абсолютно безпідставною і неприпустимою, оскільки це означало би втручання з боку Організації Об'єднаних Націй в питання, що належать виключно до внутрішньої компетенції народу й уряду цієї країни. Події в Афганістані є внутрішньою справою Афганістану, а відносини між Радянським Союзом і Афганістаном базуються на відповідних взаємних договірних зобов'язаннях» (ООН... 2185-е засідання, с. 1–3).

Трояновський апелював до категоричних протестів проти винесення на обговорення Радбезу питання про становище в Афганістані, висловлених новим кабульським режимом і озвучених у телеграмі міністра закордонних справ ДРА Шаха Мухаммеда Доста на адресу Голови РБ ООН від 3 січня 1980 р. Після цього радянський представник в ООН зачитав заяву уряду ДРА від 31 грудня 1979 р. В ній, зокрема, йшлося про те, що «уряд Демократичної Республіки Афганістан не дозволить нікому посягати на невід'ємне право афганського народу захищати завоювання Квітневої революції, територіальну цілісність і національну незалежність країни. Ніхто не може позбавити суверенну державу права на самооборону, зафіксованого в статті 51 Статуту Організації Об'єднаних Націй, або перешкоджати їй звернутися за необхідною допомогою до країни, з якою вона має відповідні міжнародні договори...» (ООН... 2185-е засідання, с. 1–3).

Після цього Трояновський звинуватив «сили імперіалізму й реакції» в прагненні «повалити народний, демократичний лад в Афганістані», встановлений внаслідок перемоги Квітневої революції, «реставрувати в цій країні старі порядки, перетворити її на зброя для своєї агресивної політики». Саме таке втручання у внутрішні справи ДРА мало наслідком численні прохання до СРСР про підтримку, «в тому числі про надання військової допомоги для відбиття збройної агресії зовні». Представник СРСР переконував, що надання такої допомоги було здійснене виключно у відповідь на ці прохання й в чіткій відповідності до положень Договору про дружбу, добросусідство і співробітництво між СРСР і ДРА від 5 грудня 1978 р.

Тому, резюмував доповідач, «спроби розгорнути наклепницьку кампанію навколо питання про надання Радянським Союзом допомоги Афганістану не можуть розглядатися інакше, аніж прагнення завадити афганському народові йти шля-

хом, відкритим перед ним Квітневою революцією 1978 року» (ООН... 2185-е засідання, с. 1–3).

Свого радянського колегу підтримав представник НДР Флорін. Він також висловив незгоду із винесенням на порядок денний Радбезу «афганського питання». «Від Демократичної Республіки Афганістан не походить жодної небезпеки ані миру і міжнародній безпеці, ані сусіднім державам, тим більше тим, котрі розташовані від нього на відстані в тисячі кілометрів і підписали цього листа». Східно-німецький дипломат, услід за Трояновським, назвав події в Афганістані внутрішніми справами цієї країни, а перебування там радянських військ – як обумовлене нормами Статуту ООН та Договору між обома державами (ООН... 2185-е засідання, с. 4).

Представники Бангладеш (Кайзер) і Норвегії (Альгард) висловили занепокоєння своїх урядів подіями в Афганістані, вважаючи їх загрозою миру й безпеці в усьому світі (ООН... 2185-е засідання, с. 4, 5).

Куди більш емоційним був виступ представника КНР Чень Ду: «Нещодавнє масове вторгнення Радянського Союзу в Афганістан є неприхованим актом агресії. Воно брутально зневажає основні принципи Статуту Організації Об'єднаних Націй і є серйозною загрозою миру й безпеці. Китайська делегація рішуче відкидає абсурдну заяву радянського представника, який щойно виступив, з тим, щоб виправдати скоєні його країною акти агресії, і вважає, що Рада Безпеки має... негайно розпочати розгляд питання, що стоїть перед нами» (ООН... 2185-е засідання, с. 5).

Після цього Голова Радбезу оголосив порядок денний, що складався з одного питання – розгляд і обговорення листа S/13724 від 3 січня 1980 р., підписаного представниками 50 країн.

На початку, власне, обговорення питання про становище в Афганістані прозвучали принципи заяви представників Сполученого Королівства Великобританії та Північної Ірландії (Антоні Парсонс), Португалії (Матіас), США (Макгенрі), КНР (Чень Ду), Норвегії (Альгард), якими делегації не заперечували участь у засіданні представника кабульської влади Ш. М. Доста, що, втім, не означало визнання урядами їх країн режиму Бабрака Кармаля (ООН... 2185-е засідання, с. 5).

Представник СРСР Трояновський знову озвучив аргументи радянської сторони, назвавши усі попередні заяви абсурдними (ООН... 2185-е засідання, с. 5).

Після цього слово взяв представник Пакистану Наїк. Окрім стандартних фраз про занепокоєність уряду Пакистану афганськими подіями, про загрозу миру й безпеці, пан Наїк озвучив цілу низку конкретних фактів, що робить його промову такою, що заслуговує на увагу та розлоге цитуван-

ня: «Починаючи з останнього тижня грудня 1979 року Афганістан піддавався зовнішній військовій інтервенції в крупних масштабах. Це... вторгнення виправдовувалося необхідністю захисту Афганістану від гіпотетичного втручання зовні. Це грубе спотворення фактичних подій. Останній розвиток подій в Афганістані добре відомий. Він такий.

По-перше, згідно із широко підтвердженими повідомленнями міжнародної преси, спонтанний заколот, піднятий народом Афганістану, уже триває понад рік і шириться всією територією країни. Це повністю внутрішнє явище нинішньої політичної кризи в Афганістані, і немислимо, щоб воно було викликане якою-небудь іншою країною...

По-друге, міжнародна преса вперше повідомила про переміщення радянських військ до афганського кордону 21 грудня 1979 року. 26 грудня з'явилися повідомлення про те, що швидко і масштабне введення радянських військ на територію Афганістану було здійснене в попередній день... 27 грудня президент Хафізулла Амін був повалений і страчений разом із членами його родини. Лише 28 грудня в заяві, що приписується новому афганському режимові і цитується радянським агентством ТАРС, було вперше зазначено, що афганський уряд, скориставшись Договором про дружбу, добросусідство та співробітництво, звернувся до Радянського Союзу з проханням про військову допомогу для відбиття імовірного втручання і провокацій з боку зовнішніх ворогів Афганістану. Очевидно, таке прохання мало надійти від уряду Хафізулли Аміна, який очолював уряд Афганістану до приходу радянських військ до Кабула. Нелогічно, щоб уряд запросив іноземні війська для того, щоб знищити самого себе» (ООН... 2185-е засідання, с. 6–9).

У цій промові була озвучена й проблема афганських біженців, яких, за офіційними даними ООН, станом на 1 січня 1980 р. лише в Пакистані налічувалося 38,5 тис.

Завершив свою промову представник Пакистану закликав до Ради Безпеки вжити усіх можливих заходів із тим, щоб усі іноземні війська залишили територію Афганістану (ООН... 2185-е засідання, с. 6–9).

Наступним був виступ міністра закордонних справ ДРА Ш. М. Доста. За своїм змістом ця промова, що природно, мало чим відрізнялася від виступу товариша Трояновського. Значну увагу міністр приділив висвітленню радянсько-афганської версії подій 27 грудня 1979 року. Режим, встановлений Х. Аміном, декілька разів було визначено як «фашистський», який, до того ж, відповідав інтересам світового імперіалізму. «...Коли політика гніту в середині країни, що здійснювалася Аміном, досягла межі людських можливостей, а іноземна агресія, збройні напади з-за кордону і втру-

чання у внутрішні справи Демократичної Республіки Афганістан різко посилюлися і постійно спрямовувалися проти нашої священної землі і Квітневої революції, афганська національно-визвольна армія, як я вже говорив, 27 грудня 1979 року виступила проти тиранії Аміна й повалила цей фашистський режим...» (ООН... 2185-е засідання, с. 10–12).

Щодо перебування на території ДРА радянських військ, то Дост посилався на прохання з боку Н. М. Таракі (чомусь перше таке прохання він датував груднем 1978 р.) й Аміна. Війська ж були введені на запрошення нової афганської влади.

Насамкінець Ш. М. Дост знову доводив, що «направлення обмежених контингентів збройних сил Радянської армії не мають жодного стосунку до подій 27 грудня 1979 року, включно зі зміною уряду і його лідерів, що повністю належить до внутрішньої обстановки в Афганістані» (ООН... 2185-е засідання, с. 10–12).

Наступною була доповідь представника Японії Нісіборі. Він висловив занепокоєння можливими наслідками подій в Афганістані для миру й безпеки в Азії і ознайомив присутніх із заявою міністра закордонних справ Японії Сабуро Окіта від 29 грудня 1979 р., в якій засуджувалися дії Москви (ООН... 2185-е засідання, с. 13).

Представник Єгипту Абдель Мегід звинуватив СРСР у порушенні базових норм міжнародного права, принципів та положень Статуту ООН (ООН... 2185-е засідання, с. 13).

Після цього денне засідання 5 січня було закрито, а обговорення «афганського питання було поновлене» того самого дня о 17-й годині.

На початку вечірнього засідання слово знову взяв представник Радянського Союзу. О. О. Трояновський вкотре наголосив на тому, що радянська делегація виступає категорично проти обговорення афганської проблеми Радбезом, знову повторив озвучені раніше аргументи Кремля, виклав радянську версію історії Афганістану від 27 квітня 1978 р. до того дня. На завершення радянський дипломат сказав: «...радянська делегація хотіла би вкотре заявити, що вона категорично відкидає будь-які спроби використати Радбез для втручання у внутрішні справи суверенної країни – Афганістану і в сферу двосторонніх радянсько-афганських відносин.

Радянський Союз також рішуче засудив прагнення американських політиків і пекінських лідерів штучно створити так звану афганську проблему для того, щоб під її прикриття повернути міжнародний розвиток назад, до часів “холодної війни”» (ООН... 2186-е засідання, с. 2–5).

Аргументи радянського представника були розцінені більшістю делегацій непереконливими,

про що свідчили виступи інших учасників обговорення. Таким само різким, як і на першому засіданні, був виступ представника КНР: «Для того щоб прикрити фіговим листком свої виразні акти агресії, Радянський уряд мав нахабність сфабрикувати низку незграбних приводів, абсолютно абсурдних і таких, що не витримують жодної критики». Апеляцію до Статуту ООН і положень Договору від 1978 р. китайський дипломат назвав «великою насмішкою і провокацією щодо Статуту ООН і здорового глузду». Пригадав у своєму виступі Чень Ду і події 1968 року в Чехословаччині і закликав Радбез «з усією серйозністю присікти радянські акти несамовитої агресії» (ООН... 2186-е засідання, с. 5, 6).

Не менш категоричними були висловлювання британського представника Парсонса. «...Потрібно бути дуже довірливою людиною, щоб повірити, що уряд пана Кармалє прийшов до влади у відповідь на вільно висловлене побажання народу Афганістану. Якщо це так, то чому виникла необхідність у військовому вторгненні, чому триває масоване радянське військове нарощування навіть після «обрання» пана Кармалє? Чому виникла необхідність ввести радянські війська в усі частини Афганістану, для того щоб придушити повсталий народ»? Британський дипломат дії Кремля визначив як кричущі порушення не лише багатьох резолюцій, які були представлені на розгляд Генеральної Асамблеї Радянським Союзом, але й основних положень Статуту ООН (ООН... 2186-е засідання, с. 7–8).

Представник Колумбії Леваньо також засудив дії СРСР в Афганістані, визначивши їх як «відродження найгіршої поведінки сильних щодо слабких» (ООН... 2186-е засідання, с. 8, 9).

Виступ представника Саудівської Аравії Аллагані був стриманим, проте і в ньому засуджувалися дії СРСР в ДРА, а також містився заклик до Ради Безпеки «вжити такі заходи, котрі вона вважатиме можливими для негайного виведення іноземних військ з Афганістану» (ООН... 2186-е засідання, с. 13, 14).

Представник Нової Зеландії Френсіс аргументи радянської сторони назвав непереконливими, наголосивши, що «Радянський Союз порушив територіальну цілісність Афганістану й окупував цю країну силою зброї. Він відіграв вирішальну роль у поваленні одного уряду і встановленні замість нього іншого. Радянський Союз кричущо й явно втрутився у внутрішні справи сусідньої суверенної держави» (ООН... 2186-е засідання, с. 16). Так само представник Туреччини Ералп радянське вторгнення назвав «серйозним втручанням у внутрішні справи Афганістану – незалежної і суверенної країни» (ООН... 2186-е засідання, с. 17).

На підтримку позиції СРСР на тому засіданні висловилися голови лише двох делегацій. Представник Болгарії Янков, висловивши незгоду з обговоренням ситуації в Афганістані на засіданні РБ ООН, майже дослівно повторив виступ товариша Трояновського (ООН... 2186-е засідання, с. 9–10). У подібному тоні висловився і представник Польщі Ярошек (ООН... 2186-е засідання, с. 14–16).

Обговорення афганської проблеми було поновлене наступного дня. 6 січня 1980 року також відбулося два засідання Ради Безпеки ООН. Перше, котре розпочалося за чверть до полудня, відкрив своїм виступом представник Сполучених Штатів Америки Макгенрі.

Виступ голови американської делегації був не таким емоційним, як антирадянські заяви напередодні, проте більш переконливим у силу того, що базувався на численних фактах. Макгенрі докази радянської делегації назвав заплутаними, радянську версію подій – непереконливою, після чого виклав бачення подій в Афганістані Вашингтоном: «В перші тижні грудня Радянський Союз забезпечив свою присутність на аеродромі Баграм, розташованому на північ від столиці Афганістану Кабул, спрямувавши туди десант, за чисельністю еквівалентний полку. Він також спрямував війська і обладнання в аеропорт Кабула і одночасно мобілізував величезні сили в районі, прилеглому до Афганістану.

25 і 26 грудня мало місце масове перекидання радянських військ до Кабула. В Афганістан було здійснено понад 200 польотів і перекинуто 10 тис. радянських солдатів.

Увечері 27 грудня спеціальний штурмовий підрозділ оточив президентський палац у Кабулі. Афганські солдати, які захищали палац, були піддані нападу, їхній опір було зламане, а президент Амін був страчений. Одночасно радянські війська атакували афганські сили, котрі охороняли радіостанції Афганістану й інші ключові урядові установи.

Перше повідомлення про переворот, здійснений за сприяння Радянського Союзу, і заміну президента Аміна Бабраком Кармалєм, що знаходився в засланнях у Східній Європі, було зроблено на частотах, які начебто є частотами радіо Кабула. В дійсності ж передатчики, за допомогою яких були зроблені ці повідомлення, знаходилися в Радянському Союзі. Ми знаємо це, оскільки справжнє радіо Кабула продовжувало нормальні передачі принаймні ще півтори години після цих перших повідомлень...

Затим радянські війська захопили усі ключові цивільні і військові установи в районі Кабула і створили периметр оборони навколо Кабула. Афганські збройні сили були роззброєні...» (ООН... 2187-е засідання, с. 1–4).

Відтак, американський дипломат заперечив аргументи радянської сторони про запрошення радянських військ афганським урядом. Яким саме? – задавав питання Макгенрі. «Немає сумнівів, що президент Амін ще знаходився при владі, коли радянські війська атакували президентський палац і коли він був страчений. Чи повинні ми вважати, що президент Амін запросив радянські війська увійти до Афганістану для того, щоб повалити і стратити його? Чи це було керівництво наступника президента Аміна – Бабрака Кармаля, який був призначений Радянським Союзом і якого навіть не було в Афганістані, коли розпочалася радянська інтервенція?» (ООН... 2187-е засідання, с. 1–4).

Макгенрі спростував і інші аргументи, висловлені Трояновським, Достом та представниками інших радянських сателітів. «Твердження Радянського Союзу, що він діяв відповідно до положень про колективну самооборону згідно зі статтею 51 Статуту, спотворює Статут, наносить образу членам Ради. На статтю 51 можна посилається тільки в тому випадку, «якщо відбудеться збройний напад на члена Організації». З чийого боку був здійснений цей збройний напад на Афганістан? Єдиний збройний напад на Афганістан був здійснений Радянським Союзом... Стаття 51 проголошує, що заходи, до яких вдаються держави-члени при здійсненні їхнього права на самооборону, «мають бути негайно доведені до Ради Безпеки і жодним чином не мають зачіпати повноважень і відповідальності Ради Безпеки». Але той факт, що ані Радянський Союз, ані маріонетковий режим, який він насадив в Афганістані, не поставили до відома Раді Безпеки відповідно до положень статті 51, є свідченням невідвертості Радянського Союзу...» (ООН... 2187-е засідання, с. 1–4).

Так само спростовувалося обґрунтування дій Москви положеннями радянсько-афганського Договору, оскільки СРСР у ньому зобов'язувався поважати національний суверенітет Афганістану й утримуватися від втручання в його внутрішні справи. На завершення пролунав заклик на адресу СРСР негайно вивести свої війська з території ДРА й надати народу цієї країни можливість самостійно вирішувати питання свого розвитку (ООН... 2187-е засідання, с. 1–4).

Представник Австралії Андерсон дії Москви назвав «актом втручання збройних сил Радянського Союзу у внутрішні справи Афганістану», якому «Радянський Союз не дає розумного та прийнятного виправдання». Дипломат нагадав, що СРСР уже неодноразово засуджувався раніше за акти збройного втручання у внутрішні справи держав – членів Організації Варшавського Договору, а тому закликав Раді Безпеки до адекватної реакції

на вторгнення частин Радянської Армії до ДРА (ООН... 2187-е засідання, с. 4).

Голова делегації Сінгапуру Кох заявив, що агресія СРСР проти ДРА загрожує не лише безпеці Азії, але й усім малим країнам світу. Окрім того, Кох поставив під сумнів можливість довіри до СРСР з боку світової спільноти. «Той факт, що це відбулося менше ніж за місяць після прийняття Генеральною Асамблеєю резолюції, базованій на ініціативі СРСР і котра засуджувала усі форми гегемонізму в міжнародних відносинах (резолюція 341103 ГА ООН. – О. К.), очевидно демонструє, що до Радянського Союзу не можна ставитися з повною довірою...» (ООН... 2187-е засідання, с. 4, 5).

Представник Норвегії Алгорд, висловивши занепокоєння останніми подіями в Афганістані, розвинув думку попереднього оратора. «У більш широкому, міжнародному контексті усі країни, великі і малі, змушені розглядати останні події з відчуттям глибокої тривоги. Нині, коли з'явилася надія, що країни можуть досягти прогресу у скороченні розриву й ослаблення напруженості в їхніх відносинах, недавні події, на жаль, поставили під питання цей процес». Голова норвезької делегації закликав СРСР негайно вивести свої війська з території ДРА (ООН... 2187-е засідання, с. 6, 7).

Із засудженням дій Москви, незгодою з аргументами радянської делегації та закликом до негайного виведення радянських військ із Афганістану виступили представники Іспанії (Піньєс), Сомалі (Шариф), Малайзії (Зайтон), Коста-Ріки (Піса Ескаланте) (ООН... 2187-е засідання, с. 7–10).

Особливо члени засідання виступали проти мотивації радянської інтервенції до ДРА нормами Статуту ООН. Представник Італії Ла Рокка, зокрема, говорив: «Уряд Італії не може погодитися з таким становищем, коли військове вторгнення Радянського Союзу до Афганістану може бути виправдане посиленням на право на самооборону, індивідуальну і колективну, як це передбачено в статті 51 Статуту Організації Об'єднаних Націй. Об'єктивний аналіз становища в Афганістані до недавнього військового втручання Радянського Союзу, з погляду уряду Італії, не свідчить про наявність актів втручання у справи Афганістану з боку третіх країн. Тому радянське військове вторгнення є відкритим втручанням у внутрішні справи, котрі характеризуються наявністю внутрішнього конфлікту, а не іноземної агресії» (ООН... 2187-е засідання, с. 11). Представник Ліберії Табмен висловив думку, що «не було наведено жодного доказу, який би дозволив визначити збройний напад як такий, що виправдовує застосування статті 51 Статуту» (ООН... 2187-е засідання, с. 14).

На цьому засіданні на підтримку СРСР і ДРА виступив лише голова угорської делегації Холлаї. Щоправда, до аргументів, котрі мали виправдати дії Кремля, були додані і такі: «...Не хто інший, як Сполучені Штати мають 429 постійних військових баз за кордоном і 3000 допоміжних споруд у 30 країнах; не хто інший, як Сполучені Штати після Другої світової війни здійснили 215 військових акцій і застосували силу проти інших країн 215 разів...» (ООН... 2187-е засідання, с. 15, 16).

На цьому ранковому засіданні 6 січня було закрито. РБ ООН повернулася до обговорення «афганського питання» о 16-й годині того самого дня. На його початку представник НДР Флорін звинуватив Раду Безпеки в тому, що вона діє всупереч Статуту ООН, після чого вкотре повторив основні положення позиції СРСР, його сателітів та ДРА (ООН... 2188-е засідання, с. 2, 3).

Представник Португалії Матіаш визначив події в Афганістані як такі, що загрожують безпеці й миру у світі. Він висловив повну незгоду з озвученими аргументами, що мали виправдати дії СРСР, назвавши їх нелогічними (ООН... 2188-е засідання, с. 4). Його підтримав представник Венесуели Нава Каррільо (ООН... 2188-е засідання, с. 4, 5).

Надалі дебати стали нагадувати партію в пінг-понг. Представник ЧССР Гулинський засудив сам факт обговорення афганської проблеми Радою Безпеки, після чого здійснив декілька різких випадів на адресу китайської делегації, пригадавши позицію Пекіна щодо подій 1968 р. (ООН... 2188-е засідання, с. 5, 6). У відповідь представник Нідерландів Бодденс-Хосанг висловив незгоду уряду своєї країни з аргументацією радянської сторони і закликав СРСР негайно вивести свої війська з території ДРА. На завершення своєї доповіді він звернув увагу на проблему афганських біженців і висловив припущення, що їх кількість зростатиме, якщо військова присутність СРСР в цій країні триватиме (ООН... 2188-е засідання, с. 7, 8).

Наступним доповідачем був представник В'єтнаму Ха Ван Лау. Як і інші представники країн соціалістичного табору, він висловився із засудженням самого розгляду «афганського питання» Радбезом («діяльність Ради не відповідає положенням Статуту»). Були повторені усі аргументи, що прозвучали раніше з вуст представника СРСР та його сателітів. Особливо дісталось делегаціям США і КНР, котрі були звинувачені в усіх бідах і проблемах Афганістану. Події 27 грудня 1979 р. були названі «великою перемогою афганського народу», оскільки Х. Амін «надав немалу допомогу імперіалізму й міжнародній реакції і їх планам знищення революції в Афганістані». Щодо радянського вторгнення, то Ха Ван Лау заявив: «Рішуча, своєчасна, позитивна й щедра допомога Радянського Союзу повністю виправдана і необхідна,

оскільки вона відповідає глибоким прагненням афганського народу, Договору про дружбу, добросусідство і співробітництво між двома країнами, а також відповідає статті 51 Статуту ООН» (ООН... 2188-е засідання, с. 11).

Останнім того дня виступив представник Ямайки Міллс. Він висловив сумнів, що до 27 грудня 1979 р. проти Афганістану здійснювалася бодай яка агресія зовні, а також закликав до негайного виведення радянських військ із цієї країни як «необхідного і обов'язкового кроку для того, щоб дати народам цієї країни можливість вільно визначити свою власну долю без зовнішнього втручання, примусу або ж будь-якого тиску» (ООН... 2188-е засідання, с. 11, 12).

Наступного дня, за п'ять хвилин до полудня, РБ ООН поновила слухання питання про становище в Афганістані. Голова Ради Безпеки оголосив, що представники Бангладеш, Замбії, Нігеру, Філіппін та Ямайки підготували проект резолюції S/13729, котра закликає СРСР до негайного виведення своїх військ із Афганістану (ООН... 2189-е засідання, с. 2). Після цього дебати були поновлені.

Голови делегацій Замбії (Мутуква), Бангладеш (Кайзер), Нігеру (Умару), Федеративної Республіки Німеччини (барон фон Вехмар) та Югославії (Коматіна) виступили із засудженням радянської військової інтервенції до ДРА та закликали до негайного виведення радянських військ (ООН... 2189-е засідання, с. 2–8).

Їм опонували представники Монголії та Лаосу. Так, представник Монгольської Народної Республіки Дашчерен висловив протест проти обговорення «афганського питання» Радою Безпеки ООН. «...Більше того, становище в Афганістані і присутність обмеженого контингенту радянських військ, котрий нині знаходиться в Афганістані на прохання його уряду, не становлять жодної загрози миру й безпеці, на відміну від того, що намагаються стверджувати ініціатори включення цього питання до порядку денного. Навпроти, зміцнення позицій революційного уряду Демократичної Республіки Афганістан приведе до стабілізації становища в країні і в регіоні і тим самим усуне можливу загрозу міжнародному миру й безпеці». Голова монгольської делегації провів паралелі між тим, як Москва свого часу допомагала революційній Монголії і нині надає підтримку революційному Афганістану.

Не обійшлося і від традиційних для делегацій країн цього ряду випадів у бік Заходу. «Не є таємницею, що гамірна кампанія, піднята навколо подій в Афганістані, й антирадянська пропаганда мають на меті відволікти світову громадську думку від агресивних задумів імперіалістичних сил, особливо Сполучених Штатів, які чинять спроби використовувати ситуацію, що склалася, як при-

від для втручання у внутрішні справи Афганістану, для розширення своєї військової присутності в даному регіоні і для створення інтервенційних корпусів швидкого реагування в цій та інших частинах світу» (ООН... 2189-е засідання, с. 3, 4).

Представник Лаоської Народно-Демократичної Республіки Сутичак, традиційно виступивши проти самого факту обговорення «афганського питання» в Радбезі ООН, заявив: «Пропонуючи терміново скликати Раду для розгляду так званого становища в Афганістані незважаючи на рішучі протести уряду Демократичної Республіки Афганістан, імперіалісти прагнуть втягнути найвищий орган нашої Організації в безплідні дебати, які лише завдадуть шкоди престижу Організації Об'єднаних Націй і гратимуть на руку цілям імперіалізму, експансіонізму...» (ООН... 2189-е засідання, с. 9).

Обговорення питання про становище в Афганістані було поновлене на наступному засіданні Ради Безпеки, котре відкрилося в той же день, 7 січня 1980 р., о 15-й годині.

Першим слово отримав голова делегації Панами Ільюєка. Він висловив занепокоєння та обурення діями СРСР в Афганістані. Так само не задовольнили панамську делегацію аргументи радянської та афганської сторін. Було виголошено заклик до Москви негайно вивести свої війська з Афганістану і тим самим спробувати врятувати імідж країни. «Захоплення світу словами “Червона Армія” набагато зрозуміліше, коли розглядаєш їх з погляду її славних дій проти нацизму й фашизму, наприклад, у битві під Сталінградом, ніж тоді, коли дивишся на них крізь призму безславного вторгнення до Афганістану» (ООН... 2190-е засідання, с. 2–4).

Представник Заїру Каманда ва Каманда порівняв Радянський Союз із Робінзоном Крузо. Але той був на острові сам, а тому міг діяти, як заманеться. У світовій політиці це є неприпустимим і неприйнятним (ООН... 2190-е засідання, с. 5–7).

Бачення ситуації в Афганістані урядом Канади висвітлював представник цієї країни в ООН Бартон. Він висловив незгоду з жодним аргументом, наведеним представниками СРСР та його сателітів. «На думку уряду Канади, і до радянського вторгнення, і навіть тепер ситуація в Афганістані є просто громадянською війною, яка криється у спротиві значної частини афганського населення, все більше і більше незадоволеного політикою режиму, що прийшов до влади недемократичним шляхом.

Усі дані свідчать про те, що Радянський Союз безпосередньо брав участь у державному перевороті в грудні 1979 р. і, по суті справи, одна з причин радянського вторгнення Радянського Союзу полягала в тому, щоб поставити при владі повніс-

тю підконтрольний режим». На думку доповідача, такі дії загрожують усій системі міжнародних відносин. «З великими жалем ми маємо визнати, що радянське вторгнення до Афганістану сприяло підризу почуття міжнародної довіри і поставило під загрозу усю концепцію розрядки, яка в своїй ефективній реалізації залежить від довіри» (ООН... 2190-е засідання, с. 8).

Куди більш гнівний та антирадянський зміст мав виступ представника Чилі Каналеса. «Як ішлося в офіційній заяві уряду Чилі 3 січня 1980 року, збройний напад на Афганістан, ісламську і таку, що не приєдналася, країну, продемонстрував усю очевидність того, що Радянський Союз вкотре вдався до своєї інтервенціоністської і експансіоністської політики...». «...Радянське збройне вторгнення на афганську територію являє собою кричуще порушення, якими б не були приводи, за допомогою яких вони намагаються виправдати порушення самих елементарних принципів міжнародного права...». «Події в Афганістані засвідчують, що Радянський Союз, всупереч його так званому лідерству в захисті принципу незастосування сили, в боротьбі з гегемонізмом і з захисту інших принципів аналогічного характеру, не коливаючись, порушив їх, зневажаючи найбільш елементарні норми міжнародного життя, коли це відповідає його тоталітарним інтересам. Хто нині може повірити пишномовній риторичній Радянського Союзу щодо цих принципів? Хто може нині вірити прекрасним словам і намірам, які так часто не виконуються? Хто може зараз відчувати себе в безпеці, коли нестійка рівновага зазнає небезпечної загрози з боку однієї з наддержав?» (ООН... 2190-е засідання, с. 9). Як бачимо, останні запитання звучали як риторичні.

Після цього знову попросив слово міністр закордонних справ ДРА. Усі критичні виступи ним були, що природно, засуджені, усі контраргументи заперечені. На думку Ш. М. Доста, в них «не було жодної істини, а лише невинуваті наклепи на мою державу, на уряд Афганістану і мій народ...» (ООН... 2190-е засідання, с. 10). Висловився Дост і з приводу проекту резолюції, про яку йшлося вище: «Якщо буде прийнято проект резолюції 8 [S/13729], котрий був поширений тут з даного питання, то це буде прямим втручанням у внутрішні справи моєї країни, і уряд моєї країни рішуче відкине це» (ООН... 2190-е засідання, с. 12).

Голова делегації Тунісу Ессафі озвучив заяву уряду цієї країни від 31 грудня 1979 р., в якій засуджувалося радянське вторгнення до ДРА і містився заклик негайно звільнити Афганістан від іноземних військ (ООН... 2190-е засідання, с. 12).

Затим слово знову взяв представник СРСР. О. О. Трояновський заявив, що «...дискусія, котра відбулася в Раді Безпеки, засвідчила, що ніхто з ініціато-

рів постановки «афганського питання» не зміг спростувати очевидних фактів збройного втручання у внутрішні справи Афганістану з боку міжнародного імперіалізму і реакції. Ніхто не зміг спростувати і того, що це втручання створило реальну небезпеку підризу завоювань Квітневої революції...». Саме ця небезпека і підштовхнула СРСР до введення своїх військ на запрошення афганського уряду. Усі ж контраргументи радянський представник назвав безмістовними. «...У виступах низки делегацій робилися спроби пов'язати введення обмеженого радянського військового контингенту з відомими внутрішніми подіями в цій країні в кінці грудня...». О. О. Трояновський запевняв, що введення військ «жодним чином не було пов'язане зі зміною афганського керівництва, а було здійснене у відповідь на неодноразові звернення уряду Демократичної Республіки Афганістан з проханнями про надання допомоги для відбиття збройного втручання зовні, у тому числі і в період перебування при владі Аміна...».

Не оминув увагою голова радянської делегації і «американських імперіалістів», котрі нарощують свій оборонний бюджет і тримають 480 тис. вояків у різних країнах світу, і «китайських гегемоністів». Щодо проекту резолюції, то, на думку О. О. Трояновського, його «слід розцінити як грубе втручання у внутрішні справи суверенної держави, що йде в розріз з принципами Статуту ООН. Очевидно, що Радянський Союз не може і не буде голосувати інакше, як проти цього проекту резолюції» (ООН... 2190-е засідання, с. 12–14).

Останнім був виступ голови Радбезу Лепретта, який висловив позицію Франції з приводу проблеми, що обговорювалася. Він зауважив, що питання, котре останніми днями стояло на порядку денному Ради Безпеки, змушує замислитися над долею світу. Лепретт висловив стурбованість уряду Франції подіями в Афганістані, що мали місце починаючи з 24 грудня 1979 р. «...З метою виправдання кабульських подій робиться посилення на заклик, з яким звернулася афганська влада. Проте хронологія подій не лишає сумнівів у тому, що уряд, який начебто звернувся з цим закликом, було сформовано найраніше 27 грудня, а радянська військова інтервенція розпочалася 24 грудня...». Голова Ради Безпеки послідовно спростував і решту радянсько-афганських аргументів (ООН... 2190-е засідання, с. 14, 15).

Голова оголосив про перехід до голосування за проект резолюції S/13729 і надав членам Ради Безпеки обґрунтувати свою позицію.

Слово попросив представник Китаю. Чень Ду заявив, що проект резолюції, на думку китайської делегації, не є задовільним, «оскільки в ньому не відображено пряме засудження радянської військової агресії і вторгнення до Афганістану». Про-

те, зважаючи на те, що його формулювання чітко спрямовані проти радянської збройної інтервенції, китайський дипломат заявив, що голосуватиме за цей проект (ООН... 2190-е засідання, с. 15).

Від опонентів був виступ представника НДР. Пан Флорін заявив, що «оскільки проект резолюції зачіпає внутрішнє становище в Афганістані, що саме по собі є неприпустимим, існує небезпека, що подібна резолюція буде використовуватися як інструмент для подальшого втручання імперіалістичних кіл у внутрішні справи Демократичної Республіки Афганістан». Звідси – делегація НДР не голосуватиме за проект резолюції (ООН... 2190-е засідання, с. 15, 16).

Після цього проект резолюції S/13729 було поставлено на голосування. «За» проголосували 13 делегацій: Бангладеш, Замбія, КНР, Мексика, Нігер, Норвегія, Португалія, Великобританія, США, Туніс, Філіппіни, Франція, Ямайка. «Проти» голосували представники СРСР і НДР (ООН... 2190-е засідання, с. 16). Проект резолюції, таким чином, було відхилено.

Після голосування представник Філіппін Янго звернувся із пропозицією перенести розгляд «афганського питання», в силу його важливості, на засідання Генеральної Асамблеї (ООН... 2190-е засідання, с. 17). Його підтримав представник Мексики Кастаньєда. Голова радянської делегації, що й очікувалося, виступив із категоричним протестом проти такої пропозиції (ООН... 2190-е засідання, с. 18).

Питання було поставлено на голосування: «За» проголосували 12 делегацій: Бангладеш, КНР, Мексика, Нігер, Норвегія, Португалія, Великобританія, США, Туніс, Філіппіни, Франція, Ямайка. «Проти», як і в попередньому випадку, проголосували представники СРСР і НДР. Представник Замбії утримався (ООН... 2190-е засідання, с. 19). Оскільки це рішення не передбачало одностайного голосування, було вирішено внести до порядку денного ГА ООН питання про ситуацію в Афганістані.

Обговорення «афганського питання» на сесії ГА ООН обернулося справжнім фіаско для Москви. Голови делегацій радянських сателітів висловлювалися у дусі радянських формул. Так, представник Польщі Ярошек говорив, що постановка на розгляд ГА ООН «афганського питання» – це «приманка, що використовується в цілях відвернення уваги громадської думки світового співтовариства від дійсно пекучих проблем сучасності» (Нарочницький, 1989, с. 129).

Такі аргументи не переконали радянських опонентів. І хоча «Правда» заявляла про рішучий осуд втручання у внутрішні справи Афганістану з боку США, Китаю і Пакистану, висловлений делегаціями Болгарії, Угорщини, НДР, Польщі, Че-

хословаччини, Монголії, Української і Білоруської РСР (Колисниченко & Толкунов, 12 январа 1980, с. 5) (було б дивно, якби останні дві висловилися по-іншому), категоричні протести делегацій Індії, Анголи і В'єтнаму (ТАСС, 13 январа 1980, с. 5), результати голосування свідчили про інше. Вони, до речі, в СРСР ніколи оприлюднені не були.

За резолюцію ЕС-6/2, котра засуджувала перебування іноземних військ на території Афганістану (СРСР не згадувався в резолюції «за іменем»), 14 січня 1980 р. проголосували 108 країн, 18 утрималися й стільки ж висловилися проти. Надалі «афганське питання» неодноразово ставилося на голосування в ГА ООН. Щороку на сесіях найбільшого світового форуму приймалися резолюції фактично з аналогічною назвою «Положення в Афганістані і його наслідки для міжнародного миру й безпеки» (Резолюція ГА ООН от 14 январа 1980 года...; Резолюція ГА ООН от 20 ноября 1980 года...; Резолюція ГА ООН от 18 ноября 1981 года...; Резолюція ГА ООН от 29 ноября 1982 года...; Резолюція ГА ООН от 23 ноября 1983 года...; Резолюція ГА ООН от 12 ноября 1984 года...; Резолюція ГА ООН от 13 ноября 1985 года...). У листопаді 1980 р. за вивід ОКРВ висловилися уже 111 країн (22 утрималися й 12 голосували «проти»). Через рік за засудження політики Москви проголосувало 116 країн (Amstutz, 1986, р. 330). Проти цих резолюцій традиційно голосували країни Організації Варшавського договору (окрім Румунії), а також деякі країни «соціалістичної орієнтації» (Ангола, Ефіопія, Мозамбік, Південний Ємен, В'єтнам). Утримувалися дружні СРСР арабські країни (Сирія, Алжир, Лівія), Фінляндія, Індія.

Висновки. Обговорення ситуації навколо Афганістану в Організації Об'єднаних Націй у січні 1980 року дозволяють сформулювати такі висновки.

1. СРСР зазнав чи не найбільш гучної у своїй історії поразки на найвищому світовому рівні, його аргументи були відкинуті не лише ідеологічними супротивниками. Радянське вторгнення до Афганістану засудили «малі» країни з усіх частин світу, проти дій СРСР виступила більшість членів авторитетного в той час Руху неприєднання.

2. Із самого початку СРСР і ДРА (а за ними – і всі країни під-контрольного СРСР табору) зайняли програшну з погляду норм і принципів міжнародного права позицію. На це вперше звернув увагу радянський дослідник С. М. Пунжин (Пунжин, 1990). У своїх спогадах представник СРСР в ООН О. О. Трояновський також визнавав вражаючу слабкість радянської доказової бази (Трояновський, 1997). Можна виокремити такі головні моменти:

– СРСР і ДРА стверджували, що проти Афганістану здійснювалася агресія зовні. Право ж ви-

значати акти агресії, відповідно до Статуту ООН, належить Раді Безпеки. Ані СРСР, ані ДРА до Радбезу з відповідним проханням не зверталися, Рада цього питання не розглядала, жодних рішень не приймала. Відтак, факту зовнішньої агресії проти ДРА не було доведено.

– СРСР і ДРА посилювалися на право на індивідуальну і колективну самооборону і статтю 51 Статуту ООН. Однак, як продемонструвало обговорення в РБ і ГА, жодних переконливих доказів потреб у такій самообороні не було надано. Окрім того, в частині застосування статті 51 аргументація СРСР і ДРА відзначалася суперечливістю. Обидві делегації заперечували проти обговорення питання в РБ і ГА ООН, стверджуючи, що становище в Афганістані – його суто внутрішня справа, а введення військ обумовлюється лише двосторонніми домовленостями. Тим самим фактично заперечувалася наявність агресії, збройного нападу зовні, що унеможливило застосування статті 51 Статуту ООН. У той же час, коли розгляд питання, всупереч запереченням, розпочався, СРСР і ДРА вперто посилювалися на статтю 51 Статуту ООН. Ще однією хибною позицією СРСР і ДРА було те, що навіть у випадку застосування права на самооборону, згідно з тією самою 51-ю статтею країни, що ним скористалися, мали негайно поставити до відома про це Раду Безпеки ООН. Ані СРСР, ані ДРА цього, як відомо, не зробили.

– Не посилювали позицій СРСР і ДРА й постійні апеляції до неодноразових запрошень радянських військ «законним афганським урядом». Очевидно, що посилення на запрошення з боку урядів Таракі – Аміна взагалі не могли мати юридичної сили як через відсутність документальних їх підтверджень, так і з погляду на хронологію подій. Уряд же Б. Кармаля фізично не міг цього зробити. Відповідно, війська міг запросити лише «законний уряд» Х. Аміна. В такому разі СРСР грубим чином порушив умови перебування своїх військ у ДРА, поваливши його.

– Не переконливим було й постійне апелювання до Договору про дружбу, взаємодопомогу та співробітництво між СРСР і ДРА від 5 грудня 1978 р. Окрім статті 4-ї, яка містила положення про всебічну допомогу в разі агресії зовні, він містив ще й положення про повагу Москвою державного суверенітету, територіальної цілісності й зобов'язання не втручатися у внутрішні справи ДРА.

3. Судячи з виступів учасників дебатів у Раді Безпеки, опоненти СРСР були прекрасно обізнані із хронологією та характером подій, що мали місце в Кабулі й ДРА упродовж 25–27 грудня 1979 р. Відтак, усі аргументи й докази панів Трояновського й Доста були не лише не сприйняті, а й заперечені вагомими контраргументами. Відверте

тасування фактами й неправда з вуст голови радянської делегації та міністра закордонних справ ДРА на найвищому форумі навряд чи могли дати авторитету як Москві, так і Кабулу.

5. Риторика ораторів засвідчила остаточний відхід від політики «розрядки» й крен міжнародних відносин до чергової редакції «холодної війни».

6. Розгляд афганського питання, спрямований передусім проти Москви, на повний голос засвід-

чив неефективність механізмів ООН у врегулюванні подібних проблем. СРСР прогнозовано ветоував резолюцію Ради Безпеки (голос НДР жодної ролі не відігравав), а рішення Генеральної Асамблеї, як відомо, не мають обов'язкового для виконання характеру. Відтак, після голосування в Раді Безпеки ООН надовго втратила можливість реально впливати на афганську кризу.

Бібліографічні посилання

- Резолюція Генеральної Ассамблеї Організації Об'єднаних Націй (ГА ООН) от 14 января 1980 года № А/RES/ES-6/2 «Положение в Афганистане и его последствия для международного мира и безопасности». *Резолюции и решения, принятые на Шестой Чрезвычайной специальной Сессии ГА ООН, 10–14 января 1980 года*. Нью-Йорк: Организация Объединенных Наций, 2.
- Резолюция ГА ООН от 20 ноября 1980 года № А/RES/35/37 «Положение в Афганистане и его последствия для международного мира». *Резолюции и решения, принятые Генеральной Ассамблеей на Тридцать Пятой Сессии, 16 сентября – 17 декабря 1980 года, 15 и 16 января, 2–6 марта и 11 мая 1981 года*. Нью-Йорк: Организация Объединенных Наций, 9.
- Резолюция ГА ООН от 18 ноября 1981 года № А/RES/36/34 «Положение в Афганистане и его последствия для международного мира». *Резолюции и решения, принятые Генеральной Ассамблеей на Тридцать Шестой Сессии, 15 сентября – 18 декабря 1981 года, 16–29 марта, 28 апреля и 20 сентября 1982 года*. Нью-Йорк: Организация Объединенных Наций, 10–11.
- Резолюция ГА ООН от 29 ноября 1982 года № А/RES/37/37 «Положение в Афганистане и его последствия для международного мира». *Резолюции и решения, принятые Генеральной Ассамблеей на Тридцать Седьмой Сессии, 21 сентября – 21 декабря 1982 и 10–13 мая 1983 года*. Нью-Йорк: Организация Объединенных Наций, 36–37.
- Резолюция ГА ООН от 23 ноября 1983 года № А/RES/38/29 «Положение в Афганистане и его последствия для международного мира». *Резолюции и решения, принятые Генеральной Ассамблеей на Тридцать Восьмой Сессии, 20 сентября – 20 декабря 1983 и 26 июня 1984 года*. Нью-Йорк: Организация Объединенных Наций, 32.
- Резолюция ГА ООН от 12 ноября 1984 года № А/RES/39/13 «Положение в Афганистане и его последствия для международного мира». *Резолюции и решения, принятые Генеральной Ассамблеей на Тридцать Девятой Сессии, 18 сентября – 18 декабря 1984 года и 9–12 апреля 1985 года*. Нью-Йорк: Организация Объединенных Наций, 31–32.
- Резолюция ГА ООН от 13 ноября 1985 года № А/RES/40/12 «Положение в Афганистане и его последствия для международного мира». *Резолюции и решения, принятые Генеральной Ассамблеей на Сороковой Сессии, 17 сентября – 18 декабря 1985 года, 28 апреля – 9 мая и 20 июня 1986 года*. Нью-Йорк: Организация Объединенных Наций, 25.
- Ковальков, О. Л. (2013). Реакція світової спільноти на радянське вторгнення до Афганістану. *Наукові записки (18), Серія: Історичні науки*, 59–67. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка.
- Колисниченко, Т. & Толкунов, А. (1980). Грубое вмешательство. *Правда*, 12 января, 5.
- Нарочницкий, А. Л. (Ред.) (1989). *Советский Союз и Организация Объединенных наций. 1976–1980*. М.: Наука.
- Пунжин, С. М. (1990). Ввод советских войск в Афганистан: международно-правовые проблемы. *Советское государство и право* (5), 123–130.
- ООН. СБ. – Организация объединенных наций. Совет Безопасности. *Официальные отчеты*. 2185-е заседание 5 января 1980 года. Нью-Йорк.
- ООН. СБ. *Официальные отчеты*. 2186-е заседание 5 января 1980 года. Нью-Йорк.
- ООН. СБ. *Официальные отчеты*. 2187-е заседание 6 января 1980 года. Нью-Йорк.
- ООН. СБ. *Официальные отчеты*. 2188-е заседание 6 января 1980 года. Нью-Йорк.
- ООН. СБ. *Официальные отчеты*. 2189-е заседание 7 января 1980 года. Нью-Йорк.
- ООН. СБ. *Официальные отчеты*. 2190-е заседание 7 января 1980 года. Нью-Йорк.
- Секретные документы из особых папок. Афганистан (1993). *Вопросы истории* (3), 3–33.
- ТАСС (1980). Решительный отпор (1980). *Правда*, 13 января, 5.
- Трояновский, О. (1997). *Через годы и расстояния (история одной семьи)*. М.: Вагрус. Получено из <http://www.profilib.com/chtenie/134241/oleg-troyanovskiy-cherez-gody-i-rasstoyaniya-istoriya-odnoy-semi-62.php>
- Amstutz, J. B. (1986). *Afghanistan: The First Five Years of Soviet Occupation*. Washington: National Defense University.
- Amstutz, J. B. (1986). *Afghanistan: The First Five Years of Soviet Occupation*. Washington: National Defense University.
- Rezoljutsija General'noj Assamblei Organizacija Ob'edinennyh Nacij (GA OON) ot 14 janvarja 1980 goda № А/RES/ES-6/2 «Polozhenie v Afganistane i ego posledstvija dlja mezhdunarodnogo mira i bezopasnosti». *Rezoljucii i reshenija, prinjatye na Shestoj Chrezvychajnoj special'noj Sessii GA OON, 10–14*

References

- janvarja 1980 goda. N'ju-Jork: Organizacija Ob'edinennyh Nacij, 2.
- Rezoljutsija GA OON ot 20 nojabrja 1980 goda № A/RES/35/37 «Polozhenie v Afganistane i ego posledstvija dlja mezhdunarodnogo mira». *Rezoljucii i resh-enija, prinjatye General'noj Assambleej na Tridcat' Pjatoj Sessii, 16 sentjabrja – 17 dekabrja 1980 goda, 15 i 16 janvarja, 2–6 marta i 11 maja 1981 goda*. N'ju-Jork: Organizacija Ob'edinennyh Nacij, 9.
- Rezoljutsija GA OON ot 18 nojabrja 1981 goda № A/RES/36/34 «Polozhenie v Afganistane i ego posledstvija dlja mezhdunarodnogo mira». *Rezoljucii i resh-enija, prinjatye General'noj Assambleej na Tridcat' Shestoj Sessii, 15 sentjabrja – 18 dekabrja 1981 goda, 16–29 marta, 28 aprelja i 20 sentjabrja 1982 goda*. N'ju-Jork: Organizacija Ob'edinennyh Nacij, 10–11.
- Rezoljutsija GA OON ot 29 nojabrja 1982 goda № A/RES/37/37 «Polozhenie v Afganistane i ego posledstvija dlja mezhdunarodnogo mira». *Rezoljucii i resh-enija, prinjatye General'noj Assambleej na Tridcat' Sed'moj Sessii, 21 sentjabrja – 21 dekabrja 1982 i 10–13 maja 1983 goda*. N'ju-Jork: Organizacija Ob'edinennyh Nacij, 36–37.
- Rezoljutsija GA OON ot 23 nojabrja 1983 goda № A/RES/38/29 «Polozhenie v Afganistane i ego posledstvija dlja mezhdunarodnogo mira». *Rezoljucii i resh-enija, prinjatye General'noj Assambleej na Tridcat' Vos'moj Sessii, 20 sentjabrja – 20 dekabrja 1983 i 26 ijunja 1984 goda*. N'ju-Jork: Organizacija Ob'edinennyh Nacij, 32.
- Rezoljutsija GA OON ot 12 nojabrja 1984 goda № A/RES/39/13 «Polozhenie v Afganistane i ego posledstvija dlja mezhdunarodnogo mira». *Rezoljucii i resh-enija, prinjatye General'noj Assambleej na Tridcat' Devjatoj Sessii, 18 sentjabrja – 18 dekabrja 1984 goda i 9–12 aprelja 1985 goda*. N'ju-Jork: Organizacija Ob'edi-nennyh Nacij, 31–32.
- Rezoljutsija GA OON ot 13 nojabrja 1985 goda № A/RES/40/12 «Polozhenie v Afganistane i ego posledstvija dlja mezhdunarodnogo mira». *Rezoljucii i resh-enija, prinjatye General'noj Assambleej na Sorokovoj Sessii, 17 sentjabrja – 18 dekabrja 1985 goda, 28 aprelja – 9 maja i 20 ijunja 1986 goda*. N'ju-Jork: Organizacija Ob'edinennyh Nacij, 25.
- Kovalkov, O. L. (2103). Reaktsiia svitovoi spilnoty na radi-anske vtorhnennia do Afhanistanu. *Naukovi zapysky (18), Seriia: Istorychni nauky*, 59–67. Kirovohrad: RVV KDPU im. V. Vynnychenka.
- Kolisnichenko, T. & Tolkunov, A. (1980). Gruboe vmeshatel'stvo. *Pravda*, 12 janvarja, 5.
- Narochnickij, A. L. (Ed.) (1989). *Sovetskij Sojuz i Orga-nizacija Ob'edinennyh nacij. 1976–1980*. M.: Nauka.
- Punzhin, S. M. (1990). Vvod sovetskih vojsk v Afganistan: mezhdunarodno-pravovye problemy. *Sovetskoe gosudarstvo i pravo (5)*, 123–130.
- OON. SB. – *Organizacija Ob'edinennyh Nacij. Sovet Bezopasnosti. Oficial'nye otchety*. 2185-e zasiedanie 5 janvarja 1980 goda. N'ju-Jork.
- OON. SB. *Oficial'nye otchety*. 2186-e zasiedanie 5 janvarja 1980 goda. N'ju-Jork.
- OON. SB. *Oficial'nye otchety*. 2187-e zasiedanie 6 janvarja 1980 goda. N'ju-Jork.
- OON. SB. *Oficial'nye otchety*. 2188-e zasiedanie 6 janvarja 1980 goda. N'ju-Jork.
- OON. SB. *Oficial'nye otchety*. 2189-e zasiedanie 7 janvarja 1980 goda. N'ju-Jork.
- OON. SB. *Oficial'nye otchety*. 2190-e zasiedanie 7 janvarja 1980 goda. N'ju-Jork.
- Sekretnye dokumenty iz osobyh papok. Afghanistan (1993). *Voprosy istorii (3)*, 3–33.
- TASS (1980). Reshitel'nyj otpor. *Pravda*, 13 janvarja, 5.
- Trojanovskij, O. (1997). Cherez gody i rasstojanija (istorija odnoj sem'i). M.: Vagrus. Polucheno iz www.profilib.com/chtenie/134241/oleg-trojanovskiy-cherez-gody-i-rasstoyaniya-istoriya-odnoy-semi-62.php

Надійшла до редколегії 28.02.2018

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

2018. Vol. 1(26). Issues 1–2, pp.94–101

doi 10.15421/2611811

<http://www.via.dp.ua>

ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО. СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК 093.3 (477) «17/20»
LCC DK 508.A3

Т. В. Войцеховська

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Археографічні публікації козацьких «літописів» протягом XVIII–XXI століть

Розглянуто видання триади так званих козацьких «літописів» Самовидця, Г. Граб'янки та С. Величка протягом XVIII–XXI ст. Масив літератури козацьких канцеляристів являється водночас зразком практики ранньомодерного історіописання та пам'яткою барокової літератури. Ці твори чинили активний вплив на суспільно-політичну думку, історіографічну практику, а також літературний процес XVIII – початку XIX ст. Охарактеризовано публікації даних козацьких історико-літературних пам'яток, їх відповідність академічному, науково-критичному чи популярному типу видання. Розкрито способи та методи передачі тексту, які були використані при публікації літописів Самовидця, Г. Граб'янки та С. Величка. Досліджено відображення в едиційній практиці козацького «літописання» їхніх редакцій та численних списків. Проаналізовано науковий супровід зазначених публікацій, зокрема: наявність коментарів, приміток, іменного та географічного покажчиків, словника застарілих слів, археографічне, палеографічне та текстологічне обстеження пам'ятки, а також відомості про особу автора. Визначено основні археографічні недоліки існуючих сьогодні видань літописів Самовидця, Г. Граб'янки та С. Величка.

Ключові слова: видання; історіографія; історико-літературні твори; канцеляристи.

Войцеховская Т. В. Археографические публикации казацких «летописей» в течение XVIII–XXI веков

Рассмотрены издания триады так называемых казацких «летописей» Самовидца, Г. Грабянки и С. Величко в течение XVIII–XXI вв. Массив литературы казацких канцеляристов является одновременно образцом практики раннемодерного историописания и памятником барочной литературы. Эти произведения оказали активное влияние на общественно-политическую мысль, историографическую практику, а также литературный процесс XVIII – начала XIX вв. Охарактеризованы публикации данных казацких историко-литературных памятников, их соответствие академическому, научно-критическому или популярному типу издания. Раскрыты способы и методы передачи текста, которые были использованы при публикации летописей Самовидца, Г. Грабянки и С. Величко. Исследовано отражение в эдиционной практике казацкого «летописания» их редакций и многочисленных списков. Проанализировано научное сопровождение указанных публикаций, в частности: наличие комментариев, примечаний, именного и географического указателей, словаря устаревших слов, археографическое, палеографическое и текстологическое исследование памятника, а также сведения о личности автора. Определены основные археографические недостатки существующих сегодня изданий летописей Самовидца, Г. Грабянки и С. Величко.

Ключевые слова: издания; историография; историко-литературное произведение; канцеляристы.

Voitsekhovska T. V. Archeographic Publications of Cossack Chronicles during XVIII–XXI centuries

The article shows the publications of the Cossack Chronicles of Eyewitness, H. Hrabianka's and S. Velychko's during XVIII–XXI centuries. During the study historical and comparative method and method of analysis and synthesis were used. The distinctive phenomenon of Ukrainian historiography of the late seventeenth – and early eighteenth-century is the so-called «Cossack chronicles». These works are products of the culture of the Cossack chancellorists of the

Hetmanate, which were the new forms of history writing. Cossack chronicles deals with the political concept social elite of XVIII century and cultural ideals of the Baroque period. The article contains the analysis of the publications these historical-literary compositions, their correspondence to the academic, scientific-critical or popular type of publications. The ways and methods of text transmission, which were used in the publication of the Cossack «chronicles» taking into account in edition practice of their editorial offices and numerous copies are disclosed. The scientific support of publications of Cossack «chronicles», are characterized. The article contains the analysis of the presence of comments, notes, name and geographical indications, the dictionary of obsolete words, archeographic, paleographic and textological study of the compositions, as well as information about the author's personality in the texts of Cossack «chronicles». Today there are several editions of Cossack Chronicles. But these publications are not intended for historians, but for a wide range of readers and do not qualify for a scientific status. Because these texts are reprints or photographic reproduction of the earlier editions of the second half of the nineteenth – early twentieth century. The publication 1971 of the Chronicle of the Eyewitness is the most qualitative publication from all the Cossack chronicles. This text is given in comparison with the corresponding fragments of the remaining copies of the composition, and this work has the obligatory attributes of academic type of the publication. Therefore modern Ukrainian historical science is in urgent need of a full-fledged scientific study and reprinting of the Cossack Chronicles of Eyewitness, H. Hrabianka's and S. Velychko's which was important historical narratives and compositions of the political thought of the eighteenth century.

Keywords: Publications; Historiography; Historical-literary works; Chancellorists.

Постановка проблеми. Публікація та введення до наукового обігу джерел є важливим завданням історичної науки. Едиційна археографія дає змогу залучати до наукових досліджень нові тексти та вивчати по цих пам'ятках історичну культуру певної доби. Проте слід зазначити активний інтерес не лише професійних істориків до видання джерел, тому на сьогодні існує громадський попит на публікацію важливих історичних наративів.

Серед пам'яток української історичної літератури та суспільно-політичної думки особливе місце займають так звані козацькі «літописи». Саме так їх називали перші видавці творів і надалі це ім'я закріпилося за ними в історіографії. Однак форма і викладення матеріалу козацьких «літописів» суттєво відрізняється від порічних хронік, характерних для попереднього періоду історіописання. Створені протягом XVII – початку XVIII ст., історичні тексти відображають суспільно-політичні погляди тодішньої соціальної еліти Гетьманщини.

З усього масиву літератури канцеляристів в українській історіографії найбільш відома тріада «літописів» Самовидця, Г. Граб'янки та С. Величка.

Метою статті є аналіз археографічних видань вказаних козацьких «літописів», починаючи від кінця XVIII ст. до сьогодення.

Виклад основного матеріалу. Історико-літературні твори доби Гетьманщини поширювались у численних списках і копіях протягом XVIII – першої половини XIX ст., зазнаючи текстологічних нашарувань та змін залежно від особи переписувача і, таким чином, виникали нові редакції первісного тексту.

Сприятливі умови доби національного українського відродження та розвиток друкарської справи наприкінці XVIII та в XIX ст. зумовили перші видання козацьких «літописів». Перед вченими стояли завдання селекції та співставлення списків між собою задля публікації тексту, що мав бути

максимально наближеним до оригінального задуму автора.

Літопис Самовидця створений в першій половині XVIII ст., скоріш за все, очевидцем подій, описує події Хмельниччини та доби Руїни. Оригінал твору до сьогодні не зберігся, найдавніші копії – це списки Г. Іскрицького та Я. Козельського. Пам'ятку було вперше опубліковано у 1846 р. О. Бодянським у періодичному виданні «Чтения Московского общества истории и древностей российских» під назвою «Летопись Самовидца о войнах Богдана Хмельницкого и о междоусобицах по его смерти» (Самовидец, 1846). В основу видання було покладено список, що належав П. Кулішу, та ще три списки різних редакцій, а саме: список з бібліотеки Імператорського товариства історії та старожитностей російських при Московському університеті, списки Третьякова та Юзефовича.

Починається публікація вступним словом П. Куліша про джерелознавчу цінність літопису Самовидця та передмовою О. Бодянського про особливості списку, покладеного в основу цього видання (Самовидец, 1846, с. I). Значну частину книги займають «Разнословия и дополнения» – текстові фрагменти, які відрізняються або пропущені у списках, використаних для публікації, примітки П. Куліша і О. Бодянського, а також спрощення власних назв на тогочасну мову з давньоукраїнської (Самовидец, 1846, с. 107–138).

Додатками опубліковано листи від Б. Хмельницького до царя Олексія Михайловича та царські грамоти. Примітки закінчуються висновком О. Бодянського, що літопис Самовидця, скоріше за все, слугував джерельною основою для «Історії Русів» Г. Кониського.

Про високий рівень едиційної роботи О. Бодянського та П. Куліша свідчать іменний та географічний покажчики та «объяснение невразумительных слов, встречающихся в этой летописи» (Самовидец, 1846, с. 139).

Літопис Самовидця у цьому виданні розпочинається стислим викладом основних подій давньої історії – міжусобиць синів Володимира Великого і завершується порічною статтею «року 1734».

Наступну публікацію було здійснено у 1878 р. О. Левицьким, членом Тимчасової комісії для розгляду давніх актів. У передмові названо декілька причин для перевидання: 1) за 30 років робота О. Бодяньського вже стала бібліографічною рідкістю; 2) недостатня кількість коментарів та приміток до тексту літопису у попередній публікації; 3) найголовніше – це введення в обіг двох нових копій літопису Самовидця – список Матвєєва та список Кістяківського (Самовидец, 1878, с. II) сьогодні більш відомих як Іскрицький та Козельський списки.

За словами видавців, цю збірку можна назвати комплексом «матеріалів до історії Малоросії», оскільки, крім літопису Самовидця, було надруковано «Короткий опис Малоросії», «Собрание Историческое» складене С. В. Лукомським та Хмельницький літопис, поміщений на початок книги, що є своєрідним вступом до тексту Самовидця.

При публікації було максимально збережено орфографію оригіналів, зроблено заміну невживаних літер на тогочасні. До основного тексту додано «Объяснение невразумительных словъ, встречающихся въ Лѣтописи Самовидца и въ приложеніяхъ къ ней» (Самовидец, 1846, с. 373) та «Указатели именъ личныхъ и географическихъ» (Самовидец, 1846, с. 413–468).

Публікація починається науковою розвідкою О. Левицького, де викладено текстологічне співставлення списків літопису Самовидця. Вчений зробив спробу відділити пізніші текстові нашарування від основного змісту пам'ятки. Йому вдалося довести, що описи подій до війни Богдана Хмельницького і події після 1702 р. – запозичені з іншого джерела, а саме з «Короткого опису Малоросії». Історик зробив висновок, що текст який належить Самовидцю обмежується тільки 1648–1702 рр. У цьому полягає суттєва різниця між виданнями Бодяньського та Левицького. Крім цього, у статті представлено дослідження атрибуції літопису та основних суспільно-політичних поглядів його автора.

Остання на сьогодні публікація літопису Самовидця здійснена Інститутом історії АН УРСР в 1971 р., упорядник – Я. І. Дзира¹. В основу видання покладено список Іскрицького, проте текст також звірявся зі списками Козельського, М. Судієнка та публікацією О. Бодяньського (1846 р.) (Скаба, 1971).

Текст літопису супроводжується підрядковими примітками, в яких наведено уривки та інші текстувальні відхилення, що зустрічаються в різних списках і виданнях. Орфографію передано за

списком Іскрицького, проте давні, невживані літери та графеми замінені на сучасні. Пунктуацію та правила щодо вживання великих літер наближено до сучасного українського правопису.

З наукового супроводу до тексту літопису Самовидця додано покажчик дат, переведених на цифрове календарне датування XVII ст. старого стилю; іменний та географічний покажчики; короткий словник маловживаних слів та бібліографія праць про дане джерело.

Таким чином, з трьох існуючих публікацій літопису Самовидця остання має найбільш ґрунтовний науковий супровід та характеризує текстові особливості відповідно до різних списків.

«Дійствія презильної брані...» гадацького полковника Г. Граб'янки були чи не найпопулярнішим історичним наративом XVIII ст., в якому викладено події від генези козацтва до 1710 р., який умовно вважається датою написання твору. Першу публікацію пам'ятки було здійснено письмеником та перекладачем, кореспондентом Академії наук Ф. Й. Туманським у 1793 р. в історико-археологічному щомісячнику «Российский магазин» (№№ 2, 3). Джерело було видано під назвою «Летописец Малой России», оскільки на рукописові, що був покладений в основу видання, не був зазначений автор твору.

Ф. Туманський прагнув видрукувати зв'язну розповідь про історичне минуле українського народу, тому після декількох років ретельної селекції обрав той варіант, що найкраще зберігся. Додатковим критерієм публікації конкретного списку літопису Граб'янки є мовна складова. «Писана она (летопись)... в царствование Петра Великого, по чому и язык малороссийский» (Журба, 1993, с. 80). Важливим доповненням до публікації був тлумачний словник застарілих маловживаних на той час слів. Ф. Туманський усвідомлював недоліки археологічного оформлення видання і планував повернутися до даної роботи, однак цьому перешкодила його смерть. Видавець зазначав: «Я не критику сей летописи пишу, но здаю оною подлинником, да збавлю от гибели: по чому и прошу не ожидать противуречий! Предоставте времени» (Журба, 1993, с. 80). Досить скоро публікація 1793 р. стала бібліографічною рідкістю.

Друге видання було здійснено І. Самчевським, членом Тимчасової комісії для розгляду давніх актів у 1854 р. (Грабянка, 1854). Вченому не було відомо про публікацію 1793 р., яка до того ж була під іншою назвою, тому він вважав, що вводить «Дійствія...» до наукового обігу вперше. Пам'ятка цікавила видавця перш за все як історичне джерело, що мало б задовольнити інтелектуальні вимоги тогочасного читача. За словами І. Самчевського, «...связной летописи искал я долгое время по

монастирям, полковым и сотенным архивам, и наконец, между прочими показала мне лучшею та, которой начало теперь сообщаю» (Луценко, 1988, с. 64).

У розпорядженні Комісії було 6 списків (три – М. О. Судієнка, один з належав Г. А. Полетиці; два списки М. В. Юзефовича та один список А. В. Маркевича). У передмові до видання І. Самчевський говорить: «Летопись Грабянки не дошла до нас в подлиннике, по крайней мере, подлинник ее остался для нас неизвестным; но она сохранилась во многих списках, сокращенных и полных, различных эпох, различных форматов. При издании летописи Комиссия имела шесть списков... основным списком при печатании принята рукопись... полнейшая и древнейшая... писанная почерком начала прошедшего столетия» (Грабянка, 1854, с. 22, 23). В основу видання 1854 р. було покладено список М. Судієнка, а в примітках до тексту було зазначено особливості решти відомих Комісії списків. І. Самчевський відмовився від видання джерела методом транслітерації, пояснюючи це насамперед зручністю для прочитання, тому деякі слова, що вже вийшли з ужитку, замінялися на тогочасні.

У передмові до літопису Граб'янки наведено повідомлення І. Самчевського про біографію автора, стисло передано зміст пам'ятки, схарактеризовано її джерельну базу, а також порушено проблему впливу твору на подальше історіописання. Вчений висловив припущення, що даний твір служував джерельною основою О. Рігельману та О. Кониському.

Публікації Комісії до 1862 р. підлягали загальній цензурі, яку здійснювали чиновники Київського цензурного комітету, особливо це стосувалося небажаних політичних аспектів у наративних джерелах. При публікації 1854 р. цензура не допустила до друку кілька сторінок – про незадоволення діями російської адміністрації на Україні за часів Брюховецького. М. Судієнко у листі до М. Максимовича зазначав, що «Летопись Грабянки еще замечательна по борьбе нашей за нее с цензурой» (Журба, 2003, с. 71). Пропущені матеріали були опубліковані О. М. Лазаревським у 1894 р. в журналі «Киевская старина».

Вже у другій половині XIX ст. вчені висловлювали коментарі з приводу різниці між виданнями «Дійствій...» 1793 та 1854 рр. За словами М. Максимовича, публікація 1854 р. «первоначальная, писаная с преобладанием языка церковнославянского, избилующая стихами. Этой старшей редакции летопись... издана теперь, от временной Комиссии, трудом г. Ивана Самческого». Видання 1793 р., здійснене Ф. Туманським, вчений називає вторинною редакцією, яка «отличается переменою выражений церковнославянских на русские,

и пропуском большей части стихов» (Максимович, 1876, с. 218, 219).

Третє видання літопису Граб'янки було здійснено фототипічним способом Ю. М. Луценком у 1990 р. У 9 томі Гарвардської бібліотеки давнього українського письменства наявні «скорочена і розширена версії «Дійствій...», а також репринт видання 1854 р. Тимчасового комітету розбору давніх актів, а також версія, опублікована 1793 р. Ф. Туманським у журналі «Российский магазин»...». На думку Ю. Луценка, «публікація 1793 р. є русифікованою копією розширеної версії літопису, до того ж його поява в XVIII ст. була парадоксом, оскільки літопис став першим з козацьких творів з рукописної традиції, що став опублікований у XVIII ст.» (Кудінов, 2014, с. 90).

Четверту публікацію «Дійствій презильної брані» – україномовний переклад Р. Іванченка було видано в 1992 р. (Іванченко, 1992). Видання містить невелику, але ґрунтовну передмову Ю. М. Луценка, в якій охарактеризовано особливості літопису, його зміст та композицію, джерельну основу та наведено біографію автора «Дійствій...». Особливу увагу приділено специфічній формі пам'ятки, на яку вплинула естетична домінанта того часу – риси бароко.

У даній публікації ігноруються особливості решти списків та редакцій літопису, відсутній науковий супровід, що мав би стосуватися ретельного археографічного та текстологічного обстеження пам'ятки. Крім цього, відсутні лінгвістичний покажчик та словник застарілих слів, що є обов'язковими атрибутами для наукового видання. Всі застарілі літери та слова замінені сучасними, а розділові знаки вживаються відповідно до теперішніх норм. Пошкоджені та нечитабельні місця позначені крапками та знаками запитання.

Загалом робота Р. Іванченка була зведена до перекладу на сучасну українську мову публікації Тимчасової комісії для розгляду давніх актів 1854 р., хоча едіційна практика І. Самчевського вже відзначалася спрощенням, наближенням до тогочасного читача принципом передачі тексту.

У 2001 р. було видано так званий Житомирський список «Літопису» Г. Граб'янки під назвою «Гісторія о началі проименования козаков», упорядник В. Мойсієнко. Цей список датується 1739 р. і належить до короткої редакції твору, тобто події в ньому викладені лише до 1654 р.

Отже, видання «Дійствій презильної брані» Г. Граб'янки не відповідають сучасним археографічним нормам та вимогам. Необхідна публікація цієї важливої пам'ятки з урахуванням всіх її списків та ґрунтовними науковими коментарями.

Літопис Самійла Величка – масштабний історичний наратив першої половини XVIII ст., що зосереджується передусім на добі Хмельниччини.

Твір складається з трьох частин опису подій з середини XVII ст. до 1720 р. та різноманітних документів. Текст пам'ятки не повністю зберігся до наших днів. Дослідники припускають, що втрачено початковий і кінцевий фрагменти літопису, оскільки, незважаючи на те, що твір закінчується 1700 р., зустрічаються посилання на 1720-ті рр.

Перше видання літопису С. Величка відбувалося протягом 1848-1864 рр. Тимчасовою комісією для розгляду давніх актів у 4-х томах. Перший том, до якого увійшло «Сказание о войне казацкой з поляками через Зеновия Богдана Хмельницкого...», було надруковано 1848 р. під назвою «Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке, составил Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии войска Запорожского, 1720». Публікацію здійснено за рукописом М. П. Погодіна (оригінал пам'ятки), який придбав його на аукціоні в автора «Древней русской дипломатики» Лаптева (Величко, 1848, с. I). Текст «Сказання...» доведений до 1659 р., але в ньому є значні пропуски – з 12 розділів вціліло лише 9. Додатком до I тому опубліковано щоденник М. Титлевського, який описує події 1620-х рр. і є початком рукопису, за яким здійснювалось видання.

За словами видавців, літопис Величка зберігся в єдиному спискові, тому їм довелося суворо дотримуватися вцілілого тексту. Правопис був відтворений максимально близько до оригіналу, дотримуючись усіх різноманіт'їв у власних назвах та відтінках, що натякають на місцеву вимову (Величко, 1848, с. VII, VIII). В тексті були замінені лише кілька застарілих літер та розшифровані скорочення, подані під титлами. Редактором I та II томів виступив М. А. Рігельман.

Друга частина літопису С. Величка, що охоплює 1660–1686-ті рр., збереглася значно краще, в ній не вистачає лише трьох аркушів. У третій частині відсутнє закінчення, викладення подій обмежується 1700 р. Ці частини під назвою «Повествования летописная с малороссийских и иных отчасти поведениях собранная и zde описанная» надруковані Комісією у другому 1851 р. (Величко, 1851) та третьому тому 1855 р. (Величко, 1855).

Ці томи літопису не розділені на частини, а тільки на розділи, тому третій том починається з 28 розділу. Літопис закінчується 41 розділом, фрагментом про смерть єпископа білоруського Серафіона Полховського. Продовження тексту С. Величка про вибори нового єпископа та лист київського митрополита Ясинського до Мазепи наявне у списку М. Судієнка (Величко, 1855, с. I, II). Коли були надруковані I та II томи літопису, голова Комісії М. Судієнко придбав рукопис у нащадків Г. А. Полетики.

IV том (1864 р.) вийшов під назвою «Приложения к Летописи Величка». До нього увійшли сто-

рінки зі списку Судієнка, які дають змогу, певною мірою, заповнити текстологічні пропуски у першому томі, початок універсалу гетьмана Остряниці, іменний та географічний покажчики, а також переклад уривку 1648-1652 рр. з «Війни Домової» С. Твардовського, здійснений С. Величком.

Нове перевидання праці Величка було здійснено у 1926 р. Археографічною комісією ВУАН у Києві через застарілість попередньої публікації. Цією пам'яткою було започатковано серію «Пам'ятки українського письменства». Було надруковано лише першу частину літопису – «Сказаніє о войне козацкой з поляками» за оригіналом (списком Погодіна), а деякі текстові фрагменти – за списком Судієнка. Вступну статтю з палеографічною характеристикою рукопису написала К. Лазаревська. Також у передмові наведено принцип передачі староукраїнських текстів, за яким треба, «виходячи з фонетичного значення знаків сучасної української абетки, зберегти особливості тексту оригіналу» (Дзира, 2012, с. 315). Проте у виданні 1926 р. відсутні наукові коментарі та покажчики.

Найбільш сучасну на сьогодні публікацію здійснено у 1991 р. (Величко, 1991). За редакцією О. В. Мишанича було надруковано перші дві частини літопису С. Величка. Вступна стаття була написана В. Шевчуком і містила інформацію про долю літопису С. Величка, біографію козацького канцеляриста, його суспільно-політичні погляди та концепції, риторичні засади та естетичні каноли, які застосовані під час роботи автора.

Як зазначають самі видавці, ця книга придатна і для науковців, і для широкого загалу. Публікацію літопису здійснено за такими принципами: перекладено латинізмами, полонізмами та історизми; стилістику спрощено для розуміння читачем, розбивку на абзаци здійснено за сучасним правописом, транскрипцію прізвищ, власних назв не змінено, але подано примітки та роз'яснення. Загалом кожна сторінка тексту супроводжується примітками та науковими коментарями, позначені втрачені фрагменти літопису. Однак публікація літопису була здійснена за виданням Тимчасової комісії для розгляду давніх актів, тобто фактично був зроблений лише переклад з архаїчної української мови на сучасну літературну.

За ініціативи центру із вивчення історії України Санкт-Петербурзького державного університету та Інституту історії України НАНУ нещодавно розпочато роботу над підготовкою повноцінного, академічного видання літопису С. Величка. Керівник цього центру Т. Таїрова-Яковлєва зазначає, що «Київська археографічна комісія видала його в довільному порядку. Власне в їх розпорядженні (як і зараз) було три томи оригіналу пам'ятки... Зшиті ці томи були, очевидно, уже пізніше, оскільки-

ки другий і третій розбиті довільно. Текст починається з доби гетьмана П. Сагайдачного, проте київські видавці - археографи цю частину вмістили в додатку до першого тому, до того ж вилучивши звіт щоденник Ш. Окоцького, котрий згодом розмістили у четвертому томі свого видання...» (Таїрова-Яковлева, 2012, с. 192).

На сьогодні ми досі не маємо наукового видання літопису С. Величка, адже його перші видавці порушили структуру пам'ятки, а сучасна публікація базується на роботі Тимчасової комісії для розгляду давніх актів, без звернення до оригіналу.

Таким чином, більшість видань козацьких літописів, здійснених протягом останнього часу, є публікаціями переважно науково-популярного типу: «Повноцінними академічними документальними виданнями серед них можна вважати лише незначну кількість, причому всі вони є публікаціями пам'яток XV–XVIII ст. ...Зрозуміло, що така популяризація, з одного боку, полегшує сприйняття змісту історичних джерел широкою громадськістю й опрацювання документів самим упорядником; проте з іншого – істотним чином знижує наукову вагу і вартість видання саме як публікації первинного джерела» (Папакін, 2009, с. 137). Видання історичних джерел, зроблені без належної підготовки, перевірки, співставлення з редакціями та копіями, а також шляхом надмірного спрощення і наближення до пересічного читача, можуть просто спотворити зміст пам'ятки або неточно його розкрити.

Існує три основні типи публікації джерел: академічний, науково-критичний та популярний. Академічний тип видання передбачає: автентичність тексту, повноту відомостей про списки, репродукування текстів за правилами наукової пу-

блікації джерел. Рукописи метаграфуються дипломатичним та дипломатично-критичним методом. У таких виданнях обов'язковими елементами є науково-дослідницькі матеріали (археографічне, текстологічне обстеження, відомості про автора), коментарі та покажчики. Науково-критичний тип дозволяє видавцеві спрощувати текст, але науковий супровід має бути обов'язково дотриманим. Публікації джерел популярного типу розраховані на широку читачку аудиторію, перш за все – не науковців, а тому «скриптура в таких виданнях, зберігаючи текст, не передає деякі його формально-орфографічні елементи» (Німчук, 1995, с. 22).

Висновки. Беручи до уваги, що видання козацьких «літописів» здійснено протягом другої половини XX – початку XXI ст., необхідно відзначити, що жодне з них не відповідає повною мірою академічному типові видання. Публікації «Дійствія...» Г. Граб'янки та літопису С. Величка розраховані на широкий читачий загаль, мають мінімум наукового супроводу. В цих виданнях наведено пояснення незрозумілих застарілих слів та дещо узгоджено текст з іншими списками пам'яток. Інші коментарі, що мали б включати ґрунтовне палеографічне і текстологічне дослідження – відсутні. Дещо більше пощастило літопису Самовидця – текст наведено у порівнянні з відповідними фрагментами решти списків та пам'ятка має обов'язкові атрибути наукових приміток академічного типу видання.

Отже, сучасна українська едиційна археографія вкрай потребує повноцінного наукового вивчення та перевидання козацьких «літописів» – важливих історичних наративів та пам'яток суспільно-політичної думки XVIII ст.

Бібліографічні посилання

- Величко, С. В. (1991). *Літопис* (т. 1). Київ: Дніпро.
 Величко, С. В. (1991). *Літопис* (т. 2). Київ: Дніпро.
 Величко, С. (1848). *Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке, составил Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии войска Запорожского, 1720* (Т. 1). Получено из <https://www.sedmitza.ru/lib/text/3154187/>
 Величко, С. (1851). *Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке, составил Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии войска Запорожского, 1720* (т. 2). Получено из <https://www.sedmitza.ru/lib/text/3321584/>
 Величко, С. (1855). *Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке, составил Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии войска Запорожского, 1720* (т. 3). Получено из <https://www.sedmitza.ru/lib/text/3430286/>
 Грабянка, Г. (1854). *Действия презельной и от начала поляков кровавой небывалой брани Богдана Хмел-*

ницкого, Гетмана Запорожского, с поляками за Наяснейших Королей Полских Владислава, потом и Казимира, в року 1648, отпраоватися начатой и за лет десять по смерти Хмелницкого неоконченной, з разных летописцов и из диариуша, на той войне писаного, в граде Гадячу, трудом Григория Грабянки собранная и самобитных старожиллов свидетельства утвержденная. Року 1710. Получено из <http://www.twirpx.com/file/819256>.

- Дзира, І. Я. (2012). Українське літописання XV–XVIII століть у вітчизняній історіографії 1918–1935 років. *Український археографічний щорічник* (16/17), 300–326.
 Журба, О. І. (1993). *Київська археографічна комісія 1843–1921. Нарис історії та діяльності*. Київ: Наукова думка.
 Журба, О. І. (2003). *Становлення української археографії: люди, ідеї, інституції*. Дніпропетровськ: Видавництво Дніпропетровського університету.

- Іванченко, Р. (Ред.). (1992). *Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки*. Київ: Знання.
- Кудінов, Ю. (2014). Ранньонові історія України в археографічній роботі Гарвардського центру україністики. *Історіографічні дослідження в Україні* (5), 79–95.
- Луценко, Ю. М. (1988). Літопис Граб'янки в працях дожовтневих дослідників. *Радянське літературознавство* (8), 64–72.
- Максимович, М. А. (1876). Известие о летописи Граб'янки, изданной 1854 года Киевскою временной комиссией. *Собрание починений М. А. Максимовича. Отдел Исторический* (т. 1), 217–230. Киев: Типография М. П. Фрица.
- Німчук, В. В. (1995). *Правила видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською українською редакції*. Отримано з <http://history.org.ua/LiberUA/5-7702-0550-4/5-7702-0550-4.pdf>.
- Папакін, Г. В. (2009). Використання архівних джерел в археографічних публікаціях: суспільні виклики та наукові проблеми (роздуми архівознавця). *Український історичний журнал* (6), 135–146.
- Самовидец. (1846). *Летопись Самовидца о войнах Богдана Хмельницкого и о междоусобицах бывших в Малой России по его смерти*. Получено из <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21ST>
- Самовидец. (1878). *Летопись Самовидца по новооткрытым спискам*. Получено из <http://litopys.org.ua/samovydsam08.htm>.
- Скаба, А. Д. (Ред.). (1971). *Літопис Самовидця*. Київ: Наукова думка.
- Тайрова-Яковлева, Т. Г. (2012). Літопис Самійла Величка: до питання про нове академічне видання. *Український Історичний Журнал* (2), 190–198.
- Dzyra, I. Ya. (2012). Ukrainiske litopysannia XV–XVIII stolit u vitchyzniani istoriografii 1918–1935 rokiv. [Ukrainian chronicles of the XV–XVIII centuries in the national historiography of 1918–1935]. *Ukrainskyi arkhoeografichnyi shchorichnyk* (16/17), 300–326 (In Ukrainian).
- Grabjanka, G. (1854). *Dejstvija prezel'noj i ot nachala poljakov krovavoj nebyvaloj brani Bogdana Hmel'nickogo, Getmana Zaporozh-skogo, s poljakami za Najjas-nejshih Korolej Polskih Vladislava, potom i Kazimira, v roku 1648, otpravovatisja nachatoj i za let desjat' po smerti Hmel'nickogo neokonchennoj, z roznyh letopiscov i iz diariusha, na toj vojne pisanogo, v grade Gadjachu, trudom Grigorija Grabjanki sobrannaja i samobitnih starozhilov svidetel'stvi utverzhdenaja. Roku 1710* [The actions of the brutal and from the beginning of the Poles bloody unprecedented battle of Bohdan Khmelnytsky, Hetman Zaporozhsky, with the Poles for the Latter Kings of Polski Vladislav, then Casimir, in the year 1648 started and for ten years after the death of Khmelnytsky unfinished, from various chroniclers and from the diary, on the war written, in the city of Hadiach, by the work of Grigory Grabianka, collected and old-timers of memoirs approved. Year 1710.]. Retrived from <http://www.twirpx.com/file/819256> (In Russian).
- Ivanchenko, R. (Ed.). (1992). *Litopys hadiatskoho polkovnyka Hryhoriia Hrab'ianky* [Chronicle of Hadiat Colonel Hrygory Hrab'ianka]. Kyiv (In Ukrainian).
- Kudinov, Yu. (2014). Rannonova istoriia Ukrainy v arkhoeografichnii roboti Harvardskoho tsentru ukrainistyky [The Early Modern History of Ukraine in the Archeographical Work of the Harvard Center for Ukrainian Studies]. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini* (5), 79–95 (In Ukrainian).
- Lutsenko, Yu. M. (1988). Litopys Hrab'ianky v pratsiakh dozhovtnevykh doslidnykiv [Chronicle of Hrab'ianka in the writings of pre-October researchers]. *Radianske literaturoznavstvo* (8), 64–72 (In Ukrainian).
- Maksimovich, M. A. (1876). Izvestie o letopisi Grabjanki, izdannoj 1854 goda Kievskoju vremennoj komissiej [The news about the Chronicle of the Grabianki, published in 1854 by the Kyiv Interim Commission]. In M. A. Maksimovich. *Sobranie pochinenij M. A. Maksimovicha. Otдел Istoricheskij* (т. 1), 217–230 [Collection of works by M. A. Maksimovich. Department of Historical]. Kiev (In Russian).
- Nimchuk, V. V. (1995). *Pravyla vydannia pamiatok, pysanykh ukrainskoju movoiu ta tserkovnoslovianskoju ukrainskoju redaktsii* [Rules for publishing compositions written in Ukrainian and Church Slavonic Ukrainian editions]. Retrived from <http://history.org.ua/LiberUA/5-7702-0550-4/5-7702-0550-4.pdf> (In Ukrainian).
- Papakin, H. V. (2009). Vykorystannia arkhivnykh dzherel v arkhoeografichnykh publikatsiakh: suspilni vyklyky ta naukovі problemy (rozдумы arkhivoznavtsia) [Use of archival sources in archaeological publications: public challenges and scientific problems (reflections of the archivist)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* (6), 135–146 (In Ukrainian).
- Samovidec. (1846). *Letopis' Samovidca o vojnah Bogdana Hmel'nickogo i o mezhduosobiah byvshih v Maloj Rossii po ego smerti* [Chronicle of the Eyewitness about the wars of Bogdan Khmelnytsky and about the feuds of those who were in Little Russia after his death]. Retrived from <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN> (In Russian).
- Samovidec. (1878). *Letopis' Samovidca po novookrytyh spiskam* [Chronicle of the Eyewitness on the newly-opened copies]. Retrived from <http://litopys.org.ua/samovydsam08.htm> (In Russian).
- Skaba, A. D. (Ed.). (1971). *Litopys Samovydsia* [The Chronical of the Eyewitness]. Kyiv (In Ukrainian).
- Tairova-Yakovleva, T. G. (2012). Litopys Samiila Velychka: do pytannia pro nove akademichne vydannia [Chronicle of Samiilo Velychko: to the question of a new academic edition]. *Ukrainskyi Istorychnyi Zhurnal* (2), 190–198 (In Ukrainian).
- Velichko, S. (1848). *Letopis' sobytij v Jugo-Zapadnoj Rossii v XVII-m veke, sostavil Samoil Velichko, byvshij kanceljarist kanceljarii vojska Zaporozhskogo, 1720* (т. 1). [Chronicle of events in South-West Russia in the

- XVIIth century, wrote Samoil Velichko, former clerk of the Chancery of the Zaporozhye Army, 1720]. Retrived from <https://www.sedmitza.ru/lib/text/3154187/> (In Russian).*
- Velichko, S. (1851). *Letopis' sobytij v Jugo-Zapadnoj Rossii v XVII-m veke, sostavil Samoil Velichko, byvshij kanceljarist kanceljarii vojska Zaporozhskogo, 1720* (т. 2). [*Chronicle of events in South-West Russia in the XVIIth century, wrote Samoil Velichko, former clerk of the Chancery of the Zaporozhye Army, 1720]. Retrived from <https://www.sedmitza.ru/lib/text/3321584/> (In Russian).*
- Velichko, S. (1855). *Letopis' sobytij v Jugo-Zapadnoj Rossii v XVII-m veke, sostavil Samoil Velichko, byvshij kanceljarist kanceljarii vojska Zaporozhskogo, 1720* (т. 3). [*Chronicle of events in South-West Russia in the XVIIth century, wrote Samoil Velichko, former clerk of the Chancery of the Zaporozhye Army, 1720]. Retrived from <https://www.sedmitza.ru/lib/text/3430286/> (In Russian).*
- Velychko, S. V. (1991). *Litopys* (т. 1). [*The Chronicle*]. Kyiv (In Ukrainian).
- Velychko, S. V. (1991). *Litopys* (т. 2). [*The Chronicle*]. Kyiv (In Ukrainian).
- Zhurba, O. I. (1993). *Kyivska arkheohrafichna komisiia 1843–1921. Narys istorii ta diialnosti* [*Kyiv Archaeological Commission 1843–1921. Essay on history and activities*]. Kyiv (In Ukrainian).
- Zhurba, O. I. (2003). *Stanovlennia ukrainskoi arkheohrafii: liudy, idei, instytutsii* [*The formation of Ukrainian archaeography: people, ideas, institutions*]. Dnipropetrovsk (In Ukrainian).

Надійшла до редколегії 06.03.2018

УДК 930. 1(47)(092)
LCC DK38

М. А. Руднев

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

«Идеологическое обличье» М. П. Погодина в дооктябрьской и советской историографии: основные вехи оценочной трактовки

На материале историко-биографических работ, а также обобщающих и специальных исследований по истории русской общественно-политической мысли, в частности ее консервативного направления, рассмотрены оценки и трактовки идейного наследия М. П. Погодина в дооктябрьской и советской историографии, прежде всего, проблемы «точной» социально-классовой идентификации погодинского консерватизма и его эволюции в сторону большей идеологической широты и ситуативной прогрессистской оппозиционности политике царского правительства.

Ключевые слова: Мировоззрение; эволюция; консерватизм; теория официальной народности; трактовка; оценка; историография.

Руднев М. А. «Ідеологічне обличчя» М. П. Погодіна у дожовтневій та радянській історіографії: основні вехи оціночної трактовки

На матеріалі історико-біографічних праць, а також узагальнюючих і спеціальних досліджень з історії російської суспільно-політичної думки, зокрема її консервативного напрямку, розглянуто оцінки і трактовки ідейної спадщини М. П. Погодіна у дожовтневій та радянській історіографії, насамперед, проблеми «точної» соціально-класової ідентифікації погодинського консерватизму та його еволюції у бік більшої ідеологічної широти та ситуативної прогресистської опозиційності політиці царського уряду.

Ключові слова: світогляд; еволюція; консерватизм; теорія офіційної народності; трактовка; оцінка; історіографія.

Rudnev M. A. «Ideological character» of M. P. Pogodin in the Pre-October and Soviet historiography: the main landmarks of the appraisal's treatment

On the materials of the historico-biographical treatises and the generalizing works and special essays in history of the Russian social and political thought the historiographical appraisals and treatments of the ideological character of M. P. Pogodin given by the Pre-October and Soviet historians are examined. This problematico-historiographical review is realized in the context of phenomenon of the so-called «theory of the Official Nationality» in the period of the Nicholas I reign. A. N. Pypin, liberal and westernist historian of literature and social thought, was the real maker of this debatable historiographical ideological construction. He considered M. P. Pogodin the eminent representative of the «Official Nationality» and the odious conservator-conformist. Other Pre-October historians and publicists (S. Ashevskiy etc.) focused their research attention to Pogodin's «Political letters» (1853–1856) in which his opposition to Nicholas I regime's policy and certain progressive features of his position were especially strongly manifested. G. V. Plekhanov's work «Pogodin and the class struggle» (1911) determined the typical for the following Marxist and Soviet historiography fixed interest to the class roots of his conservatism and sociological identification that as the «bourgeois». The late Soviet authors (V. K. Tereshchenko) which were adherents of the class treatment also and the contemporary Russian historians of the «Soviet school» (V. Ya. Grosul, R. G. Eymontova) emphasized the heterogeneity and evolutionary character of the Pogodin's position, the increasing presence of the critical and progressive elements in his conservative world outlook on the whole.

Keywords: World Outlook; Evolution; Conservatism; Theory of the Official Nationality; Treatment; Appraisal; Historiography.

Постановка проблемы. Обостренный и не-преходящий научно-общественный интерес к историческому наследию русского консерватизма дооктябрьского периода, обусловленный, среди прочего, прямым «социальным заказом» с самого верха правящей элиты сегодняшней Российской Федерации, в его наиболее популярном и идеологизированном выражении реализуется в создании разноформатных персонологических работ о выдающихся консерваторах, в предельном хронологическом диапазоне от М. М. Щербатова до В. В. Шульгина. При этом востребованность и популярность «консервативной проблематики» в российском (а отчасти и в соседнем постсоветском) интеллектуальном пространстве, наряду с ее впечатляющей научно-творческой и мемориальной результативностью, имеет очевидные «этологические издержки». Среди прочего, речь идет о неизбежной схематизации реальных исторических фигур русских консерваторов второй половины XVIII – начала XX вв. путем редуцирования их многогранной деятельности и зачастую противоречивого и эволюционирующего мировоззрения к набору расхожих историко-политологических дефиниций и хрестоматийных историко-биографических «амплуа». Показательным случаем подобной схематизации живой персонологической реальности представляется посмертная «историографическая участь» М. П. Погодина (1800–1875), известного ныне в первую очередь как одного из главных адептов системного консерватизма николаевской эпохи – т. н. «теории официальной народности». Что касается его главной творческой ипостаси ученого-историка, то – во всяком случае, для украинского общественно-исторического сознания – он предстает исключительно как автор одиозной «погодинской теории» о полном запустении Киева и Южной Руси после монголо-татарского нашествия в результате тотального исхода ее населения на Северо-Восток – теории, целиком и полностью отказывающей украинцам в праве на «киевское наследие», но при этом «хирургическим путем» отбрасывающей саму постановку вопроса об изначальном этническом единстве и онтологическом «братстве» будущих восточнославянских народов.

Одним из первых шагов на пути частичной демифологизации идеологического облика М. П. Погодина и его научной реконструкции во всей полноте и многомерности должно стать обращение к истокам его историографического образа, генезису и предварительным итогам его формирования в дооктябрьской и советской научной гуманитаристике, что, в свою очередь, заложило основу новейших оценок и интерпретаций погодинского идейного наследия.

Изложение основного материала. Очевидно, что компетентный разговор «на заданную тему» невозможен в отрыве от общего контекста дисциплинарного становления истории русской общественной мысли как относительно самостоятельной отрасли научно-исторического знания, впервые заявившей о себе в 1850–1870-х гг. в научно-публицистических и, реже, в монографических работах А. И. Герцена, Н. Г. Чернышевского, К. Д. Кавелина, А. Н. Пыпина и др. – и от первых опытов обращения указанных авторов (среди которых практически безраздельно преобладают представители леворадикального и либерально-западнического лагерей) к злободневным для них идеологическим процессам и «знаковым» фигурам недавнего прошлого – эпохи правления Николая I (1825–1855) – в частности, к феномену тогдашнего системного консерватизма и его адептам.

Приоритет в создании обобщающего труда, посвященного русской общественной мысли второй четверти XIX в., и, соответственно, в выработке целостной концепции истории консервативной идеологии этого периода, включающей в себя развернутые оценочные характеристики ее ключевых представителей, в том числе, разумеется, М. П. Погодина, принадлежит А. Н. Пыпину (1833–1904). Речь идет о его фундаментальной работе «Характеристики литературных мнений от двадцатых до пятидесятих годов. Исторические очерки» (Пыпин, 1909), впервые вышедшей отдельным изданием в 1873 г.

Именно А. Н. Пыпин наделил официально-охранительную версию консервативной идеологии второй четверти XIX в. ее хрестоматийно-знаковым наименованием, дав третьей главе своего труда название «Народность официальная».

Современному историку общественной мысли бросается в глаза очевидный концептуальный «максимализм» А. Н. Пыпина, который проявился в причислении к «официальной народности» практически всех крупных писателей и мыслителей николаевской эпохи, в той или иной мере отдававших дань консервативным идеям. Среди них оказались и явные прагматики консерватизма, готовые «колебаться вместе с «генеральной линией» официальной идеологии (Ф. В. Булгарин, Н. И. Греч и О. И. Сенковский) и такой консерватор-«европофил» как В. А. Жуковский, и, наконец, А. С. Пушкин.

Что касается «общепризнанных» адептов «теории официальной народности», то им А. Н. Пыпин уделяет относительно скромное внимание.

Касаясь деятельности М. П. Погодина как редактора журнала «Москвитянин», А. Н. Пыпин дает ей вполне предсказуемую в устах либерально-западнического автора нелицеприятную характеристику: «Журнал Погодина не пользовался

уважением (*[у кого? – Авт.]*), велся плохо, вместе с «Маяком» он был в литературе представителем «древнего благочестия» и квасного патриотизма» (Пыпин, 1909, с. 268).

Несколько большее внимание уделяется Погодину-историку в V главе «Характеристик...», носящей название «Развитие научных исследований народности». Называя его «одним из самых характеристических представителей... взглядов, отличавших систему официальной народности», А. Н. Пыпин обнаруживает в погодинских исторических работах присутствие «особой публицистической теории», якобы сводящейся к «панегирику настоящего» (Пыпин, 1909, с. 211, 213). Автор «Характеристик...» инкриминирует своему старшему коллеге и идейному антагонисту «высокопарную лесть существующему порядку» и лишь мельком упоминает о его «вызовах в новую славянскую политику», оставшихся в то время «не вполне известными» широкой публике (Пыпин, 1909, сс. 213, 214).

Трудно допустить, что А. Н. Пыпин умышленно замалчивал идейную эволюцию М. П. Погодина, кульминацией которой стал неожиданный всплеск его оппозиционности николаевской системе в «Историко-политических письмах» периода Крымской войны, и таким образом целенаправленно создавал тенденциозно одностороннюю картину погодинского мировоззрения. Представляется более вероятным, что автор «Характеристик...» не включил этот общеизвестный для историка общественной мысли факт в хронологические рамки своего исследования «официальной народности», потому что относил его уже к иной, предреформенной исторической ситуации.

Значительный интерес вызывает вывод историка литературы о том, что М. П. Погодин и С. П. Шевырев представляли «особую школу, которой не надо смешивать с славянофильством» (Пыпин, 1909, с. 136). Вполне очевидно, что А. Н. Пыпин вкладывал в это понятие не только научно-«корпоративное», но и идеологическое содержание.

Самой монументальной вехой историографического процесса конца XIX – начала XX вв., вышедшей точкой «экстенсивного» развития историко-ведения русской литературы, истории культуры и общественной мысли стала двадцатидвухтомная историко-биографическая «летопись» Н. П. Барсукова (1838–1906) «Жизнь и труды М. П. Погодина» (1888–1910), оставшаяся незавершенной. Разумеется, сюжетно-тематические рамки этого фундаментального труда неизмеримо шире, чем самая подробная биография М. П. Погодина. Представляя собой в «техническом» отношении многолетний безостановочный цикл публикаций

из погодинского архива, работа Н. П. Барсукова рассматривается современными исследователями прежде всего как «уникальный по объему свод фактических сведений, относящихся к 20–60-м годам», или, другими словами, как «важнейший источник по истории литературы и культуры 19 в.» (Осповат, 1989, с. 165). Можно присоединиться к оценке российско-американского литературоведа А. Л. Осповата, который в энциклопедической статье о Н. П. Барсукове говорит об отказе автора «Жизни и трудов М. П. Погодина» от «какой-либо критической интерпретации текстов, от научного анализа исторических фактов» и отмечает его «ориентацию на летописный, не исторический тип повествования» (Осповат, 1989, с. 165). Исходя из этого представляется очевидным фактом неприменимость к барсуковской эпопее задач и методов историографического (историко-научного) исследования. Вместе с тем идейно-концептуальная позиция автора, отражавшаяся в его лаконичных итоговых комментариях к публикуемым материалам, которые в ряде случаев имеют вид морализаторских вставок и еще больше усиливают впечатление принадлежности «Жизни и трудов М. П. Погодина» к «летописному» типу повествования, вызывают живой профессиональный интерес у историка русского консерватизма. Историографическая значимость упомянутых авторских вставок определяется крайне охранительными социально-политическими воззрениями Н. П. Барсукова, который к тому же в последние годы своей жизни вместе с братом А. П. Барсуковым организовал один из консервативных аристократических кружков, собиравшийся у них дома и получивший прозвание «Патриаршей палаты».

Соответственно, его обращение к творческому наследию М. П. Погодина следует рассматривать как один из первых опытов научно-публицистического осмысления собственной идейной традиции русскими консерваторами. По мнению А. Л. Осповата, именно «фигура Погодина – профессора, вышедшего из крепостных – воплощала... его излюбленный тезис о союзе дворянства и крестьянства, предусмотренного самодержавным строем» (Осповат, 1989, с. 165).

Для историографа общественной мысли самым примечательным моментом является демонстрация Н. П. Барсуковым своей откровенно продворянской позиции в комментариях к текстам погодинских «Историко-политических писем» 1854–1856 гг. В этом цикле публицистических работ отразились идеи социально-политического критицизма и консервативного реформизма, что явилось результатом идейной эволюции М. П. Погодина и его очевидного отхода от оптимистического охранительства 1830–1840-х гг. Самым ра-

дикальным и «репрезентативным» из погодинских политических писем периода Крымской войны по праву считается октябрьская записка 1854 г. («О влиянии внешней политики на внутреннюю»), представленная на высочайшее имя. Приводя пространный отрывок из упомянутой записки, представляющий собой настоящий «обвинительный акт» против российского потомственного дворянства, Н. П. Барсуков комментирует его следующим образом: «Выслушав эту страшную речь, мы позволим себе заметить, что в интересах правды было бы весьма желательно иметь список помещиков, убитых крестьянами. Этот список ясно покажет, что весьма мало коренных русских дворянских фамилий опозорено поносною смертию своих отцов и братьев. ...и по доблестной инициативе самого же дворянства совершилось вскоре и самое освобождение крестьян» (Барсуков, 1899, с. 166).

Однако для становления и развития проблемной историографии русского консерватизма многолетняя хроника Н. П. Барсукова имела в первую очередь внутринаучное (или, образно говоря, «наукообразующее») значение. Ведь сам факт многолетней непрерывной и беспрецедентной публикации источников по данной проблематике в той или иной мере определял тематические приоритеты тогдашних историков, получавших в свои руки ценный и многообразный «рабочий материал».

Значительной вехой историко-публицистического осмысления общественно-политических взглядов М. П. Погодина стала статья С. Ашевского (псевдоним М. Н. Столярова) «Политические письма Погодина (По поводу 25-летия его смерти)», опубликованная в журнале «Образование» (1900, № 12) и посвященная кульминационному пункту идейной эволюции нашего героя. Опираясь, по собственным словам, на материалы из «монументального труда Н. П. Барсукова», С. Ашевский реконструирует «внешнюю» историю историко-политических писем и записок М. П. Погодина, впервые изданных в виде отдельной книги в 1874 г. Либеральный публицист относит ее к числу «замечательнейших и интереснейших русских книг вообще» и акцентирует внимание на впечатляющей эволюции погодинского мировоззрения (Ашевский, 1900, с. 2). По утверждению С. Ашевского, военные неудачи Крымской войны «изменили его отношение к внутренней политике России и сделали из него... страстного обличителя... внутренней лжи, слабости и отсталости России от «гнилого Запада» (Ашевский, 1900, с. 25). Автор мемориальной статьи отмечал, что, несмотря на всю мрачность нарисованной М. П. Погодиным картины дореформенной России, от «не отчаивался в будущем своего отечества», а, напротив, предлагал «целый ряд средств,

о которых полвека тому назад позволяли себе мечтать только передовые русские умы» (Ашевский, 1900, с. 23). Наибольшее практическое значение имело идейное влияние, которое погодинские письма якобы оказывали на «искренних и убежденных» приверженцев «дореформенного режима» или, согласно памфлетной терминологии С. Ашевского, «квасных патриотов» (Ашевский, 1900, с. 25). «В этом уяснении причин неудачного исхода Крымской войны и в резкой критике дореформенного режима и заключается важная историческая роль погодинских писем, которые многим тысячам читателей уяснили необходимость коренных реформ и расчистили дорогу для преобразовательной деятельности императора Александра II», – заключает С. Ашевский (Ашевский, 1900, с. 27).

В то же время либеральный публицист весьма скептически оценивает реальный «реформаторский потенциал» политических идей М. П. Погодина: «Если в области внешней политики Погодин предлагал меры непрактичные, неудобоприменимые и даже прямо курьезные..., то относительно уврачевания внутренних язв России он сделал только самые общие указания на гласность, образование, освобождение крестьян т. д.» (Ашевский, 1900, с. 27). Как самый яркий пример идейной и психологической неготовности М. П. Погодина к «активной роли после Крымской войны» С. Ашевский рассматривает его проект отмены крепостной зависимости, относящийся к 1856 г. и достойный, по его словам, «гоголевского Манилова». Суть этого проекта состояла в безземельном освобождении крестьян путем «постепенного выкупа... по жребию в течение неопределенного времени» (Ашевский, 1900, с. 28). Кроме того, С. Ашевский отрицает какую бы то ни было оригинальность реформаторских идей М. П. Погодина, отмечая, что «большая часть высказанных им историко-политических взглядов представляет повторение идей западных пан-славистов и русских славянофилов» (прежде всего А. С. Хомякова) (Ашевский, 1900, с. 26).

Главной концептуальной сверхзадачей пространной статьи Г. В. Плеханова «М. П. Погодин и борьба классов», написанной в 1911 г., является утверждение практически полной идентичности «теории официальной народности» и идеологии раннего славянофильства.

Что касается итоговой оценки Г. В. Плехановым «теории официальной народности», то она соответствует его общей исторической концепции, в которой Московское царство и Российская империя предстают как аналог «восточных деспотий»: «Возникнув как идейная реакция против общественных потрясений, вызываемых классовой борьбой в Западной Европе, она естественно

привела к идеализации «Востока» ([*кавычки* Г. В. Плеханова. – *Авт.*]), который считался застрахованным от таких потрясений счастливыми особенностями своего социального быта и своего политического строя» (Плеханов, 1923, с. 54). В данном случае нас интересует конкретный историко-персонологический аспект, а именно плехановские характеристики личности и мировоззрения М. П. Погодина. В строгом соответствии с «духом и буквой» марксистской социологии Г. В. Плеханов максимально акцентирует тему «разночинного» социального статуса историка-охранителя, выводя из него специфику его консерватизма: «Этот сын крепостного человека представлял собою тот период в развитии наших образованных разночинцев, когда они совсем еще не имели веры в народную самостоятельность... Не веря в народ и относясь с недоверием к дворянству, разночинцы могли обращаться только к правительству. Это мы и видим у Погодина» (Плеханов, 1923, с. 67). Разумеется, основоположник русского марксизма не обходится без резких обличительных выпадов в адрес историка-охранителя, например, констатирует «свойственный ему раболепный и неуклюжий цинизм» (Плеханов, 1923, с. 66).

Остается добавить, что обзорная оценочная характеристика общей концепции плехановской работы, как одной из самых радикальных версий «консервативной» идентификации раннего славянофильства (вплоть до постулата о его реакционности и полном тождестве с теорией «официальной народности»), была представлена в статье автора этих строк «Историографическая судьба славянофильства как «индикатор» понятия «русский консерватизм»», опубликованной в «Віснику Дніпропетровського університету» (Руднев, 2010).

Одним из неисчислимых побочных следствий трагически необратимого процесса тотальной идейно-тематической унификации исторической науки в советской идеократической системе стало практически полное отсутствие в 1920–1960-х гг. специальных исследований, посвященных «теории официальной народности». Предельно жесткая идеологизированная трактовка соответствующих сюжетов, типичная для историографии сталинской эпохи, присутствует в двух обобщающих работах первой половины 1950-х гг.: конспекте лекций В. С. Покровского «История русской политической мысли» (Покровский, 1952) и в двухтомных коллективных «Очерках по истории философской и общественно-политической мысли народов СССР» (Васецкий, 1955).

Поворотным пунктом в советской историографии русского консерватизма второй четверти XIX века можно считать кандидатскую диссертацию

В. К. Терещенко «Погодин в общественно-идейной борьбе 30–50-х гг. XIX столетия» (Терещенко, 1975). В ней в строгой хронологической последовательности рассматривается формирование общественно-политических воззрений М. П. Погодина в 1820–1830-е гг. (I глава), позиция историка-охранителя в спорах славянофилов и западников в 1840-е гг. (II глава) и, наконец, его общественно-политические взгляды 1850-х гг. (III глава). (Основное содержание второй главы было изложено в одноименной статье В. К. Терещенко, опубликованной в издававшемся в МГУ сборнике аспирантских работ «Проблемы истории СССР» (Терещенко, 1976).

Одним из ключевых концептуальных моментов диссертации является тезис о противоречивости «общественно-идейных позиций» М. П. Погодина, который «с одной стороны, сохранил некоторые черты умеренного дворянского реформизма, воспринятые им в 20-х годах», а с другой, – исповедуя «концепцию самодержавия как национальной силы», старался «согласовывать свои суждения с намерениями правительства» (Терещенко, 1976, с. 247). По утверждению В. К. Терещенко, «все это обусловило формирование у Погодина своеобразного мировоззрения, основанного на эклектическом смешении разнородных начал», в том числе специфику толкования им «теории официальной народности», основные постулаты которой он сочетал с умеренным реформизмом (Терещенко, 1976, с. 247). Настойчиво акцентируя «своеобразие Погодина как общественного деятеля», советский историк отмечает: «Будучи сторонником «официальной народности», он по-своему трактовал составные части уваровской триады, не раз проявлял самостоятельность суждений» (Терещенко, 1975, с. 5).

В. К. Терещенко касается также проблемы отношения М. П. Погодина к крепостному праву. Отмечая «незначительность» данных по этому вопросу, диссертант тем не менее приходит к однозначному выводу: «Несомненно, он был противником крепостного права» (Терещенко, 1976, с. 263). Вместе с тем он констатирует непреодолимость мировоззренческих разногласий между редактором «Москвитянина» и славянофилами. (Главной линией идейного размежевания между ними В. К. Терещенко считает отношение к проблеме «народ и государство») (Терещенко, 1976, с. 259).

По утверждению советского историка, «своеобразие позиции Погодина особенно наглядно проявилось в годы Крымской войны и назревания революционной ситуации, когда он проявлял большую смелость в критике действий правительства» (Терещенко, 1975, с. 26). «Оставаясь на сугубо консервативных позициях, Погодин видел пути укрепления устоев самодержавия и предотвраще-

ния революции не в незыблемом сохранении всех социально-политических основ самодержавия, а в проведении весьма существенных реформ, – утверждает В. К. Терещенко. – По своей объективной направленности предлагаемые реформы имели буржуазный характер» (Терещенко, 1975, с. 27). Исходя из этого В. К. Терещенко квалифицирует общественно-политическую позицию М. П. Погодина как некий «буржуазный консерватизм» (Терещенко, 1975, с. 27).

В заключение советский исследователь максимально акцентирует свой концептуальный тезис о «буржуазном» характере мировоззрения и деятельности М. П. Погодина, отмечая «определенную зависимость его взглядов и действий от формировавшейся буржуазной идеологии» с «характерными для нее принципами союза с феодально-крепостнической монархией, умеренным реформизмом, провозглашением классового мира» (Терещенко, 1975, с. 27). Впадая в очевидный «вульгарный социологизм», истоки которого восходят еще к основоположникам русской марксистской историографии М. Н. Покровскому и Н. А. Рожкову, В. К. Терещенко следующим образом резюмирует основное концептуальное содержание своего диссертационного исследования: «Именно наличие черт буржуазного консерватизма определило своеобразное место Погодина в общественно-идейной борьбе эпохи. Его противоречивые позиции соответствовали позициям русской буржуазии...» (Терещенко, 1975, с. 27).

В первое постсоветское десятилетие реализацией очевидной научно-методологической потребности во всестороннем исследовании «официальной народности» как конкретно-исторического феномена в общем контексте истории русского консерватизма стала написанная Р. Г. Эймонтовой II глава итогового обобщающего труда «Русский консерватизм XIX столетия. Идеология и практика» (М., 2000), который был подготовлен авторским коллективом в составе известных московских историков «старой школы» во главе с В. Я. Гросулом.

По мнению современной исследовательницы, в доктринальных рамках «теории официальной народности» М. П. Погодин и С. П. Шевырев вместе со своими единомышленниками представляли «наиболее характерную для николаевского времени разновидность российских консерваторов, отличавшуюся «православно-русским направлением» (выражение П. А. Вяземского) (Гросул, Итенберг, Твардовская, Шацилло, Эймонтова, 2000, с. 130). Р. Г. Эймонтова констатирует пережитую обоими учеными-охранителями «заметную идейную эволюцию» и неоднозначность их «общественной роли», одновременно, в традициях советского историографического официоза, проти-

вопоставляя друг другу их консервативную общественно-политическую позицию и научно-публицистическую деятельность, которая содействовала «распространению знаний, повышению культурного уровня русского общества, росту в нем национального самосознания» (Гросул, Итенберг, Твардовская, Шацилло, Эймонтова, 2000, с. 131). Кроме того, российская исследовательница отмечает внутреннюю противоречивость погодинского консерватизма и присутствие в нем прогрессистских элементов: «Однако, придерживаясь консервативных взглядов на государственное устройство России, ученый в то же время был убежденным сторонником отмены крепостного права, и свою приверженность самодержавию основывал прежде всего на просветительской миссии, которую с ним связывал» (Гросул, Итенберг, Твардовская, Шацилло, Эймонтова, 2000, с. 129).

Кроме того, Р. Г. Эймонтова особо акцентирует тот историографически общеизвестный факт, что М. П. Погодин «преклонялся перед Петром I как великим преобразователем отечества», а «реакционную политику последних лет царствования Николая I он не одобрял» (Гросул, Итенберг, Твардовская, Шацилло, Эймонтова, 2000, с. 129). Более того, согласно ее решительному утверждению, «в середине 50-х годов позиции Погодина и либерально настроенных сторонников реформ сомкнулись» (Гросул, Итенберг, Твардовская, Шацилло, Эймонтова, 2000, с. 129).

Цитированный вывод Р. Г. Эймонтовой (вполне хрестоматийный даже с точки зрения доктринальной историографической традиции) был «развернут» и конкретизирован в следующей (III) главе рассматриваемой коллективной монографии, написанной ее соавтором и руководителем авторского коллектива В. Я. Гросулом. Обращаясь к погодинским «Политическим письмам» времен Крымской войны, московский историк «советской школы» обнаруживает в них явное свидетельство «эволюции взглядов некогда убежденного охранителя и горячего проповедника самобытности русского исторического процесса», который «стал тяготиться рамками николаевского режима» (Гросул, Итенберг, Твардовская, Шацилло, Эймонтова, 2000, с. 202). В. Я. Гросул констатирует «довольно заметное расщепление», произошедшее «в середине 50-х годов в стане консерваторов», в результате которого «убежденный проводник официальной народности М. П. Погодин стал ратовать за реформы и даже за некоторое сближение с Западом и если не перешел в стан либералов, то вполне может быть отнесен к типу консерваторов с некоторыми прогрессивными устремлениями...» (Гросул, Итенберг, Твардовская, Шацилло, Эймонтова, 2000, с. 202).

Сколько-нибудь репрезентативный и тем более исчерпывающий аналитический обзор осмысления и трактовки идейного наследия М. П. Погодина в новейшей (постсоветской) российской исторической науке может стать темой отдельного специального исследования и, разумеется, неместим в сюжетные и форматные рамки данной статьи. При этом ввиду его концептуальной значимости или, скорее, заявленного «уровня притязаний» заслуживает полемического упоминания итоговый «идентификационный» тезис из справочной статьи А. А. Ширинянца «Погодин Михаил Петрович» в фундаментальном энциклопедическом словаре «Русский консерватизм XVIII – начала XX века» (М., 2010). В ней М. П. Погодин характеризуется как «виднейший теоретик и пропагандист» т. н. «русского хранительства», представляющего собой, согласно искусственной и малоубедительной авторской конструкции, отдельное «национально-консервативное течение русской общественно-политической мысли XIX в., основой которого были самодержавная монархия как надклассовая сила, защищающая интересы каждого из сословий и общества в целом, православие и народность» (Ширинянец, 2010, с. 371). В то же время высказанное критическое замечание отно-

сительно искусственности и маловразумительности подобной терминологической конструкции может быть отчасти дезавуировано, если рассматривать ее как апологетический и стилистически высокопарный заменитель хрестоматийного пыпинского концепта «официальной народности», судя по всему, неприемлемого для А. А. Ширинянца по принципиальным мотивам.

Выводы. Подводя предварительные итоги нашего проблемно-историографического обзора, можно с уверенностью утверждать, что дальнейший всесторонний анализ развития и трансформации историографического образа Погодина-идеолога в новейшей российской и, возможно, в зарубежной (в данном случае, в американской) исторической науке – в сочетании с осуществленной нами попыткой реконструкции его дооктябрьского и советского этапов – предназначен обрести свой окончательный функциональный смысл в широком контексте будущих обобщающих монографических исследований историографии не только русского «допартийного» консерватизма, но и всей общественной мысли второй половины XVIII – начала XX вв. в исчерпывающем многообразии ее направлений и выдающихся представителей.

Библиографические ссылки

- Ашевский, С. [Столяров, М. Н.] (1900). Политические письма Погодина. *Образование* (12), 1–28.
- Барсуков, Н. П. (1899). *Жизнь и труды М. П. Погодина: В 22 кн.* (Кн. 13). Санкт-Петербург.
- Васецкий, Г. С. (Ред.) (1955). *Очерки по истории философской и общественной мысли народов СССР: В 2 т.* (т. 1). Москва: Изд-во АН СССР.
- Гросул, В. Я., Итенберг, Б. С., Твардовская, В. А., Шаццлло, К. Ф., Эймонтова, Р. Г. (2000). *Русский консерватизм XIX столетия. Идеология и практика.* Москва: Прогресс-Традиция.
- Осват, А. Л. (1989). Барсуков Николай Платонович. *Русские писатели. 1800–1917: Биографический словарь* (т. 4: М–Р), 164–165. Москва: Сов. энциклопедия.
- Плеханов, Г. В. (1923). Погодин и борьба классов. *Г. В. Плеханов. Очерки по истории русской общественной мысли XIX века*, 28–67. Москва: Прибой.
- Покровский, В. С. (1952). *История русской политической мысли. (Конспект лекций): В 4 вып.* (Вып. 3). Москва: Госюриздат.

- Пыпин, А. Н. (1909). *Характеристики литературных мнений от двадцатых до пятидесятих годов.* Санкт-Петербург: Колос.
- Руднев, М. А. (2010). Историографическая судьба славянофильства как «индикатор» понятия «русский консерватизм». *Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Історія та археологія»* (18/1), 227–234.
- Терещенко, В. К. (1975). *Погодин в общественно-идеологической борьбе 30–50-х гг. XIX столетия.* Автореферат диссертации на соискание степени кандидата исторических наук. Москва: МГУ.
- Терещенко, В. К. (1976). Погодин и споры западников и славянофилов в 1840-х гг. *Проблемы истории СССР* (5), 243–270.
- Ширинянец, А. А. (2010). Погодин Михаил Петрович. *Русский консерватизм середины XVIII – начала XX в.: энциклопедия*, 268–272. Москва: РОССПЭН.

References

- Ashevskiy, S. [Stoliarov, M. N.]. (1900). Politicheskiye pisma Pogodina [Pogodin's political letters]. *Obrazovanie* (12), 1–28 (in Russian).
- Barsukov, N. P. (1899) *Zhizn' i trudy M. P. Pogodina: V 22 kn.* [Life and works of M. P. Pogodin: in 22 books] (Book 13). Sankt-Petereburg (in Russian).

- Vasetskiy, G. S. (Red) (1955). *Ocherki po istorii filosofskoy i obshchestvennoy mysli narodov SSSR: v 2 t.* [Essays on the history of the philosophical and social thought of the peoples of the USSR: in 2 volumes]. (Vol. 2). Moscow: Izdatelstvo AN SSSR (in Russian).
- Grosul, V. Ya., Itenberg, B. S., Tvardovskaya, V. A., Shatsillo, K. F., Eymontova, R. G. (2000). *Russkiy kon-*

- servatizm XIX stoletiya. Ideologiya i praktika. [Russian conservatism at the 19 th century. Ideology and practice].* Moscow: Progress-Traditsiya (in Russian).
- Ospovat, A. L. (1989). Barsukov Nikolay Platonovich [Barsukov Nicholas Platonovich]. *Russkiye pisateli [Russian writers]. 1800–1917. [Biographical Dictionary]* (Vol. 4: M-P) 164–165. Moscow: Sovetskaya entsiklopediya (in Russian).
- Plekhanov, G. V. (1923). Pogodin i borba klassov [Pogodin and the class struggle]. *G. V. Plekhanov. Ocherki po istorii russkoy obshtvennoy mysli XIX veka. [Essays on the history of the Russian social thought of the 19 th century]*, 28–67. Moskva: Priboy (in Russian).
- Pokrovsky, V. S. (1952). *Istoria russkoy politicheskoy mysli. (Konspekt lektsiy): in 3 vyp. [History of the Russian political thought.] (Summary of the lectures): in 3 parts. (Part 3).* Moscow: Gosizdat (in Russian).
- Pypin, A. N. (1909). *Kharakteristiki literaturnykh mneniy ot dvadtsatykh do piatidesiatykh godov. [Descriptions of the literary opinions from the twenties to the fifties].* Sankt-Peterburg: Kolos (in Russian).
- Rudnev, M. A. (2010). Istoriographicheskaya sud'ba slavianofilstva kak indikator poniatiya "russkiy konservatizm" [Historiographical fate of the Slavophilism as the "indicator" of the conception "Russian conservatism"]. *Visnyk Dnipropetrovs'kogo universitetu. Seriya: Istoria ta arheologia. [Dnipropetrovsk University bulletin. History and archaeology series]* 227–234 (in Russian).
- Tereshchenko, V. K. (1975). *Pogodin v obschestvenno-ideynoy borbe 30–50-kh gg. XIX stoletiya. Avtoreferat dissertatsii na soiskanie stepeni kandidata istoricheskikh nauk [Pogodin in the social and political struggle at the 30–50 years of the XIX century. The dissertation author's abstract on competition of a degree of the candidate of historical sciences].* Moscow: MGU (in Russian).
- Tereshchenko, V. K. (1976). Pogodin i spory zapadnikov i slavianofilov v 1840-kh gg. [Pogodin and discussions of the Westernizers and the Slavophiles in the 1840 years]. *Problemy istorii SSSR [Problems of history of the USSR]* (5), 243–270 (in Russian).
- Shirinants, A. A. (2010). Pogodin Mikhail Petrovich [Pogodin Michael Petrovich]. *Russkiy konservatizm srediny XVIII – nachala XVIII veka: entsiklopediya [Russian conservatism in the middle 18 th – at the early 20 th century. Encyclopaedia].* Moscow: ROSSPEN (in Russian).

Надійшла до редколегії 21.05.2018

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

2018. Vol. 1(26). Issues 1–2, pp. 110–122

doi 10.15421/2611813

<http://www.via.dp.ua>

УДК 930. 1 (477) (092)
LCC DK508.77

В. І. Воронов

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Листування Т. Г. Шевченка з братами Лазаревськими

Проаналізовано опубліковані на сторінках періодичних видань другої половини XIX – початку XX ст. комплекси епістолярій, як однієї з форм міжособистісних комунікацій відомого українського поета й художника Т. Г. Шевченка з трьома старшими братами в родині Лазаревських (Василем, Михайлом і Федором Матвійовичами), а також окремі шевченкознавчі археографічні публікації й праці іншого її представника – історика й археографа О. М. Лазаревського. До уваги взято також уміщені на сторінках «Киевской старины» досить показові та інформативні фрагменти спогадів про визначного Українця, залишені Федором і Михайлом Лазаревськими. Встановлено головні напрями, характер та сутність таких епістолярних контактів, з'ясовано їх роль в особистій долі Т. Шевченка та місце, яке він відводив стосункам з братами Лазаревськими. Частково визначено архівну долю оригіналів листів та участь у їх збереженні й виданні друзів і добрих знайомих українського поета, поціновувачів його таланту, а також редколегій та постійних співробітників журналів «Основа» та «Киевская старина», окремих діячів науки, культури й мистецтва того часу.

Ключові слова: епістолярії; епістолярні комунікації; журнал «Киевская старина»; журнал «Основа»; інформаційні особливості особисті листів; археографічна передмова.

Воронов В. И. Переписка Т. Г. Шевченко с братьями Лазаревскими

Проанализированы опубликованные на страницах периодических изданий второй половины XIX – начала XX в. комплексы эпистолярных, как одной из форм межличностных коммуникаций известного украинского поэта и художника Т. Г. Шевченко с тремя старшими братьями семьи Лазаревских (Василием, Михаилом и Федором Матвеевичами), а также отдельные шевченковедческие археографические публикации и труды другого ее представителя – историка и археографа А. М. Лазаревского. Во внимание приняты также довольно показательные и информационно насыщенные воспоминания Федора и Михаила Лазаревских о выдающемся Украинце, изданные на страницах «Киевской старины». Установлены главные направления, характер и содержание таких эпистолярных контактов, их роль в личной судьбе Т. Шевченко, место, отводимое им самим связям с братьями Лазаревскими. Частично определена архивная судьба оригиналов писем, а также участие в их сохранении и публикации друзей и хороших знакомых украинского поэта, ценителей его таланта, а также редколлегии и постоянных сотрудников журналов «Основа» и «Киевская старина», отдельных деятелей науки, культуры и искусства того времени.

Ключевые слова: эпистолярные; эпистолярные коммуникации; журнал «Киевская старина»; журнал «Основа»; информационные особенности личные письма; археографическое предисловие.

Voronov V. I. The Correspondence between Taras G. Shevchenko and Lazarevsky Brothers

The article analyzes epistolaries as one of communication means between famous Ukrainian poet and artist Taras G. Shevchenko and three elder brothers from Lazarevsky family (Vasil, Mykhailo and Fedir M.). These epistolaries have been published in the periodicals of the second half of XIX – the early XX centuries. The article also reviews some archaeographic editorials, devoted to T. G. Shevchenko and written by the other Lazarevsky family representative – O. M. Lazarevsky, famous historian and archaeographer. Consideration is also given to significative and informative fragments of memoirs about T. G. Shevchenko left by Fedir and Mykhailo Lazarevsky and published in «Kievskaya Starina». The author distinguishes main directions, principles and highlights of such epistolary contacts and clarifies the role of this correspondence as well as the role of Lazarevsky brothers themselves in Shevchenko's personal destiny. The author determines archival destiny of some original letters and the contribution of Shevchenko's friends and familiars to the publication of them. It is also determined that some of original letters were published with the help of Shevchenko's

talent admirers, editorial boards and regular employees of «Osnova» and «Kievskaya Starina» periodicals, artists from the second half of XIX – the early XX centuries.

Keywords: Epistolaries; Epistolary communications; The Kievskaya Starina Journal; The Osnova Journal; Information characteristics; Personal Correspondence; Archaeographic Preface.

Постановка проблеми. Для істориків особисті листи є важливими джерелами, які слід ретельно вивчати з урахуванням усіх їх ознак: форми, почерку, наявності марок, штемпелів, різних додаткових написів, маргіналій, часу, місця й обставин написання, відомостей про адресата й адресанта, але в першу чергу, особливостей їх змісту та інформаційного потенціалу. Іншим варіантом їх назви у джерелознавстві є епістолярні джерела або епістолярії. Історики добре усвідомлюють, що такі джерела потребують досить специфічної методики вивчення. З однієї сторони, переважна більшість листів досить точні й показові, адже писались зазвичай кимось і комусь особисто, а їх автори у всякому разі намагались передавати якісь факти й події правдиво й точно. Більше того, листи наочно демонструють окремі риси світогляду, свідомості й менталітету людей відповідної епохи, їх думки й погляди, притаманні саме для часу фіксації самих пам'яток на відповідних матеріальних носіях. Проте не варто забувати, що часто було просто неможливо у листі відверто висловити всі власні думки через етико-моральні чинники, існування цензури, якісь особисті застережні моменти для автора тощо. Більше того, у кожного автора листа міг зовсім хибно і неправомірно утвердитись неповний і непослідовний власний погляд на ту чи іншу подію, явище, процес, описані ним у листі. Отже, на зміст будь-якого листа насправді впливає надзвичайно багато факторів, і вони вже давно з'ясовані й ретельно враховуються дослідниками епістолярії.

Для XIX ст., як доби, яка, напевно, найбільш широко репрезентована матеріалами особистого листування, що дозволяють вивчати значну кількість прикладних і комплексних проблем історичної науки, теоретичні й суто методичні аспекти їх дослідження вже досить ретельно були розроблені попередніми дослідниками (див., зокрема: (Миронова, 1985)). В сучасній українській історіографії цим аспектам також приділено достатньо уваги (Войцехівська, 2006; Войцехівська & Ляхоцький, 1998 та деякі ін.). До основних елементів джерелознавчого аналізу епістолярій традиційно відносять: визначення авторства, часу й місця створення листів, їх загальної змістової спрямованості, а також з'ясування їх типології, встановлення видових і тематичних ознак, характеристик тощо. Листи, як історичні джерела, мають розмовну мову епохи, стилістичні особливості, властиві певному середовищу і часу. Дослідження епістоляріїв також дає змогу зробити деякі висновки як

про певні суспільні верстви, так і про окремих найбільш видатних осіб.

Особливе місце в історії розвитку української літератури посідає письменницький епістолярій, який є важливою складовою в дешифруванні духовно-творчої діяльності письменників, інтегральною основою для об'єктивного аналізу їх естетичних уподобань, а також цілком виправдано претендує на досить вагоме місце в процесі освоєння художньої спадщини митців слова. В цьому контексті абсолютно невичерпний потенціал для дослідників складають матеріали особистого листування напевно найбільш відомого у світі українця – Тараса Григоровича Шевченка. На жаль, вони збереглися далеко не повністю через різні історичні обставини, а його фрагменти розпорошені по багатьох архівах і колекціях, зовсім не становлячи якогось більш-менш цілісного комплексу. Натомість такі джерела вже пройшли досить тривалий період спеціального наукового вивчення, а переважна більшість позицій листування поета вже навіть неодноразово публікувалися. Та все ж напевно можна однозначно стверджувати, що їх інформаційний потенціал вже абсолютно вичерпаний попередніми дослідниками. Зазначене повною мірою стосується й матеріалів листування Т. Г. Шевченка з представниками багато в чому знакової для української історії XIX ст. родини Лазаревських.

Огляд основних наукових досліджень і публікацій. Перш за все слід констатувати, що в суто історіографічному сенсі сюжет «Тарас Григорович Шевченко та брати Лазаревські» вже протягом більше 130 років перебуває серед числа хоча б частково науково апробованих і опрацьованих. У першу чергу цим він завдячує знаковому репрезентанту цієї родини, відомому українському історичному та археографу Олександру Матвійовичу Лазаревському (1834–1902), а, з іншого боку – редколегіям журналу «Основа» та часопису «Киевская старина», які першими невдовзі після смерті поета почали ретельно збирати й публікувати практично все, що стосувалось його життя та творчої діяльності.

Зазначеного вище історика напевно можна віднести до представників одного й того самого з українським Кобзарем покоління, однак достеменно відомо, що в 1861 р. саме він був одним із тих, хто перебував поруч з Тарасом Шевченком у його останні дні, а після смерті поета разом з художником Григорієм Честаховським супроводжував його тіло до Канева. До речі, останній саме Олек-

сандру Лазаревському згодом залишив власні листи про цю досить печальну місію, а той їх опублікував на сторінках «Киевской старины» ([Лазаревский], 1898). Перу історика також належить ряд інших шевченкознавчих публікацій, переважно суто історико-археографічного характеру, де були представлені різноманітні біографічні матеріали, спогади сучасників про Кобзаря, фрагменти його листування тощо. Так, вже 1861 р. в журналі «Северная пчела» (і того самого року як передрук у «Черниговских губернских ведомостях») з'явилась його публікація «Последний день жизни Шевченка» (Лазаревский, 1861), а наступного року в «Основе» були опубліковані укладені ним матеріали до біографії поета під назвою «Детство Шевченка» (Лазаревский, 1862). Ним же дещо пізніше були видані невелика замітка до уміщеного в «КС» малюнка під назвою «Гроб Т. Г. Шевченка в Києве у Христовоздвиженской церкви (7 мая 1861 г.)» ([Лазаревский], 1894), рецензія на біографічне шевченкознавче видання Яковенка в серії «Жизнь замечательных людей» ([Лазаревский], 1894, II) та деякі інші невеликі за обсягом праці.

До речі, так само слід констатувати, що Олександр Лазаревський став і першим біографом усіх власних братів, оскільки вони померли значно раніше за нього. Він написав присвячені їм невеликі нариси, щоправда опубліковані значно пізніше на сторінках II тому «Українського археографічного збірника» (Лазаревський, 1927). Зокрема? в них також згадуються особисті стосунки старших братів з цього покоління Лазаревських з Тарасом Шевченком. Слід підкреслити, що переважна більшість матеріалів зазначених вище публікацій протягом 1950–1990-х рр. неодноразово перевидавались на сторінках тематичних збірників, присвячених українському Кобзареві (див., наприклад: (Бородин & Павлюк, 1988; Гриб (ред.), 1958) та ін.).

Доволі знаменним фактом слід вважати досить значну увагу з боку окремих представників аж трьох наступних поколінь родини Лазаревських як до власного родоводу, так і до вивчення матеріалів сімейного архіву, а на їх основі – контактів членів родини з Тарасом Шевченком. Наприклад, можна назвати спеціальні тематичні публікації, написані синами Олександра Матвійовича Лазаревського письменником Борисом (Лазаревский, 1914) та публіцистом Глібом (Лазаревський, 1945). Натомість молодша його донька Катерина, відомий український історик, архівіст та археограф, не тільки відзначилась упорядкуванням батькового архіву, а й досить ретельним вивченням документів і матеріалів фонду Лазаревських. Одна з її публікацій мала назву «Шевченко і брати Лазаревські (дещо з родинного архіву Лазаревських» (Лазаревська, 1928). У ній авторка проана-

лізувала деякі матеріали родинного листування (скажімо, листи Михайла, Федора та Олександра Лазаревських до матері Афанасії Олексіївни, листи Т. Шевченка до членів родини) і порівняла їх зі змістом спогадів Федора Лазаревського, опублікованих ще в «Киевской старине», при цьому знайшовши певні змістовні невідповідності в цих матеріалах і наголосивши, що напевно саме у спогадах міститься дещо хибна, а іноді й невірогідна інформація про деякі обставини життя українського поета. Окрім того, в цьому самому виданні К. Лазаревська також опублікувала декілька фрагментів з родинного листування.

Долучився до традиції висвітлення стосунків членів родини з Тарасом Шевченком й онук О. М. Лазаревського Гліб Олександрович, інженер-будівельник за фахом, який у свій час зазнав сталінських репресій і більшу частину свого життя провів далеко поза межами України. В 2001 р. в Києві було опубліковано його белетристичну працю «Настоящему – с памятью о прошлом» (Лазаревский, 2001), де певна увага приділена й досліджуваному нами сюжету. Нарешті син останнього Олександр Олександрович (і відповідно правнук О. М. Лазаревського), теж інженер-будівельник, перебравшись на схилі життя до України, розпочав ретельне вивчення родинного архіву й зрештою опублікував декілька історико-краєзнавчих праць, тематично безпосередньо пов'язаних з нашим сюжетом (Лазаревський, 2004; Лазаревський, 2007). Особливо слід виокремити його науково-популярний есей «З оточення Пророка. Тарас Шевченко та родина Лазаревських» (Лазаревський, 2009).

Епістолярним комунікаціям Тараса Шевченка, в т. ч. з Лазаревськими, певна увага надавалась також іншими дослідниками. Зокрема цього питання у власних «Шевченкознавчих студіях» торкався Сергій Єфремов (одне з останніх видань його праці датується 2008 р.) (Єфремов, 2008). Під час реконструкції біографії Тараса Шевченка на це також звернув увагу відомий український публіцист і громадський діяч Олександр Кониський (Кониський, 1991).

Напрямам та змісту епістолярних зв'язків українського Кобзаря було приділено певне місце на сторінках «Шевченківського словника» (Кирилюк (гол. редкол.), 1976). На сучасному етапі епістолярії Т. Шевченка як джерело до вивчення його біографії у спеціальній статті були проаналізовані Любов'ю Башманівською (Башманівська, 2010). Стосунки між Тарасом Шевченком та Лазаревськими протягом останнього часу спеціально вивчались у працях істориків (Сарбей, 1989; Демиденко, 2014), краєзнавців (Кравець, 2013), публіцистів (Махінчук, 2009). Цілий пласт новітньої тематичної літератури належить перу літерату-

рознавців. Скажімо, М. Коцюбинською епістолярій Тараса Шевченка розглядається крізь призму його сюжетної й тематичної спрямованості (Коцюбинська, 2008). У публікації Ю. Соколюк ідеться про епістолярні записи Т. Шевченка, адресовані Афанасії Олексіївні Лазаревський, яку поет просив бути його названою матір'ю на запланованому весіллі і фактично вважав матір'ю-берегинею ідеальної в його розумінні родини (Соколюк, 2014).

Тобто загалом тема насправді має певний, доволі помітний і багато в чому знаковий історіографічний «шлейф», тобто характеризується окремими спеціальними змістовними напрацюваннями. Однак все це зовсім не означає, що можна вести мову про можливе її остаточне завершення й закриття. Навпаки, переважна більшість дослідників цієї теми насправді констатували невичерпність і певні існуючі перспективи у її дослідженні.

Тепер, власне, перейдемо до загальної характеристики найбільш ранніх публікацій матеріалів особистого листування Т. Г. Шевченка з братами Лазаревськими в періодичних виданнях, які нижче стануть предметом спеціального, більш глибокого наукового аналізу.

Отже, частина цих епістолярій ще протягом другої половини XIX ст. була опублікована на сторінках періодики, зокрема журналів «Основа» і «Киевская старина». Це стало можливим перш за все завдяки зусиллям членів родини та редакційних колегій цих видань. Зокрема, в «Киевской старине» протягом 1890-х рр. було опубліковано один лист Т. Г. Шевченка до Василя Лазаревського (так було зазначено в самому виданні, хоча згодом дослідники з'ясували, що він адресувався його брату Михайлу), а також два листи до ще одного брата Федора ([Горленко], 1891). У книзі 2 часопису за 1901 р. за редакцією Володимира Науменка було опубліковано добірку з 13 листів за 1857–1859 рр., адресованих Кобзареві від Михайла Лазаревського ([Науменко], 1901). Натомість у третьому номері журналу «Основа» за 1862 р. було вміщено 17 листів вже Тараса Шевченка до Михайла Лазаревського, датованих тими самими роками, які, відповідно, дозволяють детальніше відстежити подробиці епістолярних комунікацій між двома друзями в той час ([Б. п.], 1862). Ще один недостатній і невідомий лист українському Кобзареві, найпевніше від Михайла Лазаревського, був опублікований у «КС» у 1895 р. М. Комаровим (Комаров, 1895). Декілька листів Михайла та Федора Лазаревських до Тараса Шевченка у власній публікації на сторінках часопису вмістив М. Чалый (Чалый, 1897). Окрім того, і Михайло, і Федір Лазаревські залишили по собі досить цікаві, але, на жаль, незакінчені спогади про особисті контакти з Шевченком, які також

були опубліковані на сторінках «Киевской старины» протягом 1897–1899 рр. ([Шугуров], 1899; [Шугуров], 1899, II; Чалый, 1899).

Слід зазначити, що згодом переважна більшість згаданих вище епістолярних матеріалів і спогадів повністю або фрагментарно по декілька разів перевидавались. Зокрема, листи Тараса Шевченка публікувались практично в усіх повних і вибраних зібраннях його творів (наприклад, у 1929, 1957 та 1964 рр.). Найбільш якісне сучасне повне видання творів Кобзаря датується 2003 р. У його шостому томі якраз і міститься переважна більшість відомих сучасним історикам, археографам та літературознавцям його епістолярій, у тому числі й адресованих представникам родини Лазаревських (Шевченко, 2003). Листи, адресовані Тарасу Шевченку, також неодноразово перевидавались (див., зокрема: (Бородин, 1993; Кодацька (упоряд.), 1962). Принаймні, двічі перевидавались й аналізовані нижче спогади про Тараса Шевченка братів Михайла та Федора Лазаревських (Гриб (ред.), 1958; Бородин, & Павлюк, 1988).

Загалом перелічені опубліковані епістолярії, а також опубліковані спогади представників родини Лазаревських дозволяють констатувати, що найбільш тісними контакти між Т. Г. Шевченком і ними були саме в перші роки його заслання-рекрутчини (1847–1852 рр.), а також в останні роки його життя (1857–1861 рр.).

Метою цієї роботи є аналіз уміщених протягом останньої третини XIX – початку XX ст. на сторінках науково-літературної періодики найбільш ранніх археографічних публікацій матеріалів особистого листування Кобзаря з представниками однієї зі знакових українських родин того часу – Лазаревськими – для з'ясування їх інформаційного потенціалу та значення для істориків у рамках подальшої реконструкції ними загального наукового образу Тараса Шевченка та встановлення напрямів, змісту й справжньої сутності його прижиттєвих міжособистісних комунікацій.

Виклад основного матеріалу. Знайомство, принаймні двох членів родини Лазаревських братів Михайла й Федора з поетом сталося, напевно, вже наприкінці 1847 р. в місцях заслання поета. Також цілком достеменно можна констатувати, що після відбуття рекрутчини Тарас Шевченко поступово близько познайомився з усіма шістьма братами, однією з їх сестер Глафірою та матір'ю Афанасією Олексіївною. Це сталося або в місцях його тимчасового мешкання (Нижній Новгород, Самара, Москва, Санкт-Петербург), або в родовому маєтку Лазаревських у селі Гирявці Конотопського повіту Чернігівської губернії, куди він прибув або самостійно, або разом з другим (за часом народження) сином тодішньої господарки садиби Афанасії Олексіївни Лазаревської Михайлом,

якого сміливо можна віднести до числа найбільш близьких друзів поета протягом досить тривалого періоду. Цілком вірогідно можна констатувати, що протягом п'яти днів там він перебував разом з Федором Лазаревським (третім сином у родині), а згодом повернувся на Північ, до Росії. Це було в серпні 1859 р. За переказами свідків, саме тоді він назвав берегиню родини «божественною старушкою», намалював їй портрет і присвятив саме їй власний вірш «Вечір».

Загалом у представників старшого покоління родини Лазаревських Матвія Ілліча та Афанасії Олексіївни було шестеро синів (Василь, Михайло, Федір, Яків, Олександр та Іван), а також дві доньки Ганна і Глафіра. Однозначно можна констатувати, що протягом найбільш тривалого часу Тарас Шевченко досить близько знався і мав особисті та епістолярні, контакти, принаймні з першими трьома братами Лазаревськими, а пізніше познайомився й з усіма іншими. Напевно, до цього спонукали не лише доволі значні їх посади, а й обставини, за яких волею випадку поет мав потребу і навіть необхідність в особистих та епістолярних комунікаціях з ними. Можливо, їх зближували належність до одного покоління, певна духовна й ідейна близькість, любов до рідного краю й землі, до літератури та художнього мистецтва.

Тут не зайвим буде дати стислі біографічні довідки про братів Лазаревських (окрім, власне, самого Олександра Матвійовича), оскільки про них далеко не всім хоча б щось відомо. При цьому будемо орієнтуватись на складені О. М. Лазаревським їх стислі автобіографії. Зокрема, Василь Матвійович Лазаревський (1812–1890), найстарший серед них, закінчивши Харківський університет, по черзі посідав доволі значні посади в губернських правліннях та Міністерстві внутрішніх справ. Він був особистим секретарем міністра уділів та внутрішніх справ Лева Перовського, а потім працював у М. Муравйова. За часів керівництва Петра Валуєва він обіймав посаду віце-директора Міністерства внутрішніх справ. Окрім того, з 1867 р. він став членом ради Міністерства внутрішніх справ і членом головного управління у справах преси. Він жодного разу не одружувався, але мав двох позашлюбних синів від різних жінок. Олександр Лазаревський характеризував цього брата як добру, чесну, безхитрісну і довірливу людину, але як чиновник, за його визнанням, «він без сумніву страждав зарозумілістю, яка від нього відштовхувала людей, що не знали його близько» (тут і далі переклад з рос. мій. – Авт.) (Лазаревський, 1927, с. 67–69).

Михайло Матвійович Лазаревський (1818–1867) після закінчення Ніжинської гімназії служив чиновником спочатку в Чернігові, згодом у Тобольську, Тюмені та Оренбурзі (в останньому

місті на посаді попечителя одного з відділів оренбурзьких киргизів). Уже з 1850 р., завдяки старшому братові, він перебрався до Санкт-Петербурга, де працював радником губернського правління, а згодом «займався приватними справами» О. С. Уварова, отримував від нього досить щедру платню, пізніше жив у Москві доволі забезпечено. Він також ніколи не одружувався. Застудився і помер від емфіземи, не проживши й п'ятдесяти років. Його молодший брат Олександр також охарактеризував як дуже чуйну й добру людину (Лазаревський, 1927, с. 69, 70).

Федір Матвійович Лазаревський (1820–1890) закінчив Чернігівську гімназію та Харківський університет. До кінця 1850-х рр. він служив в Оренбурзі, потім – у Міністерстві внутрішніх справ за часів М. Муравйова, згодом – з 1860 р. – управителем Орловської удільної контори, а з 1870 р. управляючим Ставропольськими удільними маєтностями на Кавказі. Він пішов у відставку в 1884 р. Одружувався двічі: спочатку на Єлизаветі Валеріанівні Сафоновій, а після її смерті – на Меланії Іллівні Басановій. Мав сина та двох доньок. На думку О. Лазаревського, цей брат «був дещо скаредним, накопичив гроші і в 1870 р. купив у Гадяцькому повіті поблизу Рогожева маєток близько 450 дес.», хоча, з іншого боку, він «ніколи не відмовляв у допомозі своїм близьким, які того потребували; так сестрі Глафірі він допомагав часто і не жадібно». Помер Федір Лазаревський від раку шлунка (Лазаревський, 1927, с. 70, 71).

Яків Матвійович Лазаревський (1829–1880) – єдиний серед братів був військовим. Він навчався у Полтавському кадетському корпусі, згодом був переведений у Дворцовий полк до Санкт-Петербурга, зрештою отримав призначення до Шліссельбурзького армійського полку, брав участь у придушенні Угорської революції. Однак вже в 1851 р. він демобілізувався, певний час, за словами О. Лазаревського, «бідував», потім працював чиновником Керченського археологічного музею, між іншим, брав участь у розкопках курганів у Криму та в Новомосковському повіті Катеринославської губернії. З 1862 р. він став управителем імператорського палацу в Лівадії, одружився, а його доньку навіть хрестила імператриця, дружина Олександра II. Помер він теж доволі рано від хвороби серця. Щодо цього брата Олександр Лазаревський наголосив, що він був «сердечно м'яким», любив жінок, але одружився досить пізно, до того ж йому особисто він «був завжди ближчим за інших» (Лазаревський, 1927, с. 72, 73).

Наймолодший брат Іван Матвійович (1836–1887) закінчив Ніжинську гімназію та Санкт-Петербурзький університет. Працював на різних незначних посадах спочатку в Орлі, потім Варша-

ві та Санкт-Петербурзі. Згідно з Олександром Лазаревським, як службовець він був гарний, точний і старанний, але як людина безхарактерний і м'який. Був одружений на М. М. Шеншиній, мав трьох синів та доньку. Захворів і досить рано помер від «паралічу серця» (Лазаревський, 1927, с. 73).

Отже, однозначно можна констатувати, що перші троє братів Лазаревських протягом певного часу особисто листувались із Тарасом Шевченком. Однак, на жаль, матеріали цього листування не збереглися у цілісному вигляді, а розпорошились по різних колекціях або взагалі частково безслідно втрачені. Щоправда, все ж деякі листи від поета містяться в родинному архіві Лазаревських в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, а також в інших архівах.

Найбільш ранній за часом написання лист Тараса Шевченка (як зазначено в археографічній легенді, адресований Василю Лазаревському, а насправді, найбільш імовірно, його брату Михайлу), якщо вести мову саме про перші їх видання на сторінках науково-літературної періодики другої половини XIX – початку XX ст., був опублікований з коментарями В. Горленка у книзі 2 «КС» за 1891 р. ([Горленко], 1891, с. 212–214). Він датується 20 грудня 1847 р. (за старим стилем) і був написаний з Орської фортеці до столиці Російської імперії, де тоді служив адресат. Цікаво, що лист написано російськими літерами, але українською мовою. Поет скаржиться на складне становище, в якому опинився, згадує про хвороби, які його тоді спіткали (спочатку ревматизм, а потім цинга). Він просить передати вітання декільком своїм знайомим, а головне – спільними зусиллями якось ублагати тоді міністра внутрішніх справ Російської імперії Лева Перовського, щоб той дозволив Шевченку не жити в казармі і не забороняв хоча б малювати. Дуже просить Кобзар також прислати книжки, бо в нього, «окрім Біблії», «немає... ні однісінької книжечки». У трьох приписках на полях Тарас Григорович просить М. Лазаревського доправити йому поезії М. Лермонтова, «вилаяти» чернігівських земляків В. Й. Єзучевського та його свояка Галузевського, а також вибачається за те, що був змушений писати на поганому клаптику паперу.

Згаданий вище ще один лист Тараса Шевченка без зазначення адресата був опублікований з коментарями М. Комарова (Комаров, 1895, с. 44–46). Публікація містить невелику передмову, археографічну легенду і коментарі. Зокрема, її редактор наголосив, що цей лист був знайдений серед матеріалів покійного одеського книготорговця і видавця Василя Івановича Білого. Останній на ньому залишив указівку на Федора Лазаревського

як можливого адресата. Видавець констатував, що і супровідний контекст, і згадування в листі декількох спільних знайомих по Оренбургу, і прохання Тараса Шевченка наприкінці листа передавати вітання Василю та Михайлу доволі переконливо підтверджують цю тезу. На думку М. Комарова, ймовірно, лист було написано після повернення Тараса Шевченка з Аральської експедиції, тобто після 1849 р., скоріше за все, з Новопетрівського укріплення. Автор листа, зокрема, зазначив, що перебуває в досить скрутному матеріальному становищі («обнищах до зіла»), згадав деякі подробиці про експедицію, рекомендував респонденту сотника Хаїрова (який, напевно, і доправив Федору цього листа), перепитав, чи давно той бачив декількох спільних знайомих (Поспелова, Залеського, Костромітенова, якогось старого «Татарина»).

Ще один лист Тараса Шевченка до Федора Лазаревського був опублікований відомим українським педагогом і громадсько-культурним діячем, другом Т. Шевченка і його першим біографом Михайлом Корнійовичем Чалим (Чалый, 1897, с. 151, 152). В ньому не зазначено час написання, але редактор припустив, що його слід датувати 1852 р., коли адресат нещодавно повернувся з Санкт-Петербурга, звідки привіз свіжі новини та поклони поету від земляків, а також передав посилку з грошима (до речі, за неї Тарас Шевченко висловив особливу подяку Василю та Михайлу Лазаревським). У невеликій передмові редактор констатував, що цей лист був написаний у Новопетрівському укріпленні і направлений до Оренбурга. Він містить віршований епіграф, складений у грайливо-алегоричній формі. В ньому згадується декілька спільних знайомих.

У цій же публікації, укладеній М. Чалим (до речі, в ній присутні авторські коментарі й окремі інші археографічні складові), уміщено по одному листу до Тараса Шевченка від Федора та Михайла Лазаревських. Перший містить дату 8 грудня 1857 р. У той час поет перебував уже після звільнення в Нижньому Новгороді, а Федір Лазаревський писав із Санкт-Петербурга, хоча працював тоді управляючим конторою удільного відомства Орловської губернії. Адресант, зокрема, висловив жаль, що був проїздом у Нижньому Новгороді й дуже хотів побачитись із Т. Шевченком після семірічної розлуки, однак той якраз від'їздив у справах до Балахні, а тому вони розминулись. Він сподівається на скору зустріч, передає вітання Г. В. Керберу та В. І. Далю, а також повідомляє, що його брат Михайло клопочеться про отримання Тараса Шевченку дозволу на переїзд до Санкт-Петербурга (Чалый, 1897, с. 152, 153). У листі до поета від Михайла Лазаревського з російської столиці від 20 лютого 1858 р. (Чалый, 1897, с. 153,

154) вже повідомляється, що дозвіл на проживання в Санкт-Петербурзі Тарасу Шевченку імператором було надано, але під обов'язковим наглядом поліції. З його слів, графиня Н. І. Толстая, яка дуже переймалась долею українського поета, сподівалась представити його президенту Академії художеств для того, щоб він зміг продовжити своє навчання. Він просить Кобзаря приїхати якомога швидше і «пересилає йому в особливому конверті 50 рублів» на дорогу. До речі, в цій публікації М. Чалого містяться й інші листи: Штернберга до Шевченка, 13 листів княгині В. Рєпніної до Шевченка, два листи Шевченка до Бодянського і на рещті В. Рєпніної до М. Чалого з приводу публікації матеріалів до біографії померлого поета.

Особливе місце серед найбільш ранніх опублікованих тематичних епістолярій посідає добірка з 13 листів Михайла Лазаревського до Тараса Шевченка, опублікована в 1901 р. тодішнім редактором «Киевской старины» Володимиром Науменком ([Науменко], 1901, с. 283–300). Вони охоплюють проміжок з 17 січня 1857 р. до 13 червня 1859 р. У передмові до публікації редактор порушив питання про те, коли саме їх автор особисто познайомився з поетом, вказавши на початок 1847 р., особливо підкреслив надзвичайно важливу роль Михайла і Федора Лазаревських у долі Кобзаря, особливо під час перших років його заслання. Згідно з В. Науменком, редакція отримала ці листи завдяки М. Чалому, а їх важливість полягає в тому, що вони досить детально відтворюють клопоти довкола отримання дозволу на звільнення Тараса Шевченка із заслання, турботи про його облаштування, намагання домогтись його переїзду до російської столиці. В усіх цих справах Михайло Лазаревський, скориставшись усім колом власних знайомств, відіграв непересічну роль. Упорядник також звернув увагу на те, що зворотні листи Т. Шевченка до Михайла Лазаревського були опубліковані ще в 1862 р. в «Основе», а тому саме вони є «кращими коментарями» до здійсненої ним публікації.

У листах, опублікованих В. Науменком, зокрема, повідомляється про отримання дозволу на звільнення Тараса Шевченка із заслання, але також і про досить тривале зволікання з надсиланням наказу щодо цього до Оренбурга, про кроки, які робились у Санкт-Петербурзі його друзями і знайомими задля прискорення цього процесу, про типографський набір і публікацію нових творів Шевченка, про направлення йому потрібних для нього коштів, зібраних його симпатиками в різних частинах країни. В одному листі, адресованому вже в Нижній Новгород, автор порадив Тарасу Шевченку написати прохання графу Ф. П. Толстому, щоб той дозволив йому поновити навчання в Академії художеств. Він наголосив, що україн-

ська громада столиці радить поету поки що не їхати до України, а домагатись права на переселення саме до столиці. Є в листах інформація про окремі новини в житті добрих знайомих Т. Шевченка (зокрема П. Куліша та ін.), про тих людей, які підтримували поета фінансово, часто навіть зовсім не знаючи його особисто. Декілька разів у листах передаються вітання від братів Василя та Федора Лазаревських. З одного з них стає відомо, що на прохання Михайла Лазаревського Тараса Шевченка в Нижньому Новгороді відвідував ще один його брат Яків. Останній тоді їхав на службу до В'ятки й отримав щасливі й дуже позитивні емоції від особистого знайомства з Кобзарем. Останній лист Михайло адресував в Україну 13 червня 1859 р., де тоді знаходився Тарас Шевченко. Він містить переважно несуттєві повідомлення про спільних знайомих.

На відміну від досить непогано в суто археографічному сенсі опрацьованих редактором листів у попередній проаналізованій публікації, вже згадане вище видання епістолярій Тараса Шевченка до Михайла Лазаревського в «Основе» взагалі не містить передмови, археографічної легенди і коментарів ([Б. п.], 1862, с. 3–19). Напевно, воно було здійснене редакційною колегією журналу, причому з дотриманням усіх особливостей (зокрема й мовних) їх оригіналів. Публікацію склали 17 листів, які хронологічно охоплюють проміжок з 8 жовтня 1856 р. до 10 липня 1859 р. (дати подано за юліанським календарем). Перші шість листів були написані поетом ще з Новопетрівського укріплення, один – з Астрахані, три – з Нижнього Новгорода, на чотирьох наступних місцях написання не зазначене, два писалися з Москви і ще один – з Межиріча.

У них на особливу увагу заслуговують своєрідні формули звертання Тараса Шевченка до власного респондента: «Богу милий друже мій, Михайле!», «Любий мій єдиний Михайле!», «Христос воскрес, брате мій любий!», «Мій друже єдиний» тощо. Вони однозначно свідчать про його надзвичайно справжнє, щире й братерське ставлення до Михайла Лазаревського, про визнання ним дуже важливої ролі, яку той відіграв у житті опального поета. Звертання ж як до «брата» або як до найкращого друга взагалі самі по собі доволі промовисті. Подібний характер мають і формули закінчення та прощання у переважній більшості листів. При цьому Тарас Шевченко неодмінно передає вітання двом іншим братам Лазаревським, спільним знайомим, членам української громади у Санкт-Петербурзі тощо.

За власним емоційним забарвленням та змістовною насиченістю ці листи Тараса Шевченка є надзвичайно показовими особливо для характеристики міжособистісних стосунків двох друзів.

Лише з близькою людиною можна ділитись навіть і частково інтимною інформацією, яка в листах іноді фігурує. Тарас Шевченко не соромиться писати певні подробиці про власні хвороби, в разі потреби просити у Михайла Лазаревського матеріальної допомоги. Він також неодноразово просить друга виконати окремі доручення, скажімо, зв'язатись із кимось, якщо в нього не було такої можливості, дістати й надіслати йому якусь книгу, фарби й кисті для малювання, домовитись про публікацію рукопису його твору, розмножити та передати за призначенням його картини й малюнки. В листах неодноразово озвучуються суми грошей, які поет отримував від різних людей. В одному з них він прикинув, скільки приблизно грошей йому потрібно, щоб добратись після звільнення із заслання до столиці (близько 200 рублів).

У тексті багатьох листів простежується тужіння за рідною землею, за рідними і близькими, за друзями, від яких йому тривалий час доводилось перебувати дуже далеко. На сторінках листів також можна знайти стислі, але досить влучні характеристики окремим опублікованим творам, з якими Тарасу Шевченку вдалось ознайомитись, перебуваючи далеко від центрів громадського й культурного життя (зокрема це стосується монографії «Богдан Хмельницький» М. Костомарова, «Записок о Южной Руси» П. Куліша, літературних творів Марко Вовчок, публікації А. Метлинського та ін.). Отже, незважаючи на значно нижчий археографічний рівень, особливо порівняно з публікаціями на сторінках «Киевской старины», аналізований комплекс епістолярій Т. Шевченка до М. Лазаревського в «Основе» все ж має абсолютно непересічне значення для сучасних дослідників завдяки багатьом іншим своїм характерним ознакам.

У цілому проаналізовані вище публікації матеріалів особистого листування між Тарасом Шевченком та братами Лазаревськими, звичайно, далеко не повною мірою вичерпують весь комплекс їх рукописних оригіналів, які збереглися до нашого часу. Переважна більшість таких листів вийшли друком у пізніших виданнях (зокрема й тих, які вже називались вище). Деякі з них зараз знаходяться у фонді родини Лазаревських в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, інші – у складі рукописних колекцій різних архівних установ України та Росії.

Дуже цікаву додаткову інформацію про Тараса Шевченка містять спогади двох братів Лазаревських (Михайла та Федора), теж опубліковані в «Киевской старине» (Чалый, 1899; [Шугуров], 1899; [Шугуров], 1899, II). Зокрема, два досить змістовні фрагменти про поета були залишені Федором Лазаревським. Перший з них був опубліко-

ваний за редакцією М. Чалого. Згідно з цими мемуарами, знайомство автора з Тарасом Шевченком відбулося в червні 1847 р. Вже через два дні після прибуття до Оренбурга поет уперше побував на квартирі, де автор спогадів мешкав разом із Сергієм Левицьким. Відразу в перший день він залишився на ночівлю, коли прочитав декілька власних віршів, заспівав улюблені свої пісні. Згодом у нього склався дуже душевний пісенний дует з С. Левицьким (Чалый, 1899, с. 152, 153).

Згідно зі спогадами Федора Лазаревського, земляки з України в Оренбурзі та Орську, а також окремі старші офіцери дуже підтримували Тараса Шевченка фінансово. Зокрема, брат Василь уже в перші місяці заслання надіслав поету два ящики сигар та 50 рублів асигнаціями. Особливо щедро його підтримував грошима генерал Кухаренко, всіляко намагались йому допомогти підполковник Матвеев та попечитель «прилінійних» киргизів М. Александрійський (Чалый, 1899, с. 154).

Дещо складніше з поетом було контактувати, коли його перевели до Орська, а потім направили в Аральську експедицію. Однак після її завершення, за словами Федора Лазаревського, його друзі зробили все можливе, щоб Тараса Шевченка повернули до Оренбурга для впорядкування її матеріалів. Після цього він мешкав то на квартирі Федора Лазаревського, то у флігелі будинку полковника К. І. Герна. Він досить близько контактував з колишнім очільником Аральської експедиції російським ученим-географом, членом географічних товариств, контр-адміралом Олексієм Бутаковим, часто бував у будинку Оренбурзького і самарського губернатора Василя Перовського, познайомився з представниками місцевої соціальної еліти. Та все ж найближчими для нього були члени оренбурзької української громади.

Час з осені 1849 р. по весну 1850 р., за даними Ф. Лазаревського, для Тараса Шевченка став незначним проміжком майже вільного життя на заслання. Цікавий такий фрагмент авторських спогадів: «Вечори наші збігали непомітно. Пили чай, вечеряли, співали пісень. Тарас з моряком Поспеловим іноді пропускали по чарчині. Зрідка влаштовувались вечори з дамами, причому незмінною подругою Тараса була татарка Забаржада, прегарна собою. О. І. Бутакову дуже подобались наші вечірки, але, соромлячись свого підлеглого Поспелова, він у нас не затримувався...» (Чалый, 1899, с. 156, 157).

Коли з кінця грудня 1849 по березень 1850 р. Ф. Лазаревський був у від'їзді, Тарас Шевченко, за його словами, мешкав у його квартирі. У той час він зблизився з поляками, які перебували в Оренбурзі на заслання. Останні нібито з ним були досить заподатливими, що «інколи дуже пригнічувало його, хоча зовні він з ними був на дружній

нозі». Одного разу в поляків Тарас затримався на декілька днів, а на питання де він так довго був, з неприхованим невдоволенням відповів: «Та оці проклятущі ляхи заманили мене до себе, та й не випускають». Водночас, як констатував Федір Лазаревський, з числа польських засланих найближче Тарас Шевченко контактував із Залеським, Семеновим, Станевичем, Турно, Зеленкою і Аркадієм Венгріновським (Чалый, 1899, с. 158, 159).

Згідно з автором спогадів, якимсь, намалювавши власний автопортрет, Тарас Шевченко подарував його саме йому, щоб, за його словами, «він не дістався полякам». Взагалі Тарасу Шевченку в Оренбурзі, на думку Федора Лазаревського, жилося непогано: «У нього було багато знайомих, які прагнули його товариства, не лише в середніх класах, а й у вищих сферах оренбурзького населення: він бував у домі генерал-губернатора, малював портрет його дружини та інших високопоставлених осіб» (Чалый, 1899, с. 160). З обуренням Федір Лазаревський висловився щодо поширених оповідей і слухів про нібито безчинства Шевченка в нетверезому стані: «Я був знайомий з ним у кращі роки його життя, коли він відрізнявся здоров'ям і силою, але я жодного разу не бачив його у надто п'яному вигляді. Щоправда, випивав він іноді достатньо, але кожна зайва чарка робила його тільки більш відкритим і одухотвореним, надавала йому більшої задушевності й незвичної привабливості. Душа його завжди знала міру». Тому, на його думку, віршований уривок, нібито залишений Шевченком на стіні одного з питних закладів, якнайліпше характеризував його стан після випитої чарки:

«Вип'єш першу – стрепенешся,

Вип'єш другу – схаменешся,

Вип'єш третю – в очах сясє,

Думка думку поганяє» (Чалый, 1899, с. 161).

У спогадах також досить детально викладено обставини відправлення Тараса Шевченка знову до Орська через наклеп і помсту з боку офіцера Ісаєва. Автор констатував, що йому разом з поетом довелося навіть спалити частину його листування, щоб не спровокувати репресії проти знайомих та аби ще більше не ускладнити і без того тяжке в той час Кобзареве становище (Чалый, 1899, с. 165, 166).

Наступного разу Федір Лазаревський побачився з Т. Шевченком лише наприкінці 1857 р. в Санкт-Петербурзі на квартирі брата Михайла. У власних спогадах він згадав про настанову «любити селян», яку йому дав поет у ті дні, і якої, за власних зізнанням, він протягом усіх 23 років своєї подальшої державної служби всіма силами намагався неухильно дотримуватись. Згідно з опублікованими матеріалами, остання їх зустріч відбулась у Гирявці, в родовому маєтку Лазарев-

ських у серпні 1859 р. Вона була досить випадковою, але Федір Лазаревський з приємністю згадав ті всього лише декілька днів, які він провів разом з відомим земляком (Чалый, 1899, с. 166, 167). Загалом ці спогади буквально проникнуті надзвичайною теплотою і трепетним бажанням зберегти всі найменші подробиці про життя й діяльність абсолютно непересічного, неперевершеного й, напевно, найбільш відомого у всьому світі українця.

Своєрідним доповненням до цих спогадів стала ще одна невелика публікація матеріалів, здійснена за редакцією М. Шугурова ([Шугуров], 1899, II, с. 1–7). Її автор зазначив, що донька Федора Лазаревського Ольга надала до редакції «Киевской старины» його незакінчений рукопис з редакцією батька на публікацію в «Историческом вестнике» на працю Є. М. Гаршина «Шевченко в ссылке». У рукописі Ф. Лазаревський звернув увагу на окремі помилкові відомості в ній. Зокрема, він вважав абсолютною неправдою те, що нібито губернатор Перовський особисто бив Шевченка в обличчя, оскільки вони не бачились до відправки поета в Орськ з Оренбурга ([Шугуров], 1899, II, с. 2, 3). Нечітко, на думку Ф. Лазаревського, у книзі Гаршина було вказано прізвище командира 5-го лінійного оренбурзького батальйону, безпосереднього начальника Т. Шевченка (то «Мешков», то «Матвеев»), неправильно було передано подробиці випадку навесні 1852 р., спричиненого скаргою офіцера Ісаєва, яка призвела до чергових ексекцій проти поета ([Шугуров], 1899, II, с. 4–6). Багато неточностей Федір Лазаревський помітив і в книзі М. Чалого «Жизнь и произведения Т. Шевченко». При цьому він констатував, що останній «після отримання моїх заміток визнав власну працю далеко неповною і почав готувати друге її видання» ([Шугуров], 1899, II, с. 3, 4). Цікаво, що сам М. Чалый, як редактор аналізованої публікації, жодним чином не відреагував на ці закиди на власну адресу. Отже, напевно, він з ними цілком погодився.

Однак тут варто звернути увагу на те, що в публікації К. Лазаревської прозвучали деякі критичні зауваження щодо вірогідності й повноти спогадів Ф. Лазаревського про Тараса Шевченка. Зокрема авторка порівнює відомості, зафіксовані в листах початку 1850-х рр. Ф. Лазаревського до батьків і сестри Глафіри, а також у листах його матері Афанасії Олексіївни до молодшого сина Олександра, з інформацією значно пізніше написаних спогадів того ж Ф. Лазаревського, проаналізованих нами вище. Скажімо, ось що зазначила дослідниця щодо подробиць арешту й другого заслання Тараса Шевченка до Орська: «Можна гадати, що варіант цієї події в листах Хв. Лазаревського правдивіший, ніж у його спогадах, бо трудно зрозуміти, як Обручев, що також був на розговінах, встиг переглянути

листування Шевченка. Цю думку стверджує ще й те, що листа написано за два місяці по подіях, а спогади за кільканадцять літ; за такий довгий час подробиці могли забути» (Лазаревська, 1928, с. 47). Водночас вона підкреслила, що в листах Ф. Лазаревського ця подія переказується винятково крізь призму його власної долі і можливого впливу на кар'єру старших братів, однак вони важливі тим, що зображують «оточення, в якому на той час перебував Шевченко». При цьому в подальшій долі самого Федора важливу роль відіграв генерал Ладигенський, який «зам'яв» можливі небажані для нього наслідки довкола конфліктної ситуації у справі Т. Шевченка.

Окрім того, К. Лазаревська, спираючись на листи з родинного архіву, переповіла деякі відсутні у спогадах Ф. Лазаревського відомості про подробиці перебування Тараса Шевченка у селі Гирявці наприкінці літа 1859 р. Вона внесла уточнення у відомості про портрети членів родини, зроблені Кобзарем, про які у спогадах Ф. Лазаревського міститься дещо непевна інформація. Про перебування поета в маєтку Лазаревських дослідниця наголосила ще й таке: «Афанасію Олексіївну Шевченко бачив тільки цей єдиний раз, але він багато чув про неї від свого друга Михайла, котрий, як і всі сини Лазаревські, якимось незвичайно ніжно любив матір. Ця гаряча любов поміж матір'ю та синами вражала й зворушувала Шевченка, і він як символ цієї родини, міцно злитою такою рідкою любов'ю, подарував Афанасії Олексіївні свій офорт «Святе сімейство» з автографом» (Лазаревська, 1928, с. 48). Тим не менше ці закиди й поправки К. Лазаревської жодним чином не нівелюють важливість мемуарів Федора Лазаревського для сучасних істориків-шевченкознавців.

Доповненням до мемуарів Ф. Лазаревського є невелика публікація матеріалів, залишених його старшим братом Михайлом, також опублікована в «Киевской старине» за редакцією М. Шугурова ([Шугуров], 1899, с. 433–439). В археографічній легенді укладач припустив, що написані спогади були невдовзі після смерті Тараса Шевченка, однак вони, на жаль, надто стислі й незакінчені, оскільки стосуються лише часу з моменту прибуття засланого поета до Оренбурга до осені 1850 р. ([Шугуров], 1899, с. 433, 434).

Автор переповів деякі нові подробиці про перші дні перебування Тараса Шевченка на засланні в колі земляків, про їх спроби залишити його тут у зв'язку із загостренням хронічних хвороб (однак той нібито навідріз відмовився, бо «ніколи нікого ще не обманював, а залишення в лазареті вважав оманною керівництва» ([Шугуров], 1899, с. 435).

М. Шугуров також наголосив на певних різноманітностях у спогадах про перебування Т. Шевченка в Орській фортеці, які відбилися у різних на той

час вже опублікованих матеріалах. Він підкреслив, що оскільки М. Лазаревський неодноразово відвідував там Шевченка, то його інформації, без сумніву, можна довіряти. Зокрема, за даними автора спогадів, спочатку Тараса Шевченка за сприяння генерал-майора Ісаєва навіть поселили у спеціально найнятій квартирі, а не в казармі. Однак після смерті останнього для поета настали складні часи: «Батальйонний командир Мешков (із солдат) показав над ним всю силу влади, він перевів його до казарми, де Шевченко спав і проводив усі дні на брудному ліжку, яке розташовувалося там ще поруч з 50-ма подібними» ([Шугуров], 1899, с. 436, 437). Цей командир нібито не любив Т. Шевченка за «непохитність характеру, за те, що не вмів і не хотів нікому кланятись», а тому щодня муштрував його на плацу і навіть декілька разів відправляв на гауптвахту (зокрема за те, що той одягнув білі, а не чорні пальчатки, за те, що зняв картуза правою, а не лівою рукою тощо). До того ж і солдати нібито ставились до Т. Шевченка зверхньо й часто по-хамськи, наприклад іноді відбирали в нього книжки й закладали у шинку, а він мав потім власноруч їх викупляти. І так, за словами М. Лазаревського, тривало аж до літа 1848 р. ([Шугуров], 1899, с. 437). Водночас цей перший відтинок перебування Т. Шевченка в Орську, на думку автора, хоч і був для нього тяжким, але він все ж намагався якимось адаптуватись. Однак, коли його перевели туди знову в травні 1850 р. «під строгий нагляд», то фактично утримували разом з арештантами і до того ж змушували тяжко працювати. Про ці п'ять місяців власного життя він взагалі волів ніколи не згадувати, а тому подробиці про той час, згідно з М. Лазаревським, взагалі практично нікому невідомі ([Шугуров], 1899, с. 437).

Саме на цьому, за словами М. Шугурова, записи в рукописі М. Лазаревського раптово уриваються. Укладач також звернув увагу на доволі різні характеристики окремих років життя часів заслання Тараса Шевченка, відомі дослідникам його біографії з опублікованих станом на кінець XIX ст. мемуарів і спогадів, залишених очевидцями і сучасниками. При цьому в різний час умови його життя на засланні доволі різко коливались від хоча б відносно сприятливих до фактично арештантських. Саме цим він пояснив і певні відмінності у зображенні життя Т. Шевченка під час рекрутчини братами Федором і Михайлом Лазаревськими. Наприкінці публікації М. Шугуров звернув увагу на плутанину в портретах цих двох братів на сторінках книги О. Кониського «Жизнь украинского поэта Т. Г. Шевченко» ([Шугуров], 1899, с. 438, 439).

Таким чином, незважаючи на певну епізодичність і незавершеність, і ця мемуарна праця, опу-

блікована в «Киевской старине», становить певний інтерес для істориків.

Висновки. Здійснений у статті аналіз археографічних публікацій матеріалів епістолярного та мемуарного характеру, які подають певні подробиці контактів між Тарасом Шевченком та братами Лазаревськими, уміщених на сторінках «Основы» і «Киевской старины», а також залученої спеціальної наукової літератури з теми, дозволяє зробити ряд висновків та узагальнень.

По-перше, у названих двох періодичних виданнях протягом 1862–1901 рр. було опубліковано загалом 20 епістолярій поета до братів Лазаревських і ще 15 листів від його респондентів, а також три мемуарні праці. До здійснення цих видань безпосереднє відношення мали редколегії журналів, а також члени родини Лазаревських, представники соціокультурної еліти і громадськості. Редакторами та укладачами цих публікацій, зокрема, були В. Горленко, В. Науменко, М. Шугуров та М. Чалій.

По-друге, проаналізовані публікації стали першими виданнями епістолярій та спогадів, які стосуються аналізованої теми, здійсненими невдовзі після смерті Тараса Шевченка. Згодом вони неодноразово перевидавалися в інших спеціалізованих виданнях. За виконанням вони відрізняються власним археографічним рівнем. Зокрема, листи Т. Шевченка, опубліковані в «Основі», фактично не містять а ні передмови, а ні археографічної легенди, а ні жодних супровідних коментарів. Натомість переважна більшість видань на сторінках

«Киевской старины» здійснені відповідно до загального тодішнього рівня і кращих напрацювань у галузі археографії. Їх упорядники й редактори подавали стислі археографічні легенди, зазначали від кого були отримані рукописи і де на той час знаходилися оригінали, а також супроводжували текст публікацій власними коментарями й примітками. Щоправда, ступінь детальності більшості з них досить далекий від ідеалу.

По-третє, інформаційний потенціал проаналізованих археографічних публікацій епістолярій і мемуарів досить значний. На їх сторінках можна знайти відомості не лише про конкретні цілі й засоби комунікацій між Тарасом Шевченком і братами Лазаревськими, а й деякі доволі симптоматичні риси для характеристики світогляду всіх респондентів, для з'ясування сутності їх позицій під час оцінки ними окремих поточних реалій, ступеня реагування на тодішні явища і процеси, зокрема їх ставлення до появи окремих новітніх публікацій українознавчої літератури наукового й художнього характеру. До того ж ці джерела дозволяють відтворити образ українського Кобзаря у більш цілісному та завершеному вигляді, розкрити деякі подробиці його громадської та літературної діяльності, особливо періоду рекрутчини-заслання та останніх чотирьох років його життя.

По-четверте, проаналізована наукова література дозволяє зробити висновок про необхідність комплексного узагальнюючого дослідження з теми, яке б врахувало всі вже наявні напрацювання в її рамках.

Бібліографічні посилання

- А. Л. [Лазаревский, А. М.]. (1894). Гроб Т. Г. Шевченко в Киеве у Христовоздвиженской церкви (7 мая 1861 г. К рисунку). *Киевская старина* (кн. 2), 315–317.
- А. Л. [Лазаревский, А. М.]. (1894, II). «Жизнь замечательных людей. Т. Г. Шевченко» Яковенко (рец. на кн.). *Киевская старина* (кн. 8), 289–291.
- А. Л. [Лазаревский, А. М.]. (1891). Новое сведение о пребывании Т. Г. Шевченко в Раимском укреплении. Неверное сведение о Шевченке. *Киевская старина* (кн. 2), 334–336.
- А. Л. [Лазаревский, А. М.]. (1898). Письма Честеховского, писанные в 1861 г. о похоронах поэта Шевченко. *Киевская старина* (кн. 2), 167–191.
- Башманівська, Л. (2010). Епістолярія Шевченка як об'єкт пошукового дослідження під час вивчення життєпису. *Волинь – Житомирщина: істор.-філолог. збірник з регіональних проблем* (21), 258–266. Житомир.
- Бородин, В. С. & Павлюк, Н. Н. (составл. и прим.) (1988). *Воспоминания о Тарасе Шевченко*. Киев: Днипро.
- Бородин, В. С. (ред.). (1993). *Листи до Тараса Шевченка*. Київ.
- В. Н. [Науменко, В.]. (1901). Письма М. М. Лазаревского к Т. Г. Шевченко (1857–1859 гг.). *Киевская старина* (кн. 2), 283–300.
- Войцехівська, І. Н. (2006). Епістолологія. *Енциклопедія історії України* (Т. 3: Е–Й). Київ: Наук. думка.
- Войцехівська, І. Н., & Ляхоцький, В. П. (1999). *Епістолологія*. Київ.
- [Горленко, В.]. (1891). Два письма Т. Г. Шевченко (1840–1847 гг.). *Киевская старина* (кн. 2), 209–214.
- Гриб, М. Г. (ред. вид.) (1958). *Біографія Т. Г. Шевченка за спогадами сучасників*. Київ.
- Демиденко, Д. М. (2014). Зв'язки Тараса Шевченка з родиною Лазаревських. *Політико-правові погляди Т. Г. Шевченка (до 200-річчя з дня народження): матеріали Міжнародної науково-практичної конференції 21 бер. 2014 р.* Харків: ХНУВС, 118–121.
- Єфремов, С. (2008). *Шевченкознавчі студії*. К.: Україна.
- Ільків, А. (2014). Деякі штрихи до епістолярного образу Тараса Шевченка (на матеріалі інтимного листування). *Мандрівець* (6), 57–61.
- Кирилюк, С. П. (голова редкол.). (1976). *Шевченківський словник: в 2-х тт.* (т. 1). Київ.

- Кодацька, Л. (упоряд.). (1962). *Листи до Т. Г. Шевченка. 1840–1861*. Київ: Вид-во АН УРСР.
- Комаров, М. (1895). Письмо Т. Г. Шевченко. *Киевская старина* (кн. 2), 44–46.
- Кониський, О. (1991). *Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя*. Київ.
- Коцюбинська, М. (2008). Шевченкові листи. *Слово і час* (7), 15–23.
- Кравець, І. (2013). Шевченко й Лазаревські. *Конотопський краєзнавчий збірник* (вип. 1), 36–41.
- Лазаревська, К. (1928). Шевченко і брати Лазаревські (дещо з родинного архіву Лазаревських). *Україна: науковий двохмісячник українознавства*. Київ, 46–51.
- Лазаревский, А. Г. (2001). *Настоящему – с памятью о прошлом*. Киев.
- Лазаревский, А. М. (1863). Детство Шевченка. Материал для биографии его. *Основа* (3), 1–10.
- Лазаревский, А. М. (1861). Последний день жизни Т. Г. Шевченко. *Черниговские губернские ведомости* (12).
- Лазаревский, Б. (1914). О Шевченко и близких ему людях. *Рубикон (Петроград)* (4–5), 3–6.
- Лазаревський, Г. О. (1945). Брати Лазаревські. *Україна* (кн. 3), 24–25.
- Лазаревський, О. М. (1927). Короткі біографії братів Лазаревських. *Український археографічний збірник* (Т. II), 67–73. Київ.
- Лазаревський, О. О. (2004). *Шевченко та Лазаревські*. Київ.
- Лазаревський, О. О. (2007). І ті люди, і село те. *Вітчизна* (5).
- Лазаревський, О. О. (2009). *З оточення Пророка. Тарас Шевченко та родина Лазаревських: есей*. Київ: Пульсари.
- Ляхова, М. (1984). *За рядками листів Тараса Шевченка*. Київ: Дніпро.
- Махінчук, М. (2009). Брати Лазаревські в долі Шевченка. *Віче* (жовтень, 19).
- Миронова, И. А. (1985). Эпистолярные источники XIX в. *Теория и методы источниковедения и вспомогательных исторических дисциплин*. Москва.
- Н. Ш. [Шугуров, М.]. (1899). Из воспоминаний М. М. Лазаревского о Т. Г. Шевченко. *Киевская старина* (кн. 6), 433–439.
- Н. Ш. [Шугуров, М.]. (1899, II). Еще из воспоминаний М. М. Лазаревского о Шевченко. *Киевская старина* (кн. 4), 1–7.
- Сарбей, В. Г. (1989). Т. Г. Шевченко і О. Лазаревський. *Український історичний журнал* (3), 26–34.
- Соколюк, Ю. (2014). «Моя рідна, небачена і щиро любима мати» (Т. Шевченко й А. Лазаревська). *Шевченкознавчі студії* (вип. 17), 406–411.
- Чалый, М. К. (1899). Из воспоминаний Ф. М. Лазаревского о Шевченко. *Киевская старина* (кн. 2), 151–167.
- Чалый, М. К. (1897). Из переписки Т. Г. Шевченко с разными лицами. *Киевская старина* (кн. 2), 151–175.
- Шевченко, Т. Г. (2003). *Повне зібрання творів у 12-и тт. Т. 6. Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Г. Шевченком або за його участю*. Київ: Наук. думка.
- [Б. п.]. (1862). Листи Шевченка до М. М. Лазаревського. *Основа* (кн. 3), 3–19.
- [Б. п.]. (1899). Письма К. И. Герна к М. М. Лазаревскому о Шевченко и Шевченко к поэту Жуковскому и к неизвестному. *Киевская старина* (кн. 2), 67–73.

References

- A. L. [Lazarevskiy, A. M.]. (1894). Hrob T. G. Shevchenko v Kieve u Hristovozdvizhenskoy tserkvi (7 maya 1861 g. K risunku) [T. G. Shevchenko hearse in Kiev near the Holy Cross Church (May 7, 1861 Commenting picture)]. *Kievskaya starina* (kn. 2), 315–317 (in Russian).
- A. L. [Lazarevskiy, A. M.]. (1894, II). «Zhizn' zamechatel'nykh lyudey. T. G. Shevchenko» Yakovenko (rets. na kn.) [«Life of outstanding people. T. G. Shevchenko» Yakovenko (book review)]. *Kievskaya starina* (kn. 8), 289–291 (in Russian).
- A. L. [Lazarevskiy, A. M.]. (1891). Novoe svedenie o prebyvanii T. G. Shevchenko v Raimskom ukreplenii. Nevernoe svedeniye o Shevchenke [The new notice about T. G. Shevchenko residence in the Raimsk fortification. Incorrect notice about Shevchenko]. *Kievskaya starina* (kn. 2), 334–336 (in Russian).
- A. L. [Lazarevskiy, A. M.]. (1898). Pis'ma Chestahovskogo, pisannye v 1861 g. o pohoronah poeta Shevchenko [Chestakhovsky letters dated 1861 about poet Shevchenko funeral]. *Kievskaya starina* (kn. 2), 167–191 (in Russian).
- Bashmanivs'ka, L. (2010). Epistolyariya Shevchenka yak ob'ekt poshukovoho doslidzhennya pid chas vyvchennya zhyttepysu [Shevchenko epistolary as an object of investigative research while studying his biography]. *Volyn' – Zhytomyrshchyna: istor.-filolog. zbirnyk z rehional'nykh problem* [Volyn' – Zhytomyr region: regional problems historical-philological collections] (21), 258–266. Zhytomyr (in Ukrainian).
- Borodin, V. S. & Pavlyuk, N. N. (sostavl. i prim.) (1988). *Vospominaniya o Tarase Shevchenko* [Memoirs of Taras Chevchenko]. Kiev: Dnipro (in Russian).
- Borodin, V. S. (red.). (1993). *Lysty do Tarasa Shevchenka* [Letters to Taras Shevchenko]. Kyiv (in Ukrainian).
- Chalyy, M. K. (1899). Iz vospominaniy F. M. Lazarevskogo o Shevchenko [From F. M. Lazarevsky memoirs about Shevchenko]. *Kievskaya starina* (kn. 2), 151–167 (in Russian).
- Chalyy, M. K. (1897). Iz perepiski T. G. Shevchenko s raznymi litsami [From Shevchenko correspondence]. *Kievskaya starina* (kn. 2), 151–175 (in Russian).
- Demydenko, D. M. (2014). *Zv'yazky Tarasa Shevchenka z rodynoyu Lazarevs'kykh. Polityko-pravovi pohlyady T. G. Shevchenka (do 200-richchya z dnya narodzhennya): materialy Mizhnarodnoyi naukovopraktychnoyi konferentsiyi 21 ber. 2014 r.* [Communication of T. G. Shevchenko and Lazarevsky family. Political and legal visions of T. G. Shevchenko (devoted to 200 anniversary of birth): The International sci-

- ence and practice conference March 21, 2914 write-ups], 118–121. Kharkiv: HNUVS (in Ukrainian).
- Efremov, S. (2008). *Shevchenkoznachchi studiyi [Studies devoted to Shevchenko]*. Kyiv: Ukrayina (in Ukrainian).
- [Horlenko, V.]. (1891). Dva pis'ma T. G. Shevchenko (1840–1847 gg.) [Two letters of T. G. Shevchenko (1840–1847)]. *Kievskaya starina* (kn. 2), 209–214 (in Russian).
- Hryb, M. G. (red. vyd.) (1958). *Biografiya T. G. Shevchenka za spohadamy suchasnykiv* [T. G. Shevchenko biography as remembered by coevals]. Kyiv (in Ukrainian).
- Il'kiv, A. (2014). Deyaki shtrykhy do epistolyarnoho obrazu Tarasa Shevchenka (na materialy intymnoho lystuvannya) [Some accents of the epistolary image of Taras Shevchenko (based on personal correspondence)]. *Mandrivech'* (6), 57–61 (in Ukrainian).
- Kodats'ka, L. (uporyad.). (1962). *Lysty do T. G. Shevchenka. 1840–1861 [Letters to T. G. Shevchenko. 1840–1861]*. Kyiv: Vyd-vo AN URSR (in Ukrainian).
- Komarov, M. (1895). Pis'mo T. G. Shevchenko [Letter of T. G. Shevchenko]. *Kievskaya starina* (kn. 2), 44–46 (in Russian).
- Kony's'kyy, O. (1991). *Taras Shevchenko-Hrushivs'kyy: Hronika yoho zhyttya* [Taras Shevchenko-Grushivsky: Chronicle of his life]. Kyiv (in Ukrainian).
- Kotsyubyn's'ka, M. (2008). Shevchenkovi lysty [Shevchenko letters]. *Slovo i chas* (7), 15–23. (in Ukrainian).
- Kravets', I. (2013). Shevchenko i Lazarevs'ki [Shevchenko and Lazarevsky]. *Konotops'kyy krayeznavchyy zbirnyk* [Konotop local history collections] (vyp. 1), 36–41 (in Ukrainian).
- Kyrylyuk, E. P. (holova redkol.). (1976). *Shevchenkivs'kyy slovnyk [Shevchenko library]: v 2-h tt. (t. 1)*. Kyiv (in Ukrainian).
- Lazarevs'ka, K. (1928). Shevchenko i braty Lazarevs'ki (deshcho z rodynnoho arhivu Lazarevs'kykh) [Shevchenko and Lazarevsky brothers (some extracts from the Lazarevsky family archive)]. *Ukrayina: naukovyy dvohmisyachnyk ukrayinoznavstva [Ukraine: scientific two-month Ukrainian journal]*, 46–51. Kyiv (in Ukrainian).
- Lazarevskiy, A. G. (2001). *Nastoyashchemu – s pamyat'yu o proshlom [To the present remembering the past]*. Kiev (in Russian).
- Lazarevskiy, A. M. (1863). Detstvo Shevchenka. Material dlya biografii ego [Shevchenko childhood. The material for his biography]. *Osnova* (3), 1–10 (in Russian).
- Lazarevskiy, A. M. (1861). Posledniy den' zhizni T. G. Shevchenko [The last day of T. G. Shevchenko. Chernigov governorate chronicle]. *Chernigovskie gubernskie vedomosti* (12) (in Russian).
- Lazarevskiy, B. (1914). O Shevchenko i blizkikh emu lyudyah [About Shevchenko and his closed ones]. *Rubikon (Petrograd)* (4–5), 3–6 (in Russian).
- Lazarevs'kyy, G. O. (1945). Braty Lazarevs'ki [Lazarevsky brothers]. *Ukrayina* (kn. 3), 24–25 (in Ukrainian).
- Lazarevs'kyy, O. M. (1927). Korotki biografiyi brativ Lazarevs'kykh [Short biographies of Lazarevsky brothers]. *Ukrayins'kyy arheohrafichnyy zbirnyk*, T. II, 67–73. Kyiv (in Ukrainian).
- Lazarevs'kyy, O. O. (2004). *Shevchenko ta Lazarevs'ki [Shevchenko and Lazarevsky's]*. Kyiv (in Ukrainian).
- Lazarevs'kyy, O. O. (2007). I ti lyudy, i selo te [And those people, and that village]. *Vitchyzna* (5) (in Ukrainian).
- Lazarevs'kyy, O. O. (2009). *Z otochennya Proroka. Taras Shevchenko ta rodyna Lazarevs'kykh: esey [From the Prophet environment. Taras Shevchenko and Lazarevsky family: essay]*. Kyiv: Pul'sary (in Ukrainian).
- Lyahova, M. (1984). *Za ryadkamy lystiv Tarasa Shevchenka [Following Taras Shevchenko letters]*. Kyiv: Dnipro (in Ukrainian).
- Mahinchuk, M. (2009). Braty Lazarevs'ki v doli Shevchenka [Lazarevsky brothers in Shevchenko destiny]. *Viche* (Zhovten', 19) (in Ukrainian).
- Mironova, I. A. (1985). *Epistolyarnye istochniki XIX v. Teoriya i metody istochnikovedeniya i vspomogatel'nyh istoricheskikh distsiplin [Epistolary sources of XIX century. Theory and methods of source studies and secondary historical disciplines]*. Moskva (in Russian).
- Sarbey, V. G. (1989). T. G. Shevchenko i O. Lazarevs'kyy [T. G. Shevchenko and O. Lazarevsky]. *Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal [Ukrainian historical journal]*. (3), 26–34 (in Ukrainian).
- Shevchenko, T. G. (2003). *Povne zibrannya tvoriv u 12-y tt. T. 6. Lysty. Darchi ta vlasnyts'ki napysy. Dokumenty, skladeni T. G. Shevchenkom abo za yoho uchastyu [Omnibus edition in 12 Volumes. Vol. 6. Letters. Dedicatory and ownership inscriptions. Documents, composed by T. G. Shevchenko or featuring him]*. Kyiv: Nauk. dumka (in Ukrainian).
- Sokolyuk, Yu. (2014). «Moya ridna, nebachena i shchyro lyubyma maty» (T. Shevchenko i A. Lazarevs'ka) [«My darling, never seen and beloved mother» (T. Shevchenko and A. Lazarevsky)]. *Shevchenkoznachchi studiyi [Studies devoted to Shevchenko]* (vyp. 17), 406–411 (in Ukrainian).
- N. Sh. [Shugurov, M.]. (1899). Iz vospominaniy M. M. Lazarevskoho o T. G. Shevchenke [From the memoirs of M. M. Lazarevsky of T. G. Shevchenko]. *Kievskaya starina* (kn. 6), 433–439 (in Russian).
- N. Sh. [Shugurov, M.]. (1899, II). Eshche iz vospominaniy M. M. Lazarevskogo o Shevchenke [More from the memoirs of M. M. Lazarevsky of Shevchenko]. *Kievskaya starina* (kn. 4), 1–7 (in Russian).
- V. N. [Naumenko, V.]. (1901). Pis'ma M. M. Lazarevskogo k T. G. Shevchenko (1857–1859 gg.) [M. M. Lazarevsky letters to T. G. Shevchenko (1857–1859)]. *Kievskaya starina* (kn. 2), 283–300 (in Russian).
- Voytsehivs'ka, I. N. (2006). *Epistologiya. Entsyklopediya istoriyi Ukrayiny [Epistology. Encyclopedia of Ukrainian history]* (T. 3: E–Й). Kyiv: Vyd-vo «Nauk. dumka» (in Ukrainian).
- Voytsehivs'ka, I. N. & Lyakhots'kyy, V. P. (1999). *Epistologiya [Epistology]*. Kyiv (in Ukrainian).
- [B. p.] [No signature]. (1862). Lysty Shevchenka do M. M. Lazarevs'koho [Letters of Shevchenko to M. M. Lazarevsky]. *Osnova* (kn. 3), 3–19 (in Ukrainian).
- [B. p.] [No signature]. (1899). Pis'ma K. I. Gerna k M. M. Lazarevskomu o Shevchenko i Shevchenko k poetu Zhukovskomu i k neizvestnomu [Letters of K. I. Gern to M. M. Lazarevsky about Shevchenko, and of Shevchenko to poet Zhukovsky and to unknown]. *Kievskaya starina* (kn. 2), 67–73 (in Russian).

Надійшла до редакції 12.07.18

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

2018. Vol. 1(26). Issues 1–2, pp. 123–127

doi 10.15421/2611814

<http://www.via.dp.ua>

УДК 94:02] (477.63) «1903/1916»
LCC DK 508.773

Л. М. Лучка

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

**Бібліотечна діяльність Катеринославської вченої архівної комісії:
до 115-річчя створення**

Досліджено історію та діяльність бібліотечного осередку Катеринославської вченої архівної комісії. Висвітлено процес комплектування та його особливості у формуванні наукового товариства. Розкрито внесок та визначено роль українських діячів у створенні ґрунтового книгозібрання краю.

Ключові слова: бібліотека; книгообмін; фонди.

Лучка Л. М. Библиотечная деятельность Екатеринославской ученой архивной комиссии: к 115-летию создания

Исследованы история и деятельность библиотечного центра Екатеринославской ученой архивной комиссии. Освещен процесс комплектования и его особенности в формировании научного общества. Раскрыт вклад и определена роль украинских деятелей в создании значительного собрания книг края.

Ключевые слова: библиотека; книгообмен; фонды.

Luchka L. M. The Library Activity of Katerinoslav Scientific Archival Commission: to the 115th Anniversary of Foundation

At the end of the 19th century archival commissions as historical societies began to work in the provinces of the Imperial state. The application about opening of Katerinoslav province scientific commission was prepared in 1902. It was signed by famous elective district council members, public figures, cultural and educational leaders. The society of historians, archivists, ethnographers, archeologists and specialists in regional studies worked in Katerinoslav in 1903–1916. The author shows history and activity of the library of a local society as a province centre of local lore history. The printed editions of the society called «Chronocles» (volumes I–X) which contain proceedings of the commission meetings were the main source of research. The library collected works on history, archeology, ethnography and historical geography of Katerinoslav province. From the beginning of the library foundation it played an important part in the development of the society. The members of the society paid great attention to forming of book collections on regional history.

From the first years of its activity the commission constantly supported book exchange with other institutions and organizations which favoured the spreading of knowledge and exchanging of experience. The sources contain information about people who gladly gave necessary and useful literature to the commission. Professors, teachers of local educational institutions, museum workers, cultural and educational leaders of Ukraine were among the members of the commission. In 1910 the commission totaled 11 honoured and 54 full members. Local activists paid special attention to keeping of church archive. In particular, D. I. Yavornitsky defended the thought about studying of archival documents as written evidence on the history of Ukrainian people.

The library collection according to its content, subject, and chronology is considered in the article; authors groups are analyzed. Donations from different organizations and private persons were a valuable source of supplement of the commission's book stock. The members of the commission had the opportunity to work with scientific editions of Kharkiv, Lviv and Odessa universities. The article reveals the role of A. S. Sinyavsky, V. O. Bidnov and I. Y. Akinfiyev in the process of formation of readers' tastes, scientific interest and professional level of Katerinoslav inhabitants at the beginning of the 20th century. Library activists maintained an active position in the activity of the society. For the period of existence 6 surnames of persons who took an active part in the commission's librarianship are known.

Keywords: Library; Book Exchange; Collections.

Постановка проблеми. Розгалужена національна мережа бібліотечного простору свідчить про існування та діяльність бібліотек різного відомчого підпорядкування. Бібліотеки наукових товариств посідали важливе місце у процесах поширення знань, розповсюдження наукової літератури та формування інтелектуального середовища губерній. Історія Катеринославської вченої архівної комісії (далі – КВАК) тісно пов'язана зі створенням багатогалузевого наукового книгозібрання краєзнавчого змісту, що є ґрунтовним джерелом у створенні цілісної картини розвитку губернії на початку ХХ ст.

Аналіз джерел і публікацій. Історію та діяльність Катеринославської вченої архівної комісії широко висвітлено вітчизняними науковцями [1; 2; 16]. Вивченню матеріалів з історії бібліотеки осередку недостатньо приділялась увага сучасних дослідників. Автор статті вже торкався визначеної тематики, але в межах стислого огляду [3, с. 93]. Дана робота є окремою розвідкою з визначення ролі та місця бібліотеки у створенні ґрунтовного історико-наукового товариства губернії на початку ХХ ст.

Мета статті полягає у висвітленні історії та розвитку бібліотеки катеринославського товариства шляхом вивчення фондів зібрань.

Виклад основного матеріалу. Наприкінці ХІХ ст. у губерніях імперської держави з метою сприяння розвитку місцевого середовища почали діяти архівні комісії як історичні товариства. Комісії було засновано як урядово-громадські установи, громадський характер яких обумовлював самостійність товариств. Ідея створення громадської науково-дослідницької установи в Катеринославі сформувалась у 1897 р. клопотання про відкриття Катеринославської губернської вченої комісії було підготовлено у 1902 р. за підписами відомих у місті земських, громадських та культурно-освітніх діячів: К. Т. Калабановський, В. В. Курилов, І. Я. Акінф'єв, С. А. Бродницький, Я. П. Новичий, І. Ф. Вертоградов [6, с. 168].

Перше засідання відбулося 16 березня 1903 р. Обов'язки першого голови комісії виконував М. І. Миклашевський, який у грудні 1906 р. виїхав з Катеринослава, місце заступника голови посів директор Катеринославського комерційного училища А. С. Синявський. Секретарем («правитель дел») було обрано викладача Катеринославського комерційного училища І. Ф. Вертоградова. Товариство істориків, архівістів, етнографів, археологів та краєзнавців на Катеринославщині діяло у 1903–1916 рр.

З метою виконання завдань, пов'язаних з історією та архівною справою, охороною та збереженням пам'ятників, створенням персонального документного фонду краю комісії потрібна була бі-

бліотека як губернський центр краєзнавства [9, с. 204]. На думку членів комісії, збережені матеріали мають велику історичну цінність для майбутніх поколінь і є корисними для дослідників того часу. Секретар комісії І. Ф. Вертоградов підкреслював, що одним з головних завдань комісії повинно стати створення бібліотеки, яка складалася б з праць з історії, археології, етнографії та історичної географії нашого краю. Про підвищену увагу до цього факту свідчать порушені питання на засіданні від 23 квітня 1903 р.

Про різнобічну просвітницьку діяльність комісії, до якої входила і бібліотечна секція, свідчать протоколи засідань, що опубліковані у «Летописях». За перший рік діяльності комісія отримала понад 60 примірників «Отчетов», «Праць», «Заметок», «Известий» від колег Пермської, Чернігівської, Володимирської, Тверської, Таврійської, Ярославської, В'ятської, Оренбурзької архівних комісій, Товариства дослідників Волині, Товариства дослідників Астраханського краю, Московського та Петербурзького археологічних товариств. Географічні межі співпраці були широкими та розгалуженими. Значну роль у створенні бібліотечного осередку відіграли мариупольські та олександрівські навчальні заклади, зокрема жіноча та класична гімназії. Варто звернути увагу на вагому допомогі товариству у кількості 12 брошур серійних видань «Историко-статистического и археологического описания» різних населених пунктів, що надійшли від І. Ф. Токмакова. Цінні персональні матеріали та документи містив рукопис «Биографического словаря замечательных деятелей и уроженцев Екатеринославской губернии» (24 особи).

З перших років діяльності комісія постійно підтримувала книгообмін з іншими установами та організаціями, що мало велике значення у процесах поширення знань та обміну досвідом. Серед подарованих видань варто зазначити краєзнавчі видання, зокрема «Памятные книжки», «Адрес-календарь на 1989 год», «Новороссийский календарь на 1893 год», «Межевая книга деревни Бельской», «Русская провинция и областной исторический съезд». Джерела містять інформацію про осіб, що із задоволенням передавали комісії потрібну за часом і корисну за читачким призначенням літературу: О. І. Єгоров, І. Ю. Попов, Г. І. Белінський, М. І. Миклашевський, В. Н. Сторожено, А. С. Синявський. На засіданнях А. С. Синявський проводив короткий огляд книжкових новинок, звертаючи увагу на зміст видань та рекомендації для читання краєзнавцям [8, с. 198, 199].

Комісія мала широку програму щодо виявлення та збирання праць з усіх галузей знань стосовно Катеринославської губернії. Ці задуми мали реалі-

зуватися у створенні повного бібліографічного покажчика праць краєзнавчого змісту. До членів комісії належали професори, викладачі місцевих навчальних закладів, музейні працівники та культурно-освітні діячі. На перших засіданнях новостворене товариство обрало своїми членами професорів Київського університету, Новоросійського університету, Харківського університету, Московського університету, Юр'ївського університету (Д. І. Багалій, М. Ф. Сумцов, Д. І. Яворницький, А. М. Ясинський, В. І. Пічета). За інформацією українського вченого В. П. Ляхощького, молодий І. Огієнко без офіційного членства та на добровільних засадах брав участь у діяльності Катеринославської вченої архівної комісії. У 1904 р. за заслуги перед Комісією та просвітницьку діяльність катеринославський губернатор (1900–1904), граф Ф. Е. Келлер був обраний почесним членом КВАК. У 1910 р. КВАК мала 11 почесних членів та 54 дійсних членів [4, с. 220].

Не залишалися поза увагою комісії проблеми стану архівів та їх збереження. Серед церковних архівів підвищену увагу привертала архів Самарського монастиря (Новомосковськ). Ці важливі питання виносили на обговорення земські діячі С. А. Бродницький, Я. Г. Гололобов, М. В. Биков. Прийняті комісією рішення не дозволяли ліквідувати або знищувати архівні справи без їхнього дозволу, що того часу мало місце. Актуальними залишаються думки Д. І. Яворницького про роль архівних документів як писемних пам'яток у вивченні побуту та звичаїв краю [10, с. 2].

Члени комісії мали на меті збирання різноманітних видань, але більшу увагу звертали на історико-етнографічні матеріали. Вагомі внески зроблено дослідником запорозької старовини, документалістом рукописної спадщини К. В. Болсуновським у кількості 5 примірників брошури «Русские монетные гривны, их форма и происхождения». Вагомими дарунками стали книги М. І. Буличева («Исследования некоторых изображений на древних русских деньгах. Вып. 1. СПб., 1904») [9, с. 202]. Я. П. Новицький поповнив бібліотеку книгами з історії міста Олександрівська та повіту. В. А. Біднов подарував літературу з історії церковного життя («Отношение Астраханских иерархов к местной семинарии»).

Крім того, бібліотека зберігала рукописні матеріали, зокрема краєзнавчі колекції відомих українських істориків та місцевих активних діячів Г. І. Маркевича, Д. І. Яворницького, М. В. Бикова, з якими вони виступали на засіданнях осередку. Доречно додати, що Д. І. Яворницький підкреслював наукову цінність сімейних архівів, зокрема родин Синельникових, Алексєєвих, Комстадіусів, Байдаків, Малама, як ґрунтовних джерел з вивчення історії повсякдення та української персоналістики [7, с. 183].

Таким чином, поповнення бібліотеки відбувалося за двома напрямками: шляхом книгообміну та отримання дарунків, про що свідчать звіти бібліотекарів про нові надходження. З початку існування комісія, з метою обміну досвідом, підвищення фахового рівня членів та вивчення нових дослідницьких методів, підтримувала тісні зв'язки з Одеським товариством історії та старовини. Вищезазначене віддзеркалювалося на сторінках «Записок Императорского Одесского общества истории и древностей» (тт. 23, 24). Керівництво Катеринославської комісії підтримувало наукові зв'язки з понад 10 архівними комісіями, Київським науковим товариством тощо. У 1910–1911 рр. бібліотека комісії отримала цінні історичні видання: «Столетие Военного Министерства», «Стороженки: семейный архив», «История Харьковского университета» Д. І. Багалія.

Діяльність комісії була відомою за межами губернії, про що свідчать численні прохання від різних організацій щодо надсилання примірників «Летописей» (друкованого видання товариства), зокрема Музею української старовини В. В. Тарновського у Чернігові, Московського Рум'янцевського музею. Архівні та бібліотечні матеріали допомагали членам комісії і тим, хто цікавився старовиною, розширити кругозір, підвищити фаховий рівень, поглибити знання з краєзнавчих питань, вести наукові пошуки за обраною тематикою [13, с. 17].

Значну увагу члени комісії приділяли розширенню географічних меж спілкування. Так, у 1905 р. викладач Катеринославської духовної семінарії В. О. Біднов ініціював питання про співпрацю з Товариством імені Т. Г. Шевченка у Львові, яке на той час було вже відомою культурно-просвітницькою організацією [11, с. 12]. Члени Катеринославської комісії мали можливість працювати з виданнями професора Львівського університету М. С. Грушевського з історії південної та західної Русі. У 1905 р. директор Катеринославського комерційного училища А. С. Синявський презентував підготовлену М. С. Грушевським працю «История украинского народа». Висока оцінка, надана культурно-освітнім діячем, свідчила про широку обізнаність та глибокі історичні знання доповідача. Перше наукове видання з історії українського народу, за словами А. С. Синявського, комісія повинна мати для своїх членів та краєзнавців губернії. На державному рівні комісія мала офіційні стосунки з Державною думою, яка надсилала стенографічні звіти засідань (1910–1911), Сенатським архівом у Санкт-Петербурзі, який передав до Катеринослава укладений каталог документів та справ (1911 р.) [5, с. 270; 10, с. 6].

У 1905 р. бібліотечне зібрання осередку поповнили брошури полтавського дослідника І. Ф. Павловського, рукописний твір катеринославського лікаря М. В. Симонова «Записки врача: в 2 ч.», книга полтавського дослідника М. В. Пірського «Описание Кобелякского уезда». У 1909 р. до фондів бібліотеки надійшли праці вченого-ботаніка І. Я. Акінфієва «Екатеринослав с 80-х годов прошлого столетия. Воспоминание старожила», одна зі статей якого була присвячена місцевому етнографу Г. А. Залюбовському; білоруського історика В. І. Пічети «Падение крепостного права в России». До цього переліку доречно додати статті Д. І. Яворницького з новими матеріалами про історика та етнографа М. Закревського [14, с. 248].

Цінним придбанням стала двотомна праця Федосія Макаревського «Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии» (1880 р.), яку А. С. Синявський та В. О. Біднов вважали бібліографічною рідкістю. Вагомими з генеалогічної історії були видання істориків та етнографів М. В. Стороженка та С. В. Фарфоровського. Грунтовний дарунок – бібліотека «Понтика» за редакцією академіка В. В. Латишева – надійшов від Імператорської академії наук [15, с. 259].

Комісія постійно заслуховувала доповіді бібліотекаря щодо нових надходжень книг та журналів. З метою отримання потрібної на той час літератури осередок підтримував зв'язки з редакціями, видавництвами, церковно-археологічними товариствами Чернігова, Полтави, Харкова, Києва, Одеси, Херсона, Катеринодара. До участі у «Летописях» члени КВАК запрошували вчених інших міст та губерній. Комісія постійно прислухалася до бібліотечних проблем і підтримувала розвиток бібліотеки. Так, у 1912 р. була прийнята постанова про друкування каталогу бібліотечних видань, який є цінним довідково-пошуковим апаратом. Члени комісії цікавилися розвитком бібліотечної справи губернії, зокрема долею місцевих бібліотек після їх закриття: розпорощена чи продана.

Власного приміщення осередок не мав. Засідання відбувалися у приміщенні Катеринославського комерційного училища. Архів зберігався у музеї імені О. М. Поля (1909–1910 рр.). Можна припустити, що бібліотека розташовувалася у Комерційному училищі. Читачами місцевого осередку були різні за фахом та віком діячі, яких об'єднувала любов та шана до рідного краю, його вікової історії, звичаїв, традицій, особистостей. Серед відвідувачів бібліотеки Катеринославської комісії варто зазначити катеринославського губернатора К. М. Шидловського (1909–1910), істориків Д. І. Яворницького, Д. І. Дорошенка, В. Д. Машукова, Я. П. Новицького, томського

професора, медика М. О. Роговича, просвітянина Є. С. Вирового [2, с. 21–25].

Активну позицію у діяльності осередку мали бібліотекарі – діячі, що виконували обов'язки бібліотекаря. На жаль, постійного бібліотекаря комісія не мала. За період функціонування товариства відомими є 6 осіб, які опікувалися бібліотечними справами. У перші роки діяльності окремої посади бібліотекаря комісія не мала, що негативно позначалося на результатах роботи. З 1903 по 1906 р. обов'язки бібліотекаря виконував секретар комісії, викладач Катеринославського комерційного училища І. Ф. Вертоградов. За сумлінну і копійку працю з питань організації бібліотеки та підготовки друкованих видань у 1906 р. діяч отримав подяку та слова глибокої вдячності [12, с. 13, 14].

У 1906 р. за рекомендацією І. Ф. Вертоградова на цю посаду обрали викладача Катеринославської класичної гімназії, автора статей про місцевих діячів, українських істориків, краєзнавчих оповідей В. В. Данилова. Працюючи в одеських бібліотеках, В. В. Данилов звертав увагу на читацьку аудиторію. У зв'язку з переїздом діяча до Одеси з 1907 р. по 1909 р. посаду бібліотекаря обіймав викладач Катеринославської чоловічої гімназії В. Ф. Адамов. Після його заяви у 1909 р. відповідальним за бібліотечні справи призначено Я. В. Локтя, викладача історії та географії Класичної гімназії, який наприкінці поточного року виїхав до Луганська [14, с. 247].

З 1910 по 1913 р. за нові надходження до комісії відповідав історик, політичний та громадський діяч Д. І. Дорошенко, який на запрошення А. С. Синявського викладав у Катеринославському комерційному училищі. У зв'язку з переїздом Д. І. Дорошенка до Києва його обов'язки виконував Є. С. Вировий, український видавець, знавець та шанувальник української літератури, член Катеринославської «Просвіти». У 1915 р. він звітував про нові надходження у кількості 22 книг до бібліотеки комісії. Незважаючи на плінність відповідного персоналу, бібліотека плідно розвивалася та якісно виконувала інформаційну, наукову, просвітницьку функції краєзнавчого центру.

Висновки. Підсумовуючи, зазначимо, що бібліотечна діяльність Катеринославської вченої архівної комісії на початку ХХ ст. була тісно пов'язана з метою та завданнями товариства. Вирішальну роль у створенні ґрунтового осередку відігравала бібліотека та її наповнення. Серед джерел комплектування книгозібрання першорядне місце посідали активний книгообмін та приватні дарунки. Важливу роль у реалізації задуманих проєктів та вирішенні проблемних питань відігравали бібліотекарі, обов'язки яких сумлінно виконували члени комісії – активні мешканці Катеринославщини та відомі українські діячі.

Бібліографічні посилання

- Абросимова, С. В. & Журба, О. І. (1992). Археографічна діяльність Катеринославської ученої архівної комісії. *Український археографічний щорічник* (вип. 1), 34–46. Київ.
- Абросимова, С. В., Журба, О. І., Кравець М. В. (Уклад.) (1991). *Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии (1904–1915): библиогр. довід*. Київ.
- Лучка, Л. М. (2013). Революція 1905–1907 років та розвиток бібліотечної справи на Катеринославщині. *Проблеми політичної історії України: зб. наук. пр.* (вип. 8), 86–97. Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ.
- Ляхощкий, В. (2000). *Тільки книжка принесе волю українському народові...* Київ: Вид-во ім. Олени Теліги.
- Отчет о деятельности Екатеринославской ученой архивной комиссии (далі – ЕУАК), 14 ноября 1909 г. по 1 января 1911 г. (1911). *Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии* (вып. 7), 266–271. Екатеринослав: Тип. губернского земства, 1911.
- Протокол № 1 открытия Губернской ЕУАК, 16 марта 1903 г. (1904). *Летопись ЕУАК* (вып. 1), 167–171. Екатеринослав: Тип. губ. земства.
- Протокол № 2 заседания ЕУАК, 23 апреля 1903 г. (1904). *Летопись ЕУАК* (вып. 1), 171–185. Екатеринослав: Тип. губ. земства.
- Протокол № 4 заседания ЕУАК, 30 ноября 1903 г. (1904). *Летопись ЕУАК* (вып. 1), 192–201. Екатеринослав: Тип. губ. земства.
- Протокол № 5 заседания ЕУАК, 3 мая 1904 г. (1904). *Летопись ЕУАК* (вып. 1), 200–206. Екатеринослав: Тип. губ. земства.
- Протокол № 7 заседания ЕУАК, 20 марта 1905 г. (1909). *Летопись ЕУАК* (вып. 5), 1–9. Екатеринослав: Тип. губ. земства.
- Протокол № 8 заседания ЕУАК, 22 мая 1905 г. (1909). *Летопись ЕУАК* (вып. 5), 11–12. Екатеринослав: Тип. губ. земства.
- Протокол № 9 заседания ЕУАК, 5 декабря 1906 г. (1909). *Летопись ЕУАК* (вып. 5), 13–14. Екатеринослав: Тип. губ. земства.
- Протокол № 11 заседания ЕУАК, 25 ноября 1907 г. (1909). *Летопись ЕУАК* (вып. 5), 16–18. Екатеринослав: Тип. губ. земства.
- Протокол № 15 заседания ЕУАК, 14 ноября 1909 г. (1910). *Летопись ЕУАК* (вып. 6), 246–249. Екатеринослав: Тип. губ. земства.
- Протокол № 19 заседания ЕУАК, 26 сентября 1910 г. (1910). *Летопись ЕУАК* (вып. 6), 259–260. Екатеринослав: Тип. губ. земства.
- Тележняк, К. О. (2014). Катеринославська вчена архівна комісія та колекції писемних пам'яток. *Грані* (3), 120–125.
- Abrosymova, S. V. & Zhurba, O. I. (1992). Arkheohrafichna diialnist Katerynoslavskoi uchenoi arkhiv-noi komisii [Archaeological activity of Katerinoslav scientific archival commission]. *Ukrainskyi arkheohrafichnyi shchorichnyk* (1), 34–46. (in Ukrainian).
- Abrosymova, S. V., Zhurba, O. I., Kravetz, M. V. (Uklad.) (1991). *Letopys Ekaterynoslavskoi uchenoi arkhivnoi komysyy (1904–1915)*. [Chronicle of Katerinoslav scientific archival commission] (1991). Kyiv. (in Ukrainian).
- Luchka, L. M. (2013). Revoliutsiia 1905–1907 rokiv ta rozvytok bibliotechnoi spravy na Katerynoslavshchyni [Revolution of 1905–1907 and development of librarianship in Katerinoslav region]. *Problemy politychnoi istorii Ukrainy* (8), 86–97. (in Ukrainian).
- Liakhotskyi, V. (2000). *Tilky knyzhka prynese voliu ukrainskomu narodovi...* [Only the book will give freedom to Ukrainian people]. Kyiv: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy. (in Ukrainian).
- Otchet o deiatelnosti Ekaterynoslavskoi uchenoi arkhivnoi komysyy (dali – EUAK), 14 noiabria 1909 h. po 1 yanvaria 1911 h. (1911). [Report on the activities of Katerinoslav scientific archival commission, November 14, 1909 – January 1, 1911] *Letopys Ekaterynoslavskoi uchenoi arkhivnoi komysyy* (7), 266–271. (in Ukrainian).
- Protokol № 1 otkrytyia Hubernskoi EUAK, 16 marta 1903 h. (1904). [Protocol № 1 of opening of Katerinoslav provincial scientific archival commission, March 16, 1903] *Letopys EUAK* (1), 167–171. (in Ukrainian).
- Protokol № 2 zasedanyia EUAK, 23 aprelia 1903 h. (1904). [Protocol № 2 of Katerinoslav scientific archival commission meeting, April 23, 1903]. *Letopys EUAK* (1), 171–185. (in Ukrainian).
- Protokol № 4 zasedanyia EUAK, 30 noiabria 1903 h. (1904). [Protocol № 4 of Katerinoslav scientific archival commission meeting, November 30, 1903]. *Letopys EUAK* (1), 192–201. (in Ukrainian).
- Protokol № 5 zasedanyia EUAK, 3 maia 1904 h. (1904). [Protocol № 5 of Katerinoslav scientific archival commission meeting, May 3, 1904]. *Letopys EUAK* (1), 200–206. (in Ukrainian).
- Protokol № 7 zasedanyia EUAK, 20 marta 1905 h. (1909). [Protocol № 6 of Katerinoslav scientific archival commission meeting, March 20, 1905]. *Letopys EUAK* (5), 1–9. (in Ukrainian).
- Protokol № 8 zasedanyia EUAK, 22 maia 1905 h. (1909). [Protocol № 8 of Katerinoslav scientific archival commission meeting, May 22, 1905] *Letopys EUAK* (5), 11–12. (in Ukrainian).
- Protokol № 9 zasedanyia EUAK, 5 dekabria 1906 h. (1909). [Protocol № 9 of Katerinoslav scientific archival commission meeting, December 5, 1906]. *Letopys EUAK* (5), 13–14. (in Ukrainian).
- Protokol № 11 zasedanyia EUAK, 25 noiabria 1907 h. (1909). [Protocol № 11 of Katerinoslav scientific archival commission meeting, November 25, 1907]. *Letopys EUAK* (5), 16–18. (in Ukrainian).
- Protokol № 15 zasedanyia EUAK, 14 noiabria 1909 h. (1910) [Protocol № 15 of Katerinoslav scientific archival commission meeting, November 14, 1909]. *Letopys EUAK* (6), 246–249. (in Ukrainian).
- Protokol № 19 zasedanyia EUAK, 26 sentiabria 1910 h. (1910). [Protocol № 19 of Katerinoslav scientific archival commission meeting, September 26, 1910]. *Letopys EUAK* (6), 259–260. (in Ukrainian).
- Telezhniak, K. O. (2014). Katerynoslavska vchena arkhivna komisiia ta kolektsii pysemnykh pamiatok [Katerinoslav scientific archival commission and collections of written memorials]. *Hrani* (3), 120–125 (in Ukrainian)

References

Надійшла до редколегії 18.05.2018

УДК 930
LCC D804.348

М. В. Стрільчук

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Голокост в Україні: історіографічний аспект

Проаналізовано вітчизняну історіографію з історії Голокосту та охарактеризовано основні форми репрезентації теми у наукових працях вітчизняних дослідників. Виокремлено основні тенденції та етапи дослідження історії Катастрофи українськими істориками. Охарактеризовано особливості висвітлення теми радянською історіографією. Простежено суспільно-політичну обумовленість вивчення історії Голокосту на різних історіографічних етапах.

Ключові слова: історіографія; остаточне вирішення єврейського питання; Катастрофа; історіографічний образ.

Стрільчук М. В. Холокост в Украине: историографический аспект

Проанализирована отечественная историография истории Холокоста и охарактеризованы основные формы репрезентации темы в научных трудах отечественных исследователей. Выделены основные тенденции и этапы исследования истории Катастрофы украинскими историками. Охарактеризованы особенности освещения темы советской историографией. Прослежена общественно-политическая обусловленность изучения истории Холокоста на различных историографических этапах.

Ключевые слова: историография; окончательное решение еврейского вопроса; Катастрофа; историографический образ.

Strilchuk M. V. The Holocaust in Ukraine: historiographical aspect

The national historiography of the Holocaust was analyzed in the article. The author described the main forms of representation of the theme in the Ukrainian researchers' papers. The main trends and stages of Holocaust Studies in Ukraine were determined. The author analyzed the socio-political conditionality of the Holocaust historiography in different stages, from Soviet time till modernity. The author concluded that Ukrainian historians focuses on the key points of the history of the Holocaust in their papers: anti-Semitic propaganda in the occupied territory of Ukraine, the methods and forms of Jewish resistance to the Nazis, Ukrainian-Jewish relations during the Second World War, politics and culture of the memory of the Holocaust.

Keywords: Historiography; Final Solution; Shoah; Historiographical Image.

Постановка проблеми. Історія Голокосту сьогодні викликає чималий інтерес вчених по всьому світу, що засвідчується постійним зростанням різної за змістом та обсягом наукової та публіцистичної літератури. У пострадянський період тема набула неабиякого звучання і в Україні.

Із розпадом СРСР і проголошенням державної незалежності його складових було створено сприятливі умови для формування інших наукових ракурсів висвітлення різноманітних аспектів національної історії народів Радянського Союзу. Формування нових незалежних держав стало ру-

шійним чинником для творення нової історіографічної ситуації у пострадянських країнах. Окрім поступового звільнення вітчизняної історичної науки від монополії марксистських підходів, 90-ті рр. XX ст. позначилися активізацією інтересу до раніше замовчуваних і малодосліджених сюжетів, до яких можна віднести історію єврейського народу загалом і Голокосту, зокрема.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. Як засвідчує огляд історіографії проблеми, фактографічне опрацювання Голокосту значно випереджає її узагальнююче осмислення. Окремі аспекти іс-

торіографії історії Голокосту було розглянуто у вступних розділах у монографіях та наукових статтях, зокрема, І. Щупака, С. Гузенкова, А. Портнова, І.-П. Химки та ін. (Гузенков, 2013; Портнов, 2017; Щупак, 2016). У 2017 р. було опубліковано монографію київського дослідника О. Гончаренка, де він аналізує вітчизняний історіографічний дискурс та відображення у ньому історії Голокосту на теренах Райхскомісаріату «Україна». Утім, не викликає сумнівів важливість теоретичного й рефлексивного ракурсу в опрацюванні проблематики.

Метою роботи є виявлення стратегій і форм репрезентації історії Голокосту у вітчизняній історіографії, а також визначення основних тенденцій та етапів дослідження теми українськими істориками.

Виклад основного матеріалу. Початковий етап вивчення Голокосту пов'язаний із підготовкою в Радянському Союзі у 1940-і рр. матеріалів про злочини нацистів, що були вчинені ними на окупованій території СРСР. Відомо, що 6 січня 1942 р. нарком закордонних справ СРСР В. Молотов у своїй ноті до урядів тих країн, що підтримували дипломатичні відносини з Радянським Союзом, вперше визнав і засудив масові вбивства євреїв. У грудні того самого року було опубліковано повідомлення Інформбюро Народного Комісаріату іноземних справ про «здійснення гітлерівськими військами плану знищення єврейського населення Європи», у якому зазначалося й масове вбивство євреїв на окупованих територіях СРСР (Внешняя политика..., 1944).

Власне, вивчення історії Голокосту в СРСР розпочалося після видання актів Надзвичайної державної комісії з встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх посібників, яку було сформовано 2 листопада 1942 р. У тому самому році було створено Єврейський антифашистський комітет, діяльність якого сприяла розповсюдженню інформації про нацистські злочини щодо євреїв. Варто зазначити, що першими почали розробляти тему Катастрофи на окупованій території не професійні історики, а письменники і журналісти, зокрема члени Літературної комісії Єврейського антифашистського комітету (ЄАК): В. Лідін, М. Алігер, В. Іванов, Р. Фраерман та ін.

У перші післявоєнні роки у СРСР виходили публікації про долю євреїв, які опинилися у гетто. Написані вони були переважно мовою ідиш. У деяких працях висвітлювався опір нацистам – повстання в гетто та концтаборах. Ці публікації здебільшого мали мемуарний характер, тому що їх автори були свідками чи учасниками подій. Це, зокрема, книги В. Гроссмана «Україна без євреїв», «Треблінське пекло», Г. Смоляра та ін. (Гроссман; Подольский, 1996).

Щодо досліджень українських радянських істориків, то таких праць було небагато. Важливим є те, що вони не публікувалися, а так і залишилися в архівах України. Основна маса праць з історії Великої Вітчизняної війни в радянській Україні припадає на другу половину 1940-х рр. Зокрема, у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління (ЦДАВО) є звіти, доповідні записки, відгуки, праці з історії Великої Вітчизняної війни, підготовлені співробітниками республіканських та обласних комісій. Крім того, збереглися документи, в яких фігурує власне тема Голокосту: невидані статті, монографії та кандидатські дисертації, у деяких з яких тема знищення євреїв є центральною. Так, наприклад, у монографії П. Г. Городнього «УРСР у роки Великої Вітчизняної війни» описано вбивство євреїв у Бабиному Яру: «[...] було зібрано кілька десятків тисяч євреїв, у тому числі жінок і дітей різного віку; перед розстрілом всіх роздягали догола і били; першу відібрану для розстрілу групу примусили лізти на дно рову, вниз обличчям, і розстрілювали з автоматів; потім розстріляних німці засипали землею, на їх місце другим ярусом поклали наступну партію і знову розстрілювали з автоматів» (Абакунова, 2012).

За умов наростання політики державного антисемітизму в СРСР опрацювання теми Голокосту після 1949 р. було згорнуто. Процеси лібералізації суспільно-політичного життя в державі, що розпочалися після розвінчання культу особи Й. Сталіна, не внесли відповідних змін у радянську історіографію з цієї теми. Протягом другої половини 1950-х рр. і фактично до кінця 1980-х рр. радянська історична наука загалом та українська радянська історіографія зокрема не відокремлювали з контексту питань історії Другої світової війни проблему Голокосту і не досліджували її окремо. Деякі західні дослідники прямо звинувачують СРСР у придушуванні будь-яких публічних дискусій про Голокост. Так, Вільям Корі писав про «радянську спробу знищити Голокост у пам'яті євреїв та не-євреїв», а Мордехай Альтшулер у статті 1970 р. стверджував, що «стіна мовчання щодо Голокосту досі стоїть у Радянському Союзі, хоча тут і спостерігаються невеликі тріщини [...]»; брак публікацій, присвячених Голокосту радянських євреїв, а також напади на поему Є. Євтушенка «Бабин Яр» свідчать про цілеспрямовану політику придушення теми Голокосту в Радянському Союзі» (Gitelman, 1993).

Звичайно, згадки про Голокост були збережені на рівні індивідуальної пам'яті, у першу чергу – у родинних свідків та постраждалих. Однак специфічна доля євреїв ігнорувалася та була підпорядкована загальній ідеї жертвості мирних радянських громадян.

Така тенденція була підсилена ще й тим, що радянська історична наука знаходилася під партійно-урядовим контролем та мала виконувати чіткі політичні та пропагандистські завдання. Будь-які відхилення від офіційної точки зору, як підкреслив Я. Калакура, розглядалися як ревізйонізм і кваліфікувалися як антирадянська пропаганда (Калакура, 2004). Посилення «антисіоністської пропаганди» радянської влади у 1960–1970-х рр., яка була пов'язана, насамперед, із подіями Шестиденної війни 1967 р. та загрозою поширення впливу сіонізму, також не сприяло розкриттю особливої долі євреїв та їх тотального знищення на расовій і національній основі.

Усі вищезазначені моменти, безумовно, мали вплив на наукові дослідження, які виходили в той час. Американський професор Ц. Гітельман справедливо підкреслив важливу особливість радянської історіографії: вона не просто «замовчувала тему Голокосту», але відмовлялася визнати її «унікальність», не виділяючи відомості про знищення євреїв нацистами в самостійну дослідницьку проблему (Gitelman, 1997).

У 60–80-ті рр. ХХ ст. тема геноциду євреїв була присутня лише фрагментарно в передмовях та коментарях до збірок документів, а також в узагальнюючих роботах про злочини нацистів та енциклопедіях. Їх автори зазвичай згадували про єврейські жертви насамперед у Німеччині та інших окупованих нацистами країнах.

У цей період також виходили багатотомні академічні праці з історії війни, в яких йшлося про окупаційний режим на теренах України та масові вбивства, але єврейська трагедія фактично замовчувалася, а поняття «євреї» було замінено «радянськими громадянами». Показовим у цьому плані є шеститомна «Історія Великої Вітчизняної війни», яка не має жодної згадки про євреїв, а такі понятті, як «антисемітизм» або «Голокост» відсутні у предметному покажчику (История Великой Отечественной, 1961). Хоча у третьому томі наявна інформація про айнзагруппи, які здійснювали знищення євреїв, а також згадано про Бабин Яр, слово «євреї» у будь-якій із цих сполук відсутнє. Так само відсутня інформація про єврейське населення загалом, навіть не у контексті Голокосту, в опублікованій 1982 р. «Історії Української РСР».

У період перебудови почали виходити дослідження, у яких робилася спроба висвітлення окупаційного періоду в Україні, і, зокрема, йшлося про систему гетто, концтаборів, опір нацизмові. Зокрема, М. Коваль та Т. Першина у своїх працях звернулися до окремих аспектів геноциду єврейського народу (Коваль, 1965; 1991). У роботі В. Ковалю фактично вперше у радянській історіографії було здійснено науковий аналіз природи та витоків нацистського антисемітизму, який був

ідеологічним підґрунтям геноциду євреїв Європи. У монографії було дано оцінку антиєврейській політиці Гітлера у Німеччині 1933–1939 рр.

Свого роду підсумки «радянського періоду» історіографії Голокосту, на думку вчених, підбито в енциклопедії «Велика Вітчизняна війна. 1941–1945 рр.», що була видана у Москві у 1985 р. (Великая Отечественная Война, 1985). Хоча вона не має окремої статті з історії Голокосту, тим не менше автори наводять дані про переслідування євреїв нацистами та знищення у таборах смерті, про допомогу радянських людей в уникненні євреями смерті. Окрема стаття у виданні присвячена гетто, котрі були визначені як «міські концтабори, що створювалися гітлерівцями на територіях окупованих країн» (Великая Отечественная Война, 1985). На думку авторів, «за роки війни фашисти знищили на окупованих територіях СРСР 700–900 тисяч євреїв, більша частина яких пройшла через гетто». Сучасні дослідники вважають такі цифри помилковими та заниженими, оскільки лише на території УРСР було вбито майже півтора мільйона євреїв.

Здобуття Україною державної незалежності стимулювало дослідження з історії України, у тому числі з історії українського єврейства. На початку 1990-х рр. було створено Асоціацію україністики, яку очолив І. М. Дзюба. Як зазначав Л. Фінберг, саме «конференції Асоціації стали першими науковими зібраннями, спроможними запропонувати суспільству нові, альтернативні радянським, парадигми осмислення історії та сучасності» (Фінберг, 2007).

На початку 1990-х рр. в Україні почали з'являтися перші наукові публікації з «остаточно-го вирішення єврейського питання». Як правило, це були дослідження регіонального характеру, які базувалися на місцевих архівних матеріалах, а тому були сфокусовані на окремих містах чи областях. Переважно це були статті, надруковані у наукових журналах або у збірниках доповідей наукових конференцій.

У цей час з'являються й перші монографії з теми. Це, зокрема, робота С. Єлисаветського з історії євреїв Бердичева, яких було знищено нацистами восени 1941 р. (Елисаветский, 1991). Я. Хонігсман у своєму дослідженні висвітлив етапи загибелі єврейської громади Львова: від створення гетто до депортації у табори смерті; Ю. Ляховицький сфокусував увагу на історії нацистського геноциду щодо харківських євреїв (Ляховицкий, 1991; Хонигсман, 1993).

Характерною ознакою вітчизняної історіографії історії Голокосту з 1990-х рр. стала публікація спогадів людей, яким вдалося вижити у роки Голокосту. Це, зокрема, щоденник Давида Стародинського про гетто в Одесі, який було опубліко-

вано 1991 р., поема колишнього в'язня того самого гетто Лева Рожецькіна, роман С. Поліщука «Купіль на площі» про окупацію Одеси та долю українських євреїв (Полищук, 1995). Зазначені твори, звичайно, не були позбавлені емоційної забарвленості, утім, погляд на минуле через особистісне його бачення дає змогу відтворити більш цілісний образ подій Другої світової війни, зокрема й історії Голокосту.

Для даного періоду характерна підвищена увага дослідників до трагедії Бабиного Яру. З одного боку, це було пов'язано із вшануванням у 1991 р. 50-ї річниці трагедії у Бабиному Яру, з іншого – до досліджень істориків спонукало й усвідомлення того, що саме на території України нацистами було встановлено своєрідний жахливий «рекорд»: тільки за два дні, 29–30 вересня 1941 р., тут було знищено більше 33 тисяч євреїв.

Підкреслимо, що увага до цієї теми не вщухає й дотепер: у вересні 2016 р. Україна вшановувала 75-ті роковини масових розстрілів у Бабиному Яру, наслідком чого стало звернення не лише українських, а й зарубіжних вчених до цього питання. Важливим явищем для української історіографії стало видання книги «Бабин Яр: Історія і пам'ять». Вона написана 12-ма вченими з різних країн світу та видана за ініціативи канадської організації УЄ («Українсько-Єврейська зустріч») українською та англійською мовами. У виданні проаналізовано події, що передували початку Голокосту на окупованій території України і, зокрема, в Києві; простежено розвиток подій, що були пов'язані з масовими розстрілами євреїв 29–30 вересня 1941 р. Окрему увагу автори ґрунтовного видання приділили вивченню пам'яті про трагедію Бабиного Яру в науці, суспільній думці, образотворчому мистецтві, музиці та літературі тощо.

Сучасні українські історики, зокрема Г. Абакунова та І. Щупак, пропонують виокремлювати 1996–2000 рр. як історіографічний період дослідження історії Голокосту (Щупак, 2016). Провідною рисою цього етапу стала публікація великої кількості наукових розвідок різноманітного характеру: від невеличких заміток і статей до дисертацій і монографій. Зауважимо, що регіональна специфіка Голокосту відходить на другий план, натомість на перший виходять роботи узагальнюючого характеру, які охоплюють окремі великі регіони України (зокрема, Галичину, Поділля), або всю територію сучасної України.

У цей період активізувалася робота із зібрання й обробки спогадів тих людей, які пережили Голокост. Одним із найбільш ґрунтовних збірників свідочств очевидців стала книга «В живих залишилися тільки ми» за редакцією Б. Забарка (Забарко, 2007). У подібних спогадах яскраво відображена

тема спасіння та спротиву єврейського населення. Мемуари дозволяють поглибити розуміння проблеми порятунку євреїв, а саме те, що спасіння було неможливим без допомоги місцевих жителів. Вони також розкривають різні стратегії виживання, до яких вдавалися євреї, що змогли уникнути розстрілу чи загибелі у гетто; висвітлюють мотиви та форми опору каральним загонам.

З початку 2000-х рр. розпочався новий етап у вивченні історії Голокосту, що засвідчила не лише активізація досліджень з цієї теми, але й осмислення трагедії представниками різних наук – філософами, істориками, політологами, психологами, юристами. В останні роки в українській історіографії почали з'являтися дослідження Голокосту крізь призму філософської думки. Серед таких варто назвати розвідку В. Суковатої, в якій було порівняно дві моделі філософського осмислення Другої світової війни – західну і радянську (Суковата, 2016).

Ширшою стає джерельна база досліджень та з'являється більше узагальнюючих праць. Безумовно, значною мірою це пов'язано зі створенням в Україні наукових інституцій з вивчення Голокосту, які видають наукову літературу з проблем Катастрофи. Варто назвати Український інститут вивчення Голокосту «Ткума» (Дніпро), Український Центр вивчення історії Голокосту (Київ), Харківський просвітницький центр «Голокост», Регіональний центр вивчення Голокосту у Львові тощо.

Слід зазначити, що і в останні роки зацікавленість істориків у дослідженні особливостей Голокосту в різних областях України не зменшується. Здебільшого це невеличкі повідомлення про той чи інший край, про увічнення пам'яті загиблих на місцях масових розстрілів, або публікації інтерв'ю з тими, хто пережив цю трагедію, із коментарями до них. Підвищується й науковий рівень регіональних досліджень, свідченням чого є, наприклад, кандидатські дисертації О. Суровцева «Голокост в Північній Буковині та на Хотинщині в роки Другої світової війни» (2006 р.), О. Гончаренка «Голокост на Київщині: загальні тенденції та регіональні особливості (1941–1944)», Ю. Радченка «Нацистський геноцид єврейського населення України на території прифронтової зони (1941–1943)», Р. Михальчука про Голокост на Рівненщині та ін., автори яких використовують різнопланові за змістом та характером до того невідомі архівні матеріали (Гончаренко, 2005; Медведовська, 2016; Михальчук, 2014; Радченко, 2012; Суровцев, 2000).

Що стосується основних питань у вивченні історії Голокосту, потрібно зауважити, що протягом перших двох періодів розвитку сучасної української історіографії основний наголос ставився

на таких темах, як розстріли євреїв на території України, діяльність айнзатцгруп, існування гетто і таборів, юденрати, опір нацистам, діяльність ОУН-УПА, регіональні дослідження, побудовані на місцевих матеріалах.

З початку 2000-х рр. акцент дещо змістився. Пріоритет почали набувати такі проблемні теми, як колаборація, рятування і допомога євреям, преса періоду окупації. Дослідження з цих питань проводяться найчастіше на регіональному рівні. Однією з найхарактерніших рис сучасної вітчизняної історіографії історії Голокосту є небачене до цього часу освоєння теми засобами формування нових комунікаційних можливостей. Насамперед ідеться про проведення різноманітних наукових конференцій, симпозіумів, семінарів з різноманітних питань Голокосту. Вони стали новою формою обговорення теми, яке дозволило встановити тісні наукові контакти із вченими з різних країн. Результатом цього стало багатократне збільшення якості історичних досліджень, створення умов для подолання герметичності національної історіографії. Це, у свою чергу, дало нові ракурси розуміння того, яким чином відбувалося знищення євреїв на українських землях.

Сьогодні українські історики виявляють усе більший інтерес до дослідження міжнародних відносин українців та євреїв протягом Другої світової війни, до висвітлення подій української історії, зважаючи на зв'язок з іншими національними групами. Певною мірою це пояснюється тим, що радянською історичною наукою ці сюжети ігнорувалися, що вимагає від сучасних істориків заповнення існуючих прогалин у вивченні теми. Варто згадати дослідження М. Гона (Гон, 2005; 2008), у значній кількості праць якого вивчено українсько-єврейські відносини у Галичині між двома світовими війнами та, зокрема, напередодні німецької окупації.

Важливий внесок у дослідження проблеми у цьому контексті зробила Ф. Винокурова, яка вивчала Голокост на Вінниччині та мала можливість інтегрувати до своїх праць чинник міжетнічних відносин (Винокурова, 2003; 2013). У 2009 р. вийшло третє видання ґрунтовної монографії Ж. Ковби «Людяність у безодні пекла: поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання» (Ковба, 2009). Основну увагу дослідниця зосередила на такій категорії населення, як рятівники – місцеве неєврейське населення, яке намагалось допомогти своїм сусідам-євреям, родичам або незнайомим людям. Використовуючи як документальні джерела, так і спогади, зібрані власноруч, авторка включає до поля зору набагато ширшу групу людей, ніж ті, що офіційно отримали звання Праведника народів світу.

У цьому контексті, безумовно, заслуговує на дослідницьку увагу довідник «Праведники народів світу», виданий Українським інститутом вивчення Голокосту «Ткума» у 2016 р. (Праведники народів світу, 2016). Це наукове видання є цікавим у першу чергу тому, що у ньому вперше зроблено спробу узагальнити відомості про Праведників – мешканців України, віднесених Яд-Вашем до різних національних списків.

Варто зауважити, що наукове вивчення історії Голокосту в Україні сьогодні не позбавлене суперечливих методологічних підходів до висвітлення цього явища. Це, у свою чергу, спричинило появу певних розбіжностей у розумінні Голокосту та відмінностей у тлумаченні певних фактів і подій. Зокрема, в українському науковому середовищі та публічному просторі тривають дискусії стосовно проблеми причетності та відповідальності українського народу за Голокост, (не)визнання Митрополита Греко-Католицької Церкви Андрея Шептицького Праведником народів світу, використання терміна «Голокост» для позначення подій Голодомору 1932–1933 рр., участі представників українського націоналістичного руху у знищенні євреїв та, зокрема, в активній участі у здійсненні Львівського погрому 1941 р., тощо. У середині 2000-х рр. академічна та суспільна дискусія щодо причетності українських націоналістів до здійснення політики Голокосту активізувалася у (західно-) українському середовищі, чому сприяла низка факторів: вихід друком книги Омара Бартова «Стерті» (поява якої стимулювало активне обговорення науковцями на шпальтах «України Модерної» та «Критики»), публікація монографії В. В'ятровича «Ставлення ОУН до євреїв» та рецензії І.П. Химки на неї, видання спогадів Євгена Наконечного про Голокост у Львові та ін.

Одним із перших про необхідність осмислення цього явища для українського майбутнього почав говорити відомий історик Я. Грицак, який у своїх есе та під час публічних лекцій популяризував тезу відомого американського історика Т. Дзаджа про «визнання провини за Голокост як вступний квиток до сучасної Європи».

Ще одним напрямом досліджень у галузі Голокосту, який набуває поширення та викликає дискусії серед науковців, є так звані Memory Studies. Вивчення політики та культури пам'яті про знищення євреїв, комеморації Голокосту – тобто увічнення у міському просторі – викликає цікавість все більшої кількості українських істориків. Розвідки А. Подольського А. Портнова, О. Іванової, М. Тяглого стосуються переважно різних аспектів збереження пам'яті про Голокост в Україні, мають згадки про аналогічні процеси в інших країнах. Не можна не погодитися з тезою А. Портнова про те, що після здобуття Україною незалежності швидко

увиразнилися регіональні диспропорції у збереженні пам'яті про єврейське минуле: у Галичині, де нині майже немає єврейських громад, старовинні синагоги та цвинтарі перебувають у занедбаному стані, а «у Дніпрі – місті із впливовою єврейською громадою – не тільки відреставровано синагогу, а й відкрито найбільший у Європі громадський єврейський центр із музеєм історії євреїв України» (Портнов, 2013).

Висновки. Отже, як бачимо, питання дослідження теми «остаточного вирішення єврейського питання» на території України було висвітлено у цілій низці наукових робіт: статей, повідомлень, дисертацій та монографій. В Україні поступово створюється вітчизняна наукова школа з вивчення трагедії Голокосту, що не позбавлено певних труднощів, адже дослідження цієї проблематики у нашій державі фактично ведуться лише протягом 25 років, тоді як західна традиція вивчення Шоа сягає ще 1950-х рр.

Бібліографічні посилання

- Абакунова, Г. (2012). Знищення євреїв на окупованих нацистами радянських територіях в історіографії радянської України 40-х років ХХ ст. *Матеріали Міжнародної конференції «Злочини тоталітарних режимів в Україні: Науковий та освітній погляд» (21–22 листопада 2009 р., Вінниця)*, 90–100. Київ: НІОД; Український центр вивчення історії Голокосту.
- Венгер, А., Каковкіна, О. (2015). Голокост у спогадах неєвреїв (за матеріалами Сталіндорфського району Дніпропетровської області). *Проблеми історії Голокосту* (вип. 7), 6–15.
- Винокурова, Ф. (2013). Єврейський опір у контексті особистісного вибору: документальні свідчення, інтерпретації, роздуми. *Проблеми історії Голокосту* (6), 26–58.
- Винокурова, Ф. А. (2003). *Фонди Державного архіву Вінницької області як джерело з історії долі євреїв під час німецько-румунської окупації 1941–1944 рр.*: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Київ.
- Вінцовський, Т. та ін. (2010). Окупаційний режим в губернаторстві «Трансністрія». В *Україна у Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси*. (т. 1), 413–446. Київ: Наукова думка.
- Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны: в 3-х тт.* (1944). (Т. 1), 322–326. Москва.
- Гон, М. М. (2005). *Із кривдою на самоті: Українсько-єврейські взаємини на Західноукраїнських землях у складі Польщі (1935–1939)*. Рівне: Волинські обереги.
- Гон, М. М. (2008). Проблема національного ренесансу євреїв Галичини у 20-ті рр. ХХ ст. *І – Незалежний культурологічний часопис: наук.-практ. видання* (51), 170–183.
- Гончаренко, О. М. (2017). *Голокост на теренах Райхскомісаріату «Україна» у вітчизняному історіографічному дискурсі (1941–2016 рр.)*. Дніпро – Переяслав-Хмельницький: Український інститут вивчення Голокосту «Ткума».
- Гончаренко, О. М. (2005). *Голокост на території Київщини: загальні тенденції та регіональні особистості (1941–1944 рр.)*: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Черкаси.
- Гриневиц, В. & Магочій, П.-Р. (Ред.) (2016). *Бабин Яр: Історія і пам'ять*. Київ: Дух і Літера.
- Гроссман, В. (б/д). *Україна без євреїв* [Пер. с идиш Р. Баумволь]. Получено из http://www.jewniverse.ru/RED/Grossman/jewish/jews_free_ua.htm
- Гузенков, С. (2013). Українська історіографія і тема Голокосту. *Запорожские еврейские чтения. Доклады и сообщения (27–28 апреля 2012 г.)*, 73–81.
- Дойч, М. (2011). *Історія Міни. Спогади лікаря про Голокост*. Київ: Дух і літера.
- Евстафьева, Т. & Нахманович, В. (Сост.) (2004). *Бабий Яр: человек, власть, история. Документы и материалы: в 5 кн.* (Кн. 1. Историческая топография. Хронология событий). Киев: Внешторгиздат.
- Евтушенко, Е. (1961). *Бабий Яр. Литературная газета*, 19 сент.
- Елисаветский, С. Я. (1991). *Бердичевская трагедия*. Киев.
- Забарко, Б. М. (ред.-сост.). (2007). *Жизнь и смерть в эпоху Холокоста: свидетельства и документы*. Киев.
- Забарко Б. (Ред.-сост.). (2013). *Мы хотели жить... Свидетельства и документы* (Кн. 1–2). Київ: Дух і літера.
- Іванова, Е. (2008). Региональные особенности коллективной памяти студентов о Холокосте в современной Украине. *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі* (2 (4)), 9–28.
- Калакура, Я. С. (2004). *Українська історіографія: курс лекцій*. Київ: Генеза.

- Коваль, В. С. (1991). *Путь к Бабьему Яру* (Германский антисемитизм: история, теория, политика). *Историчні зошити* (5).
- Коваль, М. (1965). *Історія пам'ятає! (Кривавий шлях фашистів на Україні)*. Київ.
- Ковба, Ж. (1998). *Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання»*. Київ.
- Козлов, М. М. (Гл. ред.) (1985). *Великая Отечественная война 1941–1945: энциклопедия*. Москва: Сов. энциклопедия.
- Круглов, А. та ін. (2016). *Холокост в Украине: Рейхскомиссариат «Украина», Губернаторство «Транснистрия»: моногр.* Дніпро: Украинский институт изучения Холокоста «Ткума»; ЧП «Лири ЛТД».
- Кузнецов, А. В. (1966). *Бабий Яр. Роман-документ. Журнальный вариант*. Москва: «Юность».
- Ляховицкий, Ю. М. (1991). *Попранная медуза («Книга Дробницкого Яра»): свидетельства, факты, документы о нацистском геноциде еврейского населения Харькова в период оккупации 1941–1942 гг.* (вып. 1). Харьков: Основа.
- Марочко, В. (2006). Роберт Конквест про Голокост та Голодомор. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки* (15), 365–373.
- Медведовська, А. Ф. (2013). До питання про сучасну українську історіографію Голокосту. *Сторінки історії* (вип. 35), 189–196.
- Медведовська, А. (2016). Рецепція Голокосту в суспільній думці пізньорадянської доби (1950–80-ті рр.). *Проблеми історії Голокосту* (вип. 8), 135–144. Дніпропетровськ.
- Михальчук, Р. (2014). *Голокост на території Рівненщини під час німецької окупації (1941–1944 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01*. Острог.
- Михман, Д. (2005). *Историография Катастрофы. Еврейский взгляд: концептуализация, терминология, подходы и фундаментальные вопросы [пер. с англ.]. Академическая серия «Библиотека Холокоста “Ткума”»* (вып. 1). Днепропетровск: Центр «Ткума», ООО Независимая издательская организация «Дива».
- Нацистський «новий порядок» в містах України: Збірка фотографій та документів з фондів Музею «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні»*. (2015). Дніпропетровськ: Ін-т «Ткума».
- Подольський, А. Ю. (1996). *Нацистський геноцид щодо євреїв України (1941–1944 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05*. Київ.
- Полищук, С. (1995). *Купель на площаді: роман*. Одеса: Весть.
- Портнов, А. (2013). *Історії для домашнього вжитку: Есеї про польсько-російсько-український трикутник пам'яті*. Київ: Критика.
- Поспелов, П. Н. (Ред.). (1961). *История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941–1945* (т. 3). Москва.
- Праведники народів світу: Довідник*. (2016). Дніпро: Український інститут вивчення Голокосту «Ткума».
- Радченко, Ю. (2011). «Його чоботи та есесівська форма були забризкані кров'ю...»: таємна польова поліція, поліція безпеки та СД, допоміжна поліція у терорі щодо євреїв Харкова (1941–1943 рр.). *Голокост і сучасність: Студії в Україні і світі: науковий часопис* (2 (10)), 46–86. Київ: Український центр вивчення Голокосту.
- Радченко, Ю. Ю. (2012). *Нацистський геноцид єврейського населення України на території прифронтової зони (1941–1943 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01*. – Харків.
- Славик, Ю. (2017). *Шлях до Аушвіцу: Голокост на Закарпатті*. Дніпро: Український інститут вивчення Голокосту «Ткума».
- Сугацька, Н. (2006). Масове знищення єврейського населення в сільській місцевості на Півдні України у період німецької окупації (1941–1943 рр.). *Південний архів (історичні науки)* (вип. XXII), 280–284. Херсон.
- Суковатая, В. (2016). Осмысление Холокоста как источник формирования философии Другого во второй половине XX в. *Проблеми історії Голокосту* (вип. 8), 145–160. Дніпропетровськ.
- Суровцев, О. А. (2000). *Голокост у Північній Буковині та Хотинщині в роки Другої світової війни: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01*. Чернівці.
- Тяглий, М. (2005). *Места массового уничтожения евреев Крыма в период нацистской оккупации полуострова (1941–1944): справочник*. Симферополь.
- Фінберг, Л. (2007). Деякі сторінки становлення юдаїки в Україні. *Той, хто відродив Могилянку: зб. до 60-ліття В'ячеслава Брюховецького* [Упоряд.: В. Моренець, В. Панченко, Т. Ярошенко], 514–525. Київ: Видавн. дім «Києво-Могилянська академія».
- Хешелес, Я. (2011). *Глазами двенадцатилетней девочки*. Киев.
- Химка, І.-П. (б/д). *Рецепція Голокосту в посткомуністичній Україні*. Отримано з <http://uamoderna.com/md/223–223>
- Хонигсман, Я. (1993). Катастрофа львівського єврейства. Львів.
- Щупак, І. (2006). Нацистська антисемітська пропаганда серед місцевого населення України. *Проблеми історії Голокосту* (вип. 3), 147–175.
- Щупак, І. Я. (2017). Українські рятівники євреїв під час Голокосту: питання історіографії. *Історіографічні дослідження в Україні* (вип. 27), 240–303.
- Щупак, І. Я. (2016). Уроки Голокосту в українській історичній науці та освіті: від наративу до осмислення й постановки суспільного питання про покаяння (до 75-ї річниці трагедії Бабиного Яру). *Український історичний журнал* (4), 152–172.
- Gitelman, Z. (1997). Politics and the Historiography of the Holocaust in the Soviet Union. *Bitter Legacy: Confronting the Holocaust in the USSR*, 14–43. Bloomington: Indiana University Press.
- Gitelman, Z. (1993). Soviet Reactions to the Holocaust, 1954–1991. *The Holocaust in the Soviet Union. Studies and Sources on the Destruction of the Jews in the Nazi-Occupied Territories of the USSR, 1941–194* [Ed. By L. Dobroszycki, J. S. Gurock], 3–28. N. Y.; L.: M. E. Sharpe.
- Portnov, A. (2017). The Holocaust in the Public Discourse of Post-Soviet Ukraine. *War and Memory in Russia, Ukraine and Belarus* [Foreword by Alexander Etkind], 347–370.

References

1. Abakunova, H. (2012). Znyshehennia yevreiv na okupovanykh natsystamy radianskykh terytoriiakh v istoriohrafii radianskoi Ukrainy 40-kh rokiv XX st. *Materialy mizhnarodnoi konferentsii «Zlochynty totalitarnykh rezhymiv v Ukraini: Naukovyi ta osvittinii pohliad» (21–22 lystopada 2009 r., Vinnytsia)*, 90–100. Kyiv: NIOD; Ukrainskyi tsentr vyvchennia istorii Holokostu.
- Evstafyeva, T. & Nakhmanovich, V. (Sost.). (2004). *Babyi Yar: che-lovek, vlast, ystoriia. Dokumenty i materyaly: v 5 kn.* (Kn. 1. Istorycheskaia topohrafiia. Khronolohyia sobityi). Kiev: Vneshtorhyzdat.
- Evtushenko, E. (1961). *Babyi Yar. Ly-teraturnaia hazeta*, 19 sentiabria.
- Hrynevych, V. & Mahochij, P.-R. (Ed.) (2016). *Babyn Yar: Istoriia i pamiat*. Kyiv: Dukh i Litera.
- Kozlov, M. M. (Red.) (1985). *Velykaia Otechestvennaia voina 1941–1945: entsyklopedyia*. Moskva: Sov. entsyklopedyia.
- Venher, A. & Kakovkina, O. (2015). Holokost u spohadakh neievreiv (za materialamy Stalindorfskoho raionu Dnipropetrovskoi oblasti). *Problemy istorii Holokostu* (vyp. 7), 6–15.
- Vintskovskiy, T. ta in. (2010). Okupatsiinyi rezhym v hubernatorstvi «Transnistriia». *Ukraina u Druhii svitovii viini: pohliad z XXI st. Istorychni narysy* (t. 1), 413–446. Kyiv: Naukova dumka.
- Vynokurova, F. (2013). Yevreyskyi opir u konteksti osobystisnoho vyboru: dokumentalni svidchennia, interpretatsii, rozdumy. *Problemy istorii Holokostu* (6), 26–58.
- Vynokurova, F. A. (2003). *Fondy derzhavnogo arkhivu Vinnytskoi oblasti yak dzherelo z istorii doli yevreiv pid chas nimetsko-rumunskoi okupatsii 1941–1944 rr.: avtoref. dys...kand. ist. nauk: 07.00.06*. Kyiv.
- Vneshniaia polytyka Sovetskoho Soiuzu v peryod Otechestvennoi voyny: v 3-kh tt.* (1944). (T. 1), 322–326. Moskva.
- Hon, M. M. (2005). *Iz kryvdoi na samoti: Ukrainsko-yevreyski vziemyny na Zakhidnoukrainskykh zemliakh u skladi Polshchi (1935–1939)*. Rivne: Volynski oberehy.
- Hon, M. M. (2008). Problema natsionalnoho renesansu yevreiv Halychyny u 20-ti rr. XX st. *Yi – Nezalezhnyi kulturolohichnyi chasopys: naukovy-praktychne vydannia* (51), 170–183.
- Honcharenko, O. M. (2005). *Holokost na terytorii Kyivshchyny: zahalni tendentsii ta rehionalni osobystosti (1941–1944 rr.)*: PhD dissertation. – Cherkasy.
- Honcharenko, O. M. (2017). *Holokost na terenakh Raikhs-komisariatu «Ukraina» vitchyznianomu istoriohrafichnomu dyskursi (1941–2016 rr.)*. Dnipro – Pereiaslav-Khmelnitskyi: Ukrainskyi instytut vyvchennia Holokostu «Tkuma».
- Hrossman, V. (b/d). *Ukraina bez evreev* [Per. s ydysh R. Baumvol]. Polucheno iz http://www.jewniverse.ru/RED/Grossman/jewish/jews_free_ua.htm
- Huzenkov, S. (2013). *Ukrainska istoriohrafia i tema Holokostu. Zap-rozhskye evreyskiye chteniia. Doklady y soobshcheniya (27–28 apreliia 2012 h.)*, 73–81.
- Doich, M. (2011). *Istoriia Miny. Spohady likaria pro Holokost*. Kyiv: Dukh i litera.
- Elysavetskyi, S. Ya. (1991). *Berdychevskaia trahedyia*. Kiev.
- Zabarko, B. M. (Ed.). (2007). *Zhyzn y smert v epokhu Holokosta: svydetelstva y dokumenty*. Kiev.
- Yvanova, E. (2008). Rehyonalnye osobennosti kollektivnoi pamiaty studentov o Kholokoste v sovremennoi Ukrainy. *Holokost i suchasnist. Studii v Ukraini i sviti* (2 (4)), 9–28.
- Pospelov, P. N. (Ed.). (1961). *Istoriia Velykoi Otechestvennoi voyny Sovetskoho Soiuzu. 1941–1945* (t. 3). Moskva.
- Kalakura, Ya. S. (2004). *Ukrainska istoriohrafia: kurs lektsii*. Kiev: Heneza.
- Koval, M. (1965). *Istoriia pamiatiaie! (Kryvavyi shliakh fashystiv na Ukraini)*. Kiev.
- Koval, V. S. (1991). Put k Babemu Yaru (Hermanskyi anty-semytyzm: ystoriia, teoriia, polytyka). *Istorychni zoshyty* (5).
- Kovba, Zh. (1998). *Liudianist u bezodni pekla. Povedinka mistsevoho naselennia Skhidnoi Halychyny v roky «ostatnochno rozviazannia yevreiskoho pytannia»*. Kyiv.
- Kruhlov, A. ta in. (2016). *Holokost v Ukrainy: Reikhskomysaryat «Ukrayna», Hubernatorstvo «Transnistriia»: monohr*. Dnipro: Ukrainskyi ynstytut yzucheniia Kholokosta «Tkuma»; ChP «Lyra LTD».
- Kuznetsov, A. V. (1966). *Babyi Yar. Roman-dokument. Zhurnalnyi varyant*. Moskva: «Iunost».
- Liakhovitskyi, Yu. M. (1991). *Poprannaia meduza («Knyha Drobytskoho Yara»): svydetelstva, fakty, dokumenty o natsystskom henotsyde evreiskoho naseleniia Kharkova v peryod okkupatsyy 1941–1942 hh.* (vyp. 1). Kharkov: Osnova.
- Marochko, V. (2006). Robert Konkvest pro Holokost ta Holodomor. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzheniia, poshuky* (15), 365–373.
- Medvedovska, A. F. (2013). Do pytannia pro suchasnu ukrainsku istoriohrafiiu Holokostu. *Storinky istorii* (vyp. 35), 189–196.
- Medvedovska, A. (2016). Retseptsii Holokostu v suspilnii dumtsi piznoradianskoi doby (1950–80-ti rr.). *Problemy istorii Holokostu* (vyp. 8), 135–144. Dnipro-petrovsk.
- Mykhalchuk, R. (2014). *Holokost na terytorii Rivnenshchyny pid chas nimetskoii okupatsii (1941–1944 rr.): avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01*. Ostroh.
- Mykhman, D. *Ystoriyohrafiia Katastrofy. Evreyskyi vzghliad: kontseptualyzatsiia, termynolohyia, pod-khody y fundamentalnye voprosy. Akademicheskaiia seryia «Byblyoteka Kholokosta «Tkuma»»* (vyp. 1). Dnipro-petrovsk: Tsentr «Tkuma», OOO Nezavysyamaia yzdatelskaia orhanyzatsiia «Dyva», 2005.
- Zabarko, B. (Sost.). (2013). *My khotely zhyt... Svydetelstva y dokumenty* (Kn. 1–2). Kyiv: Dukh i litera.
- Natsytskyi «novyi poriadok» v mistakh Ukrainy: Zbirka fotohrafii ta dokumentiv z fondiv Muzeiu «Pamiat yevreiskoho narodu ta Holokost v Ukraini»*. (2015). Dnipropetrovsk: Instytut «Tkuma».

- Podolskyi, A. Yu. (1996). *Natsyystskyi henotsyd shchodo yevreiv Ukrainy (1941–1944 rr.): avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.05*. Kyiv.
- Polyshchuk, S. (1995). *Kupel na ploshchady: roman*. Odesa: Vest.
- Portnov, A. (2013). *Istoriia dlia domashnoho vzhytku: Esei pro polsko-rosiisko-ukrainskyi trykutnyk pamiaty*. Kyiv: Krytyka.
- Pravednyky narodiv svitu: Dovidnyk. (2016). Dnipro: Ukrainskyi ins-t vyvchennia Holokostu «Tkuma».
- Radchenko, Yu. (2011). «Yoho choboty ta esesivska forma buli zabryzkani kroviu...»: taємna polova politsiia, politsiia bezpeky ta SD, dopomizhna politsiia u terori shchodo yevreiv Kharkova (1941–1943 rr.) *Holokost i suchasnist: Studii v Ukraini i sviti: naukovyi chasopys* (2 (10)), 46–86. – Kyiv: Ukrainskyi tsentr vyvchennia Holokostu.
- Radchenko, Yu. Yu. (2012). *Natsyystskyi henotsyd yevreiskoho naselennia Ukrainy na terytorii pryfrontovoi zony (1941–1943 rr.): avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01*. Kharkiv.
- Slavik, Yu. (2017). *Shliakh do Aushvitsu: Holokost na Zakarpatti*. Dnipro: Ukrainskyi instytut vyvchennia Holokostu «Tkuma».
- Suhatska, N. (2006). Masove znyshchennia yevreiskoho naselennia v silskii mistsevosti na Pivdni Ukrainy u period nimetskoї okupatsii (1941–1943 rr.). *Pivdennyi arkhiv (istorychni nauky)* (vyp. XXII), 280–284. Kher-son.
- Sukovataia, V. (2016). Osmyslenye Kholokosta kak ystochnyk formirovaniia fylosofyy Druhoho vo vtoroi poloviny XX v. *Problemy istorii Holokostu* (vyp.8), 145–160. Dnipropetrovsk.
- Surovtsev, O. A. (2000). *Holokost u Pivnichnii Bukovyny ta Khotynshchyni v roky Druhoi svitovoi viiny: avtoref. Dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01*. Chernivtsi, 2000.
- Tiahlyi, M. (2005). *Mesta massovoho unychtozhenia evreev Kryma v peryod natsyystskoi okkupatsyy polu ostrova (1941–1944): spravochnyk*. Symferopol.
- Finberh, L. (2007). Deiaiki storinky stanovlennia yudaiky v Ukraini. *Toi, khto vidrodyv Mohylianku: Zb. do 60-littia Viacheslava Briukhovetskoho* [Uporiad.: V. Morenets, V. Panchenko, T. Yaroshenko], 514–525. Kyiv: Vydavnychiy dim «Kyievo-Mohylianska akademiia».
- Khesheles, Ya. (2011). *Hlazamy dvenadtsatyletnei devochky*. Kyev.
- Khymka, I.-P. (b/d). *Retseptsiiia Holokostu v postkomunistychnii Ukraini*. Otrymano z <http://uamoderna.com/md/223–223>
- Khonyhsman, Ya. (1993). *Katastrofa lvovskoho evreistva*. Lvov.
- Shchupak, I. (2006). Natsyystska antysemitska propahanda sereď mistsevoho naselennia Ukrainy. *Problemy istorii Holokostu* (vyp. 3), 147–175.
- Shchupak, I. Ya. (2017). Ukrainski riativnyky yevreiv pid chas Holokostu: pytannia istoriografii. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini* (vyp. 27), 240–303.
- Shchupak, I. Ya. (2016). Uroky Holokostu v ukrainskii istorichnii nautsi ta osviti: vid naratyvu do osmyslennia y postanovky suspilnoho pytannia pro pokaiannia (do 75-yi richnytsi trahedii Babynoho Yaru). *Ukrayins'kyi istorychnyi zhurnal* (4), 152–172.
- Gitelman, Z. (1997). Politics and the Historiography of the Holocaust in the Soviet Union. *Bitter Legacy: Confronting the Holocaust in the USSR*, 14–43. Bloomington: Indiana University Press.
- Gitelman, Z. (1993). Soviet Reactions to the Holocaust, 1954–1991. *The Holocaust in the Soviet Union. Studies and Sources on the Destruction of the Jews in the Nazi-Occupied Territories of the USSR, 1941–194* [Ed. By L. Dobroszycki, J. S. Gurock], 3–28. N. Y.; L.: M. E. Sharpe.
- Portnov, A. (2017). The Holocaust in the Public Discourse of Post-Soviet Ukraine. *War and Memory in Russia, Ukraine and Belarus* [Foreword by Alexander Etkind], 347–370.

Надійшла до редколегії 18.05.2018

АРХЕОЛОГІЯ

УДК 902.21 + 351.853
LCC CC76.U4

З. П. Маріна, О. В. Ромашко

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Археологічні розвідки в Дніпропетровській області у 2017 р.

Розглянуто матеріали археологічних розвідок пам'яток без наземних ознак на території Дніпропетровської області у 2017 р. Проведення робіт обумовлено необхідністю встановлення стану збереженості археологічних об'єктів, що вже знаходяться на державному обліку в Дніпропетровському обласному центрі з охорони історико-культурних цінностей та які нещодавно виявлені. Біля с. Вільне Новомосковського р-ну обстежено відрите у 2005 р. поселення. Воно займає природний мис правого берега р. Самара. Методом шурфування встановлено стратиграфію та потужність культурного шару, визначено площу пам'ятки. Артефакти представлено фрагментами ліпного посуду та численними кістками великої й малої рогатої худоби та коня. Посуд орнаментовано валиками, прокресленими лініями, відбитками мотузки. Належить до богуславсько-білозерської культури доби пізньої бронзи.

У Синельниківському р-ні досліджено поселення біля с. Запорожець, що відкрито експедицією Дніпрогесу наприкінці 1920-х рр. Територіально воно займає частину мису лівого берега р. Дніпро. Під час шурфування встановлено руйнацію культурного шару пам'ятки внаслідок дії природного фактора (підтоплення водами р. Дніпро) та антропогенної діяльності останніх десятиліть. Археологічні матеріали включають поодинокі фрагменти глиняного ліпного та кружального посуду, уламки кісток тварин. Отримані дані, свідчать, що на сьогодні зберіглася лише периферійна частина об'єкта, який хронологічно й культурно репрезентує пізньослов'янський період в історії Надпоріжжя.

Ключові слова: культурний шар; фрагменти кераміки; валиковий орнамент; печина; шлаки; Присамар'я; Надпоріжжя.

Марина З. П., Ромашко А. В. Археологические разведки в Днепропетровской области в 2017 г.

Рассмотрены материалы археологических разведок памятников без наземных признаков на территории Днепропетровской области в 2017 г. Проведение работ обусловлено необходимостью установления сохранности археологических объектов, которые уже взяты на учет Днепропетровским областным центром охраны историко-культурных ценностей и которые недавно выявлены. Возле с. Вольное Новомосковского р-на обследовано открытое в 2005 г. поселение. Оно занимает природный мыс правого берега р. Самара. Методом шурфовки установлены стратиграфия и мощность культурного слоя, определена площадь памятника. Артефакты представлены фрагментами лепной посуды и многочисленными костями крупного и мелкого рогатого скота и коня. Посуда орнаментирована валиками, прочерченными линиями, оттисками шнура. Относится к богуславско-белозерской культуре эпохи поздней бронзы.

В Синельниковском р-не исследовано поселение у с. Запорожец, которое было открыто экспедицией Днепрогэса в конце 1920-х гг. Территориально оно занимает часть мыса левого берега р. Днепр. Заложённые шурфы свидетельствуют о разрушении культурного слоя памятника в результате действия природного фактора (подтопление водами р. Днепр) и антропогенной деятельности последних десятилетий. Археологические материалы включают единичные фрагменты лепной и кружальной керамики, сколы костей животных. Полученные данные свидетельствуют о сохранности только периферийной части объекта, который хронологически и культурно представляет позднеславянский период в истории Надпорожья.

Ключевые слова: культурный слой; фрагменты керамики; валиковый орнамент; печина; шлаки; Присамарье; Надпорожье.

Marina Z. P., Romashko A.V. Archaeological exploration in the Dnepropetrovsk region in 2017

Materials of archaeological exploration of monuments without land characteristics in the territory of Dnipropetrovsk region in 2017 are reported. The work is conditioned by the necessity to establish the safety of archaeological objects that have already been registered by the Dnipropetrovsk Regional Center for the Protection of Historical and Cultural Values and which have recently been revealed. The settlement near the village Vilne of Novomoskovsk was explored in 2005. It occupies the natural cape of the right bank of the Samara river. It is located 1 km to the NE from the village outskirts. The area of the settlement is limited to two sources of drinking water. In the central part of the cape there are four pits. Stratigraphy is established, the thickness of the cultural layer is 0,8–0,9 m. The area of the monument is 50 x 20 m. The artifacts are represented by fragments dishes of clay: walls, bottoms and top part of vessels. The dishes are ornamented with rollers, drawn lines, embossed lines. The numerous bones found belong to large and small cattle and a horse. There are pieces of slag. All materials refer to the Boguslav-Belozersk culture of the Late Bronze Age.

In the Sinelnikovsky District, a settlement near the village Zaporozhets near Sinelnikovo was investigated. It was discovered by the work of the Dneproges expedition of the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine in the late 1920s. Territorially occupies part of the cape of the left bank of the river Dnepr from the village. Not digging. As a result of the survey of the monument in the 1970s, A. V. Bodiansky and L. P. Krylova collected numerous artifacts that reflect the destruction of the cultural layer. The pits laid in 2017 by the DNU on the area of the settlement testify to its further destruction as a result of the natural factor (flooding of the Dnieper river) and active anthropogenic activity of the last decades. The cultural layer with thickness up to 0.4 m is poorly saturated with finds. Archaeological materials include single fragments of ceramics with a glossy Saltov-type surface and animals bones. The carried out researches testify to the preservation of only the peripheral part of the object, which chronologically and culturally represents the Late Slavonian period in the history of the ancient population of Nadporozhye.

Keywords: Cultural Layer; Fragments of Ceramics; Roller Ornament; Stoves; Slag; Prisamarye; Nadporozhye.

Протягом останніх років археологічною експедицією Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара щорічно здійснюються археологічні розвідки із шурфуванням у межах Дніпропетровської області. У 2017 р. такі роботи проведені у Новомосковському та Синельниківському районах. У складі експедиції, крім авторів, працювали старший науковий співробітник Центру з охорони історико-культурних цінностей у Дніпропетровській області Д. Г. Філімонов і студенти I курсу історичного факультету, які перебували на навчальній археолого-етнографічній практиці. Наукова вмотивованість робіт обумовлена, з одного боку, необхідністю встановлення стану збереженості пам'яток без наземних ознак, що знаходяться на обліку в Дніпропетровському обласному центрі з охорони історико-культурних цінностей, з іншого – обстеження археологічних об'єктів, які не перебувають на державному обліку, але відомі за науковими звітами 2000–2010 рр. Безпосередньо на археологічній пам'ятці роботи передбачали встановлення точного місця її розташування; межі, потужність та стратиграфію культурного шару; визначення хронології та сучасний стан.

Територія Новомосковського району дуже насичена пам'ятками археології, які репрезентують різні періоди історії полікультурного населення регіону від доби палеоліту до козацького часу. Привабливість цієї території пов'язана з природно-кліматичними умовами Присамар'я, яке є частиною Південного Лісостепу з помірно-континентальним кліматом, що й створювало сприятливі умови для життєдіяльності стародавніх суспільств. Зокрема питання про природний потенці-

ал регіону з позицій його заселення племенами бронзової доби було детально досліджено В. А. Ромашком (Ромашко, 2016).

Головним об'єктом робіт стало поселення Вільне-1, що розташоване на північний схід від с. Вільне Вільненської сільради Новомосковського району. Ця пам'ятка відкрита у 2005 р. Л. М. Голубчик та О. Г. Яровим під час проведення планових археологічних розвідок (Голубчик, 2006). Зібрані названими авторами на поверхні артефакти (фрагменти ліпного посуду та кістки тварин) дозволили їм попередньо визначити можливі розміри поселення. Також було встановлено, що територія, на якій розташоване поселення, використовується місцевими жителями у якості пасовиська, що становить для нього певну загрозу. Останнє й обумовило необхідність більш детального вивчення ситуації на цій пам'ятці.

Під час розвідки 2017 р. встановлено, що поселення Вільне-1 розташоване на доволі крутому правому березі р. Самара, на відстані 20 м від неї. Поверхня мису задернована та вкрита деревами та кущами.

З метою визначення меж поселення, наявності й потужності культурного шару було закладено 4 шурфи (рис. 1).

Отримано такі результати.

Шурф № 1 (рис. 2).

Розташований у центральній задернованій частині невеличкого мису, що відповідає, можливо, й центру поселення. Шурф містить культурний шар потужністю до 0,8 м. Загальна глибина шурфу до материкового суглинку – 1,4 м. За профілями встановлено таку стратиграфію:

0–0,1 м – шар задернованого ґрунту;

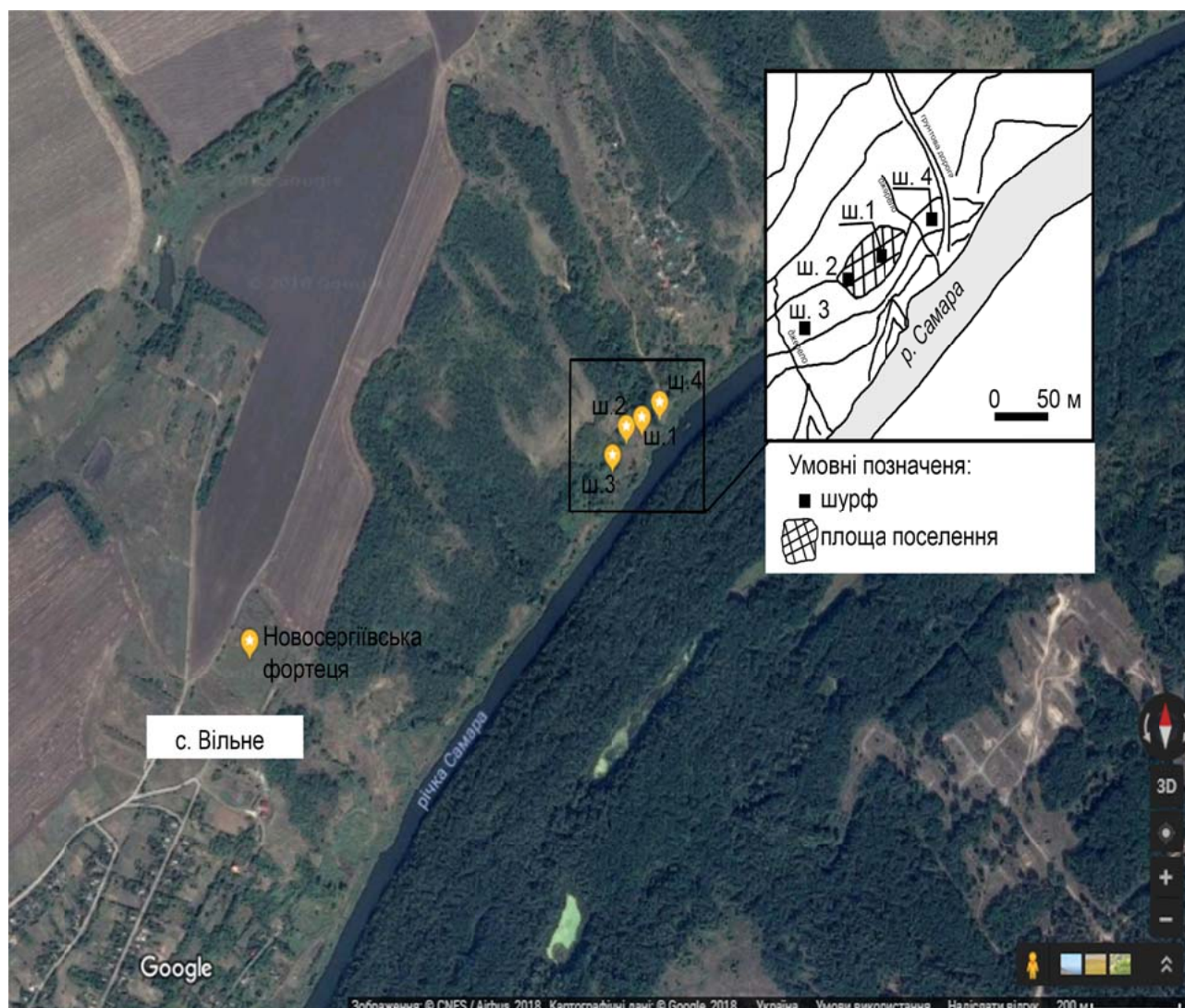

Рис. 1. Карта розташування шурфів на поселенні Вільне-1

0,1–0,5 м – шар заплавного чорнозему без культурних залишків;

0,5–1,3 м – культурний шар зі слідами поселення фінальної бронзи. На глибині 0,5 м від денної поверхні зафіксовано присутність дрібних аморфних фрагментів стінок ліпних посудин (13 примірн.) та уламків кісток тварин. Концентрація знахідок значно збільшується з глибини 0,9 до 1,3 м. Переважають фрагменти стінок глиняного посуду (46 примірн.), також присутні фрагменти вінець (5 примірн.) та уламки днищ (2 примірн.). Зібрано 308 кісток тварин. Це уламки ребер, трубчастих кісток, щелепи, зуби великої рогатої худоби та коней, альчик вівці-кози та ін. т. п. Значна частина остео-логічного матеріалу кальцинована. На глибині 1 м знайдено крем'яну скребачку, а на глибині 1,3 м – частину ступки мушлі-перловиці. Із глибини 1,15 та 1,25 м походять ливарні шлаки. Знайдено також шматки печини;

1,3–1,4 м – передматериковий суглинок;
з 1,4 м – материковий суглинок.

Шурф № 2 (рис. 2).

Закладено на західній частині поселення, на краю природного мису. Характерним є зменшення товщі культурного шару до 0,4 м. У профілях зафіксовано такі стратиграфічні дані:

0–0,1 м – шар задернованого ґрунту;

0,1–0,9 м – шар заплавного чорнозему без культурних залишків;

0,9–1,3 м – культурний шар зі слідами поселення фінальної бронзи. В шурфі знайдено 22 артефакти, серед яких фрагмент денця із закраїною від ліпної товстостінної посудини, дев'ять неорнаментованих уламків стінок та трубчасті кістки, суглоби та зуби великої рогатої худоби;

1,3–1,4 м – передматериковий суглинок;

з 1,4 м – материковий суглинок.

Шурф № 3 (рис. 2).

Закладено на захід від центральної частини поселення, на схилі, за межами основного природного мису, у напрямі до західного джерела. Ґрунт шурфу за структурою відрізняється від вищеопи-

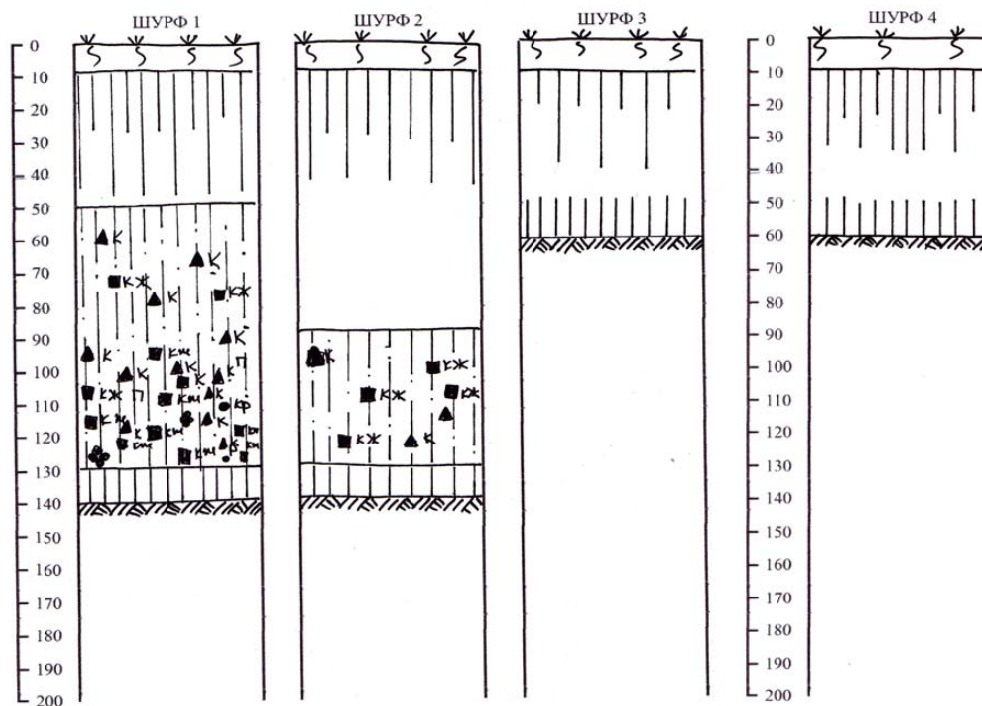

Рис. 2. Креслення шурфів, закладених на поселенні Вільне-1

саних: він заплавний, відразу висихає на повітрі, доволі твердий при копанні, містить глиняні домішки. Материк виявлено за твердим глиняно-пастоподібним ґрунтом, що відрізняється кольором та більш твердою структурою.

0–0,1 м – шар прирічкові рослинності;

0,1–0,5 м – шар заплавного чорнозему без культурних залишків;

0,5–0,6 м – передматериковий суглинок;

з 0,6 м – материковий суглинок.

Шурф № 4.

Закладено на схід від центральної частини поселення, на схилі, за межами основного природного мису, у напрямі до східного джерела. Ґрунт шурфу має структуру, подібну до шурфу № 3: він заплавний, відразу висихає на повітрі, доволі твердий для копання, містить глинясту структуру. Поверхня вкрита чагарником. Материк виявлено за твердим глиняно-пастоподібним ґрунтом, що відрізняється кольором та більш твердою структурою.

0–0,1 м – шар прирічкові рослинності;

0,1–0,5 м – шар заплавного чорнозему без культурних залишків;

0,5–0,6 м – передматериковий суглинок;

з 0,6 м – материковий суглинок.

Загальний опис отриманих матеріалів. Як зазначалося вище, з шурфів походить 406 примірн. різнотипових залишків матеріальної культури жителів поселення Вільне-1. Зосередимось на детальному описі найбільш репрезентативних. Першу групу складають уламки вінець ліпних по-

судин (рис. 3, 1–5). Серед орнаментальних елементів зустрічається мотузковий штамп, підовальний у перетині горизонтальний валик, що розміщений по краю вінець, ряди густорозчленованого, слабoproфільованого валика. Дещо розширена серія орнаментів зустрінуто на стінках ліпних посудин (рис. 3, 9, 10, 12–20). Вона доповнюється трикутними композиціями з прокреслених ліній, рядами відтягнутих великих горизонтальних валиків, виступами-шишечками розмірами 1 x 1 x 0,5 см, наколами підовальної у плані форми, прокресленими лініями, що пересікаються, тощо. Днища (рис. 3, 6–8) не орнаментовані, одне із рельєфною закраїною. Знаряддя праці репрезентовані скребачкою підовальної форми, яка виготовлена на відщепі темного непрозорого кремню з частково не знятою крейдовою коркою. Максимальні розміри – 2 x 2,4 x 0,6 см (рис. 3, 11).

Таким чином, у ході робіт встановлена наявність поселення, яке займає природний мис правого берега р. Самара. Його територія обмежена зі сходу та заходу джерелами питної води, які й зараз ще функціонують. Шурфи № 1 та № 2, що розміщувалися у центральній, найвищій, частині мису, показали наявність культурного шару потужністю до 0,8 м. Шурф № 1, мовірно, частково врізався у смітник або котлован житла, чим пояснюється скупченість знахідок та їх кількість. Шурфи № 3 та № 4 не мали артефактів. Присутні фрагменти ліпного посуду типологічно й хронологічно тяжіють до територіально близьких поселень Присамар'я, що були опрацьовані В. А. Ро-

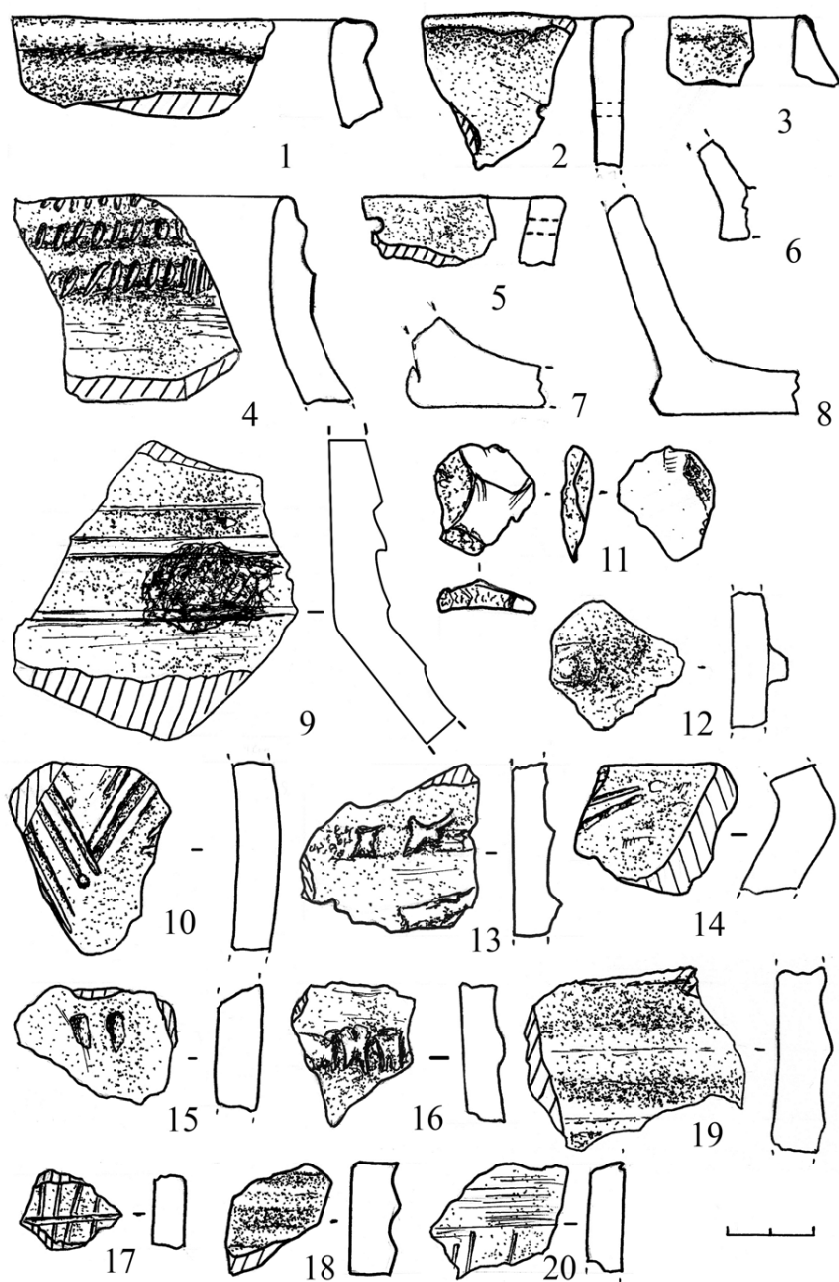

Рис. 3. Репрезентативні матеріали з поселення Вільне-1

машком (Ромашко, 2013) та належать до фінального етапу доби бронзи.

За результатами шурфування та візуальним обстеженням (збори кераміки на сучасній поверхні мису) встановлено площу поселення Вільне-1: 50 x 20 м. Наявність на поселенні Вільне-1 достатньо потужного та інформативного культурного шару робить доцільним рекомендацію пам'яткоохоронним органам щодо взяття його на облік і подальше стаціонарне дослідження через загрозу руйнації пам'ятки під впливом навколишнього природного середовища (зсуви ґрунту, підтоплення річкою тощо).

На території Синельниківського району у попередні роки експедицією вже проводилися роботи, зокрема досліджено групу курганів доби бронзи біля с. Суха Калина. У 2017 р. археологічною розвідкою передбачалися пошук та встановлення сучасного стану збереженості пам'ятки археології без наземних ознак біля с. Запорожець (рис. 4). Остання знаходиться на державному обліку в Дніпропетровському обласному центрі з охорони історико-культурних цінностей (охоронний № 929). У паспорті міститься інформація про те, що «Поселення біля с. Запорожець виникло в епоху ранніх слов'ян при заселенні Лівобережжя Дніпра.

Рис. 4. Карта розташування поселення біля с. Запорожець (а) та локалізація шурфів (б)

Виявлено Дніпробудівською експедицією Інституту археології АН УСРР у 1928 р. Розкопки не проводились. Знахідки зберігаються у фондах ІА НАНУ. Площа поселення розмивається водами Дніпра». В обліковій картці, що зберігається у ви-

щезозначеній установі, вказано дату побутування «в епоху ранніх слов'ян у VIII–IX ст.» та звернуто увагу, що «...У обриві берега зустрічаються фрагменти ліпної та лощеної кераміки салтівського типу. Розкопки поселення можуть дати матеріали

Рис. 5. Карта розташування поселень в районі о-ва Кизлевого Л. П. Крилової

для встановлення племінної належності поселення». Щодо локалізації пам'ятки, то вона, за розвідками у О. В. Бодяньського (1,28 с.) та Л. П. Крилової, визначена таким чином: поселення «Запорожець, на південний захід від села, на мису балки Тягинської». У звіті Л. П. Крилової вміщено карту, яку перенесено до «Паспорта» та використано нами при встановленні місцезнаходження археологічного об'єкта.

За фізико-географічними показниками район обстеження входить до Надпоріжжя, яке у культурному відношенні представлено численними пам'ятками, що репрезентують історію місцевого населення від палеоліту до середньовіччя. Історія їх відкриття сягає ще у XIX ст., але найбільш інтенсивні дослідження цієї території пов'язані з діяльністю Дніпрогесівської експедиції 1927–1932 рр. (Ковалева, 1971) та розвідками О. В. Бодяньського (Бодяньський, 1977). Також слід наголосити на маловідомому факті стосовно обстеження Надпоріжжя у 1944–1945 рр. комплексною експедицією Дніпропетровського історичного музею, Інституту археології АН УРСР під проводом директора ДІМ Д. Ф. Красицького (Красицький, 1945). Опрацювання вищезазначених матеріалів в

архіві ІА НАН України надали змогу отримати більш детальну інформацію про пам'ятку, що нас цікавить. Так, у звіті О. В. Бодяньського за 1977 рік серед описаних археологічних пунктів біля с. Запорожець, єдиним, який може бути ідентифікований з відкритим у 1920-х роках слов'янським поселенням, є пункт 5. Зокрема, названий автор пише, що «З правого миса балки Тягинки¹ у с. Крупської² з 1933 по 1968 рік розмивало велике поселення, що є одночасним черняхівській культурі, ймовірно, I–IV ст. н. е. Залишено, мабуть, місцевим населенням, що було під владою культури сарматів. Пам'ятка в даний час зруйнована» (Бодяньський, 1977). Однак О. В. Бодяньський припускає, що, можливо, на час обстеження залишилася його периферія. Трохи вище за течією р. Дніпро, за описом дослідника, на широкому розлогому мисі знаходиться також поселення епохи пізньої бронзи, яке зруйновано у 1948 р.

Виходячи з отриманої зі звітів інформації, доцільним було вести пошук поселень на мисі на південний захід від с. Запорожець, орієнтуючись по карті, що супроводить звіт Л. П. Крилової та вміщена до «Паспорта» пам'ятки (рис. 5).

¹ Балка Тягинка за сучасними картами локалізується тільки на правому березі Дніпра, але якщо ми візьмемо карти зі звітів, то побачимо, що її продовжують і на лівому. Виходячи з цього, ми вважаємо доцільним використання цього орієнтиру у нашій роботі.

² Пошук цього топоніму на різночасових картах та в спеціалізованих виданнях з історії назви сіл та міст області не дав позитивного результату. На нашу думку, ця назва є тимчасовою, і мова йде саме про с. Запорожець, виходячи із загального опису географічних особливостей місцевості.

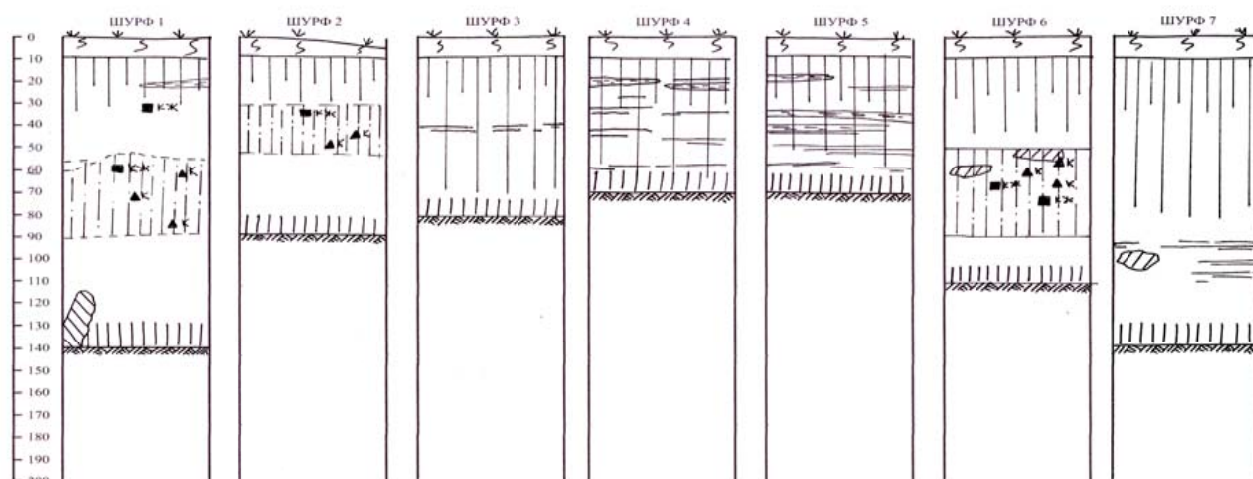

Рис. 6. Креслення шурфів на поселенні біля с. Запорожець

Встановлено, що значна частина берегової смуги р. Дніпро і зараз повільно йде під воду, а частина мису, що по карті відповідає території пам'ятки, зникла під водою та поросла очеретом (рис. 4, б). Увесь мис у глибоких невеличких балках, що густо засаджені деревами. На південній частині мису відбувається антропогенна діяльність. Зокрема, мова йде про влаштування місцевими жителями місць для рибальства, вирівнювання галявин під намети і т. п. Також територія мису використовується у якості постійного місця відпочинку як місцевих жителів, так і населення сусідніх сіл. У південно-східній частині знаходиться водна станція Тягинка, яка на даний момент не використовується через відсутність сполучення водняним транспортом із м. Дніпром та іншими населеними пунктами області.

Для встановлення культурного шару на пологовому мисі закладено сім шурфів. Шурф № 3 знаходився в низинці, усі інші розташовані на пагорбі, який пересікається низкою мікробалок. Найбільш північним є шурф № 6, який знаходиться у місці різкого підвищення рельєфу у напрямку до околиці с. Запорожець.

Отримано такі результати.

Шурф № 1 (рис. 6).

Знаходиться на південній частині мису, перед постійно діючого у літній період табору рибалок. За стратиграфічними спостереженнями встановлено:

0–0,1 м – дерновий шар;

0,1–0,5 м – шар чорнозему без культурних залишків (?), з 0,2 м фіксується шар піску та мулу, який міг утворитися під час тимчасового затоплення мису. В цьому ж прошарку знайдено 1 кістку домашньої худоби;

0,5–0,9 м – невиразний культурний шар із незначними знахідками. Мова йде про три фрагмен-

ти стінок ліпних посудин з темно-сірого та світло-коричневого тіста та кістку тварини;

0,9–1,3 м – шар чорнозему без культурних залишків;

1,3–1,4 м – передматериковий суглинок;

із 1,4 м – материковий суглинок.

Шурф № 2 (рис. 6).

Знаходиться на північ від шурфу № 1 біля обриву берегової лінії:

0–0,1 м – дерновий шар;

0,1–0,3 м – шар чорнозему без культурних залишків. На рівні 0,2 м від денної поверхні фіксуються сліди тимчасового затоплення у вигляді шару піску та мулу;

0,3–0,5 м – невиражений культурний шар із незначними знахідками. Це два фрагменти вінець однієї посудини світло-коричневого тіста та дрібна кістка тварини;

0,5–0,8 м – шар чорнозему без культурних залишків;

0,8–0,9 м – передматериковий суглинок;

з 0,9 м – материковий суглинок.

Шурф № 3 (рис. 6).

Закладено у найнижчій частині мису біля недіючої водної станції Тягинка. Шурф не містить культурних залишків. У бровках чітко виділяються сліди тимчасового затоплення території у вигляді горизонтальних смуг піску та мулу.

0–0,1 м – дерновий шар;

0,1–0,7 м – шар чорнозему без культурних залишків;

0,7–0,8 м – передматериковий суглинок;

з 0,8 м – материковий суглинок.

Шурф № 4 (рис. 6).

Закладено на північнийсхід від шурфу № 4 на початку плавного суцільного підвищення мису у напрямку до населеного пункту. Шурф не містить культурних залишків. У бровках чітко виділяють-

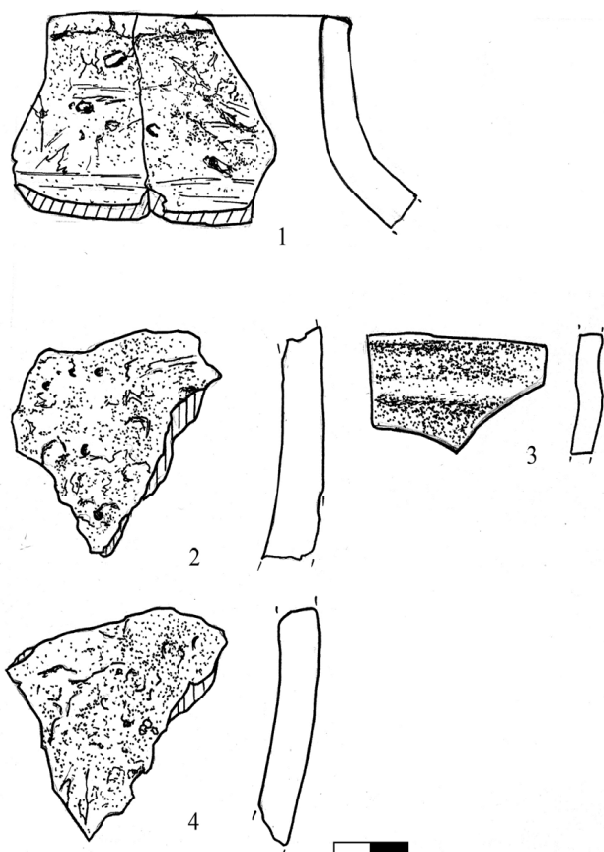

Рис. 7. Матеріали, знайдені на поселенні біля с. Запорожець

ся сліди тимчасового затоплення території у вигляді горизонтальних смуг піску та мулу, особливо виразні вони у шарі 0,1–0,2 м від денної поверхні.

0–0,1 м – дерновий шар;

0,1–0,6 м – шар чорнозему без культурних залишків;

0,6–0,7 м – передматериковий суглинок;

з 0,7 м – материковий суглинок.

Шурф № 5 (рис. 6).

Закладено на північ від шурфу № 2, за невеличкою балкою, яка врізається у мис із сторони берега р. Дніпро. Шурф не містить культурних залишків. У бровках чітко виділяються сліди тимчасового затоплення території у вигляді горизонтальних смуг піску та мулу, особливо виразні вони у шарі 0,2–0,5 м від денної поверхні.

0–0,1 м – дерновий шар;

0,1–0,6 м – шар чорнозему без культурних залишків;

0,6–0,7 м – передматериковий суглинок;

з 0,7 м – материковий суглинок.

Шурф № 6 (рис. 6).

Знаходиться на північ від усіх шурфів у місці, де починається доволі різкий підйом ландшафту у напрямку населеного пункту. Шурф містить сліди культурного шару, який виділено за знахідками та

за неоднорідністю ґрунту (чорнозем із вкрапленнями глинистих структур, колір бурий).

0–0,1 м – дерновий шар;

0,1–0,5 м – шар чорнозему без культурних залишків;

0,5–0,9 м – культурний шар, у якому знайдено п'ять фрагментів ліпної товстостінної кераміки слов'янського типу, один фрагмент кружальної посудини із сірою поверхнею салтівського типу, один уламок щелепи кози/вівці та три фрагменти кінцівок кісток кози-вівці;

1,0–1,1 м – передматериковий суглинок;

з 1,1 м – материковий суглинок.

Шурф № 7 (рис. 6).

Закладено у центральній частині мису, між шурфами № 4–6 та № 3. Шурф не містить культурних залишків.

0–0,1 м – дерновий шар;

0,1–1,3 м – шар чорнозему без культурних залишків. На глибині 0,7 м від сучасної поверхні фіксуються зміни кольору ґрунту, які, можливо, пов'язані з підтопленнями, які неодноразово відбувалися тут.

1,3–1,4 м – передматериковий суглинок;

з 1,4 м – материковий суглинок.

Загальний опис отриманих матеріалів. Як зазначалося вище, слабкий культурний шар репрезентовано уламками гончарного посуду та кістками тварин (рис. 7). Керамічний комплекс складається з уламків вінець та стінок грубих ліпних горщиків, у тісті яких присутні крупні домішки слюди, шамоту, рослинні вкраплення. Поверхня дуже нерівна, має грубу структуру світло-коричневого кольору (рис. 7, 1, 2, 4). Із загальної серії виділяється уламок стінки сіроглиняного гончарного горщика салтівського типу (рис. 7, 3). Остеологічний матеріал представлений фрагментами щелепи кози-вівці, уламками кінцівок кісток дрібної рогатої худоби у невеликій кількості.

Отримані під час шурфування археологічної пам'ятки артефакти належать ліпному та кружальному посуду пізньослов'янського часу. Типологічна невиразність фрагментів ліпного посуду утруднює його більш конкретне культурно-хронологічне визначення. Наведені вище стратиграфічні дані семи шурфів, що розміщені на різних ділянках мису, свідчать про відсутність насиченого культурного шару на поселенні з охоронним № 929. Скоріш за все, мова може йти про залишки периферії поселення другої половини I тис. н. е., що було відкрито під час проведення Дніпрогесівської експедиції та про яке писав у своєму звіті О. В. Бодянский. Як зазначено вище, названий автор ще у 1970-х рр. підкреслював значну руйнацію пам'ятки. На сьогодні, виходячи з даних проведених археологічних досліджень, можна припустити, що більшу частину території поселення

поглинули води Дніпра під час сезонних підтоплень та певних змін русла ріки через антропогенну діяльність. Ділянка мису, де, можливо, збереглася периферійна частина, засаджена достатньо щільно деревами. Виходячи з цього, вважаємо можливим повторне обстеження археологічної пам'ятки у разі проведення на цій ділянці мису будь-яких господарських робіт, що призведуть до остаточного її знищення.

Таким чином, проведені експедицією ДНУ імені О. Гончара археологічні розвідки з шурфуванням пам'яток без наземних ознак є важливою складовою їх виявлення та встановлення сучасного стану. Здійснення аналогічних робіт у подальшому сприятиме як уточненню та коригуванню списку цих об'єктів, так і своєчасному виявленню тих із них, яким загрожує небезпека внаслідок антропогенної діяльності та впливу природного середовища.

Бібліографічні посилання

- Бодянський, О. В. (б/д). Археологічні пам'ятки Запорізької та Дніпропетровської областей, які зруйновані або руйнуються водами озера ім. В. І. Леніна та Каховського водосховища. *Архів Інституту археології НАН України (1977/89)*. [Неопубліковано].
- Голубчик, Л. Н., Яровой, А. Г. (2006). *Отчет о проведении археологических разведок на территории Днепропетровской области в 2005 г.* (2006/б-н). [Неопубліковано].
- Ковалева, И. Ф. (1971). *Днепрогэсовская археологическая экспедиция НАРКОПРОСа УССР 1927–1932 гг.*: автореф. дисс. на соискание учен.

- степени канд. ист. наук: спец. 07.00.06 «Археология». Днепропетровск: ДГУ.
- Красицкий, Д. Ф. Звіт археологічної експедиції в порожисту частину Дніпра 1944–1945 року. *Архів Інституту археології НАН України (1945/14)*. [Неопубліковано].
- Ромашко, В. А. (2013). *Заключительный этап позднего бронзового века Левобережной Украины (по материалам богуславско-белозерской культуры)*. Киев.
- Ромашко, В. А. (2016). Физико-географическая характеристика Присамарья в контексте климатических схем бронзового века Восточной Европы. *Археология та етнологія Півдня Східної Європи*. Дніпро: Ліра.

References

- Bodjans'kij, O. V. (B/d). Archaeological monuments of Zaporizhzhya and Dnipropetrovsk regions, which are destroyed or destroyed by the waters of the lake of V. I. Lenin and Kakhovsky Reservoir [*Archive of the IA NAN of Ukraine (1977/89)*] (In Ukrainian, unpublished).
- Golubchik, L. N. & Jarovoj, A. G. Report on conducting archaeological surveys in the Dnipropetrovsk region in 2005 [2006/without number] (In Russian, unpublished).
- Kovaleva, I. F. (1971). *Dniprogesovskaya archaeological expedition of NARKPOROS of the USSR 1927–1932*. Dokt. Diss. [abstract. Doct. Diss.]. Dnipropetrovsk. (In Russian).
- Krasic'kij, D. F. (B/d). Report of the archaeological expedition to the rapids of the Dnieper from 1944 to 1945

- [*Archive of the IA NAN of Ukraine, (1945/14)*] (In Ukrainian, unpublished).
- Romashko, V. A. (2013). *Zakljuchitel'nyj etap pozdnego bronzovogo veka Levoberezhnoj Ukrainy (po materialam boguslavsko-belozerskoj kul'tury)* [The final stage of the late Bronze Age of the Left Bank of Ukraine (based on the materials of the Boguslav-Belozersk culture)]. Kiev. (In Russian).
- Romashko, V. A. (2016). Physico-geographical characteristics of the Sosamarya in the context of the climatic schemes of the Bronze Age of Eastern Europe. *Arheologija ta etnologija Pivdnja Shidnoji Evropi* [Archaeology and Ethnology of the South of Eastern Europe], 34–38. Dnipro. (In Russian).

Надійшла до редколегії 10.03.2018 р.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Антоняк Ірина Петрівна – магістр історії, аспірантка історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка

Архирейський Дмитро Володимирович – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри всесвітньої історії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

Войцеховська Тетяна Вікторівна – магістр історії, аспірантка кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

Воронов Віктор Іванович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

Глодя Тарас Андрійович – студент бакалавратури історичного факультету Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

Головіна Ольга Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних наук Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Дубінська Катерина Олександрівна – магістр історії, аспірантка кафедри всесвітньої історії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

Каковкіна Ольга Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

Ковальков Олександр Леонідович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії Центральноукраїнського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка, м. Кропивницький

Лавренко Валерія Сергіївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

Лучка Людмила Миколаївна – кандидат історичних наук, заступник директора з науково-методичної роботи Наукової бібліотеки Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

Маріна Зоя Павлівна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

Посунько Ольга Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

Ромашко Олександра Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

Руднєв Михайло Альбертович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

Світленко Сергій Іванович – доктор історичних наук, професор, декан історичного факультету, професор кафедри історії України Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

Стрільчук Марина – магістр історії, аспірантка кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

Шляхов Олексій Борисович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри української історії та етнополітики Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

Якименко Людмила Іванівна – старший викладач кафедри освітнього менеджменту КВНЗ «Дніпровська академія неперервної освіти»

ЗМІСТ

ПОРТРЕТИ ІСТОРИКІВ

Світленко С. І., Шляхов О. Б. (Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара) До 70-річчя від дня народження професора В. В. Іваненка.....	4
--	---

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Посунько О. М. (Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара) Перший предводитель катеринославського дворянства К. Лалош: сюжети до біографії крізь призму судового процесу	14
Якименко Л. І. (КВНЗ «Дніпровська академія неперервної освіти») Дворянство Лівобережної України середини XIX ст.: проблема визначення кількісного складу	23
Глодя Т. А. (Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара) Штрихи до портрета Сергія Бачинського.....	29
Архирейський Д. В., Дубінська К. О. (Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара) Катеринославська (Дніпропетровська) партійна школа (1920–1933) в контексті становлення радянської ідеології	36
Антоняк І. П. (Львівський національний університет імені Івана Франка) Організаційні аспекти функціонування вищої історичної освіти у Львові (1944–1957 рр.).....	44
Головіна О. В. (Дніпропетровський державний педагогічний університет внутрішніх справ) Особливості формування національних та політичних ідентичностей в українському суспільстві: історія та сучасність	51

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Лавренко В. С. (Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара) Образи євреїв уявних російської адміністрації та суспільства прифронтової зони в роки Першої світової.....	56
Каковкіна О. М. (Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара) Дипломатична діяльність Народної Республіки Болгарії в Україні за матеріалами Центрального державного архіву громадських об'єднань України	68
Ковальков О. Л. (Центральноукраїнський державний педагогічний університет ім. В. Винниченка) «Афганське питання» в роботі Ради Безпеки та Генеральної Асамблеї ООН в січні 1980 р.	81

ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО. СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

Войцеховська Т. В. (Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара) Археографічні публікації козацьких «літописів» протягом XVIII–XXI століть	94
Руднев М. А. (Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара) «Идеологическое обличье» М. П. Погодина в дооктябрьской и советской историографии: основные вехи оценочной трактовки	102
Воронов В. І. (Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара) Листування Т. Г. Шевченка з братами Лазаревськими.....	110
Лучка Л. М. (Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара) Бібліотечна діяльність Катеринославської вченої архівної комісії: до 115-річчя створення	123
Стрільчук М. В. (Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара) Голокост в Україні: історіографічний аспект	128

АРХЕОЛОГІЯ

Маріна З. П., Ромашко О. В. (Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара) Археологічні розвідки в Дніпропетровській області у 2017 р.	137
Відомості про авторів	147

CONTENT

PORTRAITS OF HISTIRIANS

Svitlenko S. I. , Shliakhov O. B. (<i>Oles Honchar Dnipro National University</i>) To the 70th anniversary of the birth of Professor V. V. Ivanenko.....	4
--	---

HISTORY OF UKRAINE

Posun'ko O. M. (<i>Oles Honchar Dnipro National University</i>) The first leader of the Katerynoslav nobility K. Lalosh: plots to a biography through the prism of the trial	14
Yakymenko L. I. (<i>Municipal institution of higher education «The Dnipro Academy of Continuing Education»</i>) The nobility of the Left-Bank Ukraine in the middle of the XIX century: the problem of determining the quantitative composition	23
Glodya T. A. (<i>Oles Honchar Dnipro National University</i>) Strokes to the portrait of Sergiy Bachynskiy	29
Arkhireyskiy D. V., Dubinska K. O. (<i>Oles Honchar Dnipro National University</i>) Katerynoslav (Dnipropetrovsk) Soviet-Party School (1920–1933) as a factor of Bolshevik indoctrination	36
Antonyak I. P. (<i>Ivan Franko Lviv National University</i>) Organizational aspects of higher historical education functioning in Lviv between 1944–1957.....	44
Holovina O. V. (<i>Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs</i>) The specifics of shaping the national and political identities in Ukrainian society: history and modernity.....	51

WORLD HISTORY

Lavrenko V. S. (<i>Oles Honchar Dnipro National University</i>) Images of Jews in the minds of the Russian Administration and Society of the Front-line Zone during the First World War.....	56
Kakovkina O M. (<i>Oles Honchar Dnipro National University</i>) Diplomatic Activity of the People's Republic of Bulgaria in Ukraine on the basis of the Central State Archives of Public Organizations of Ukraine (TsDAGO).....	68
Kova'lkov O. L. (<i>Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University</i>) The «Afghan question» in the work of SC & GA of UNO in January, 1980	81

HISTORIOGRAPHY. SOURCE STUDY. SPECIAL HISTORICAL DISCIPLINES

Voitsekhovska T. V. (<i>Oles Honchar Dnipro National University</i>) Archeographic publications of Cossack Chronicles during XVIII–XXI centuries	94
Rudnev M. A. (<i>Oles Honchar Dnipro National University</i>) «Ideological character» of M. P. Pogodin in the Pre-October and Soviet historiography: the main landmarks of the appraisal's treatment	102
Voronov V. I. (<i>Oles Honchar Dnipro National University</i>) The correspondence between Taras G. Shevchenko and Lazarevsky brothers	110
Luchka L. M. (<i>Oles Honchar Dnipro National University</i>) The library activity of Katerynoslav Scientific Archival Commission: to the 115 th anniversary of foundation	123
Strilchuk M. V. (<i>Oles Honchar Dnipro National University</i>) The Holocaust in Ukraine: historiographical aspect.....	128

ARCHAEOLOGY

Marina Z. P., Romashko A.V. (<i>Oles Honchar Dnipro National University</i>) Archaeological exploration in the Dnipropetrovsk region in 2017	137
Information about the authors	147

Наукове видання

Universum Historiae et Archeologiae

2018. Vol. 1 (26). Issues 1–2

The Universe of History and Archeology

2018. Vol. 1 (26). Issues 1–2

Універсум історії та археології

2018. Т. 1 (26). Вип. 1–2

Универсум истории и археологии

2018. Т. 1 (26). Вып. 1–2

Заснований у 1993 р.

Українською, англійською, російською мовами.

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 23413-13253ПР від 24.05.2018 р.

Коректор Л. В. Омельченко
Оригінал-макет Д. В. Архирейський

Підписано до друку 18.12.2018. Формат 60×84/8. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 17,44. Тираж 100 пр. Зам. № 168.

Видавництво і друкарня «ЛІРА».
49107, м. Дніпро, вул. Наукова, 5.
Свідоцтво про внесення до Держреєстру
ДК № 6042 від 20.02.2018.